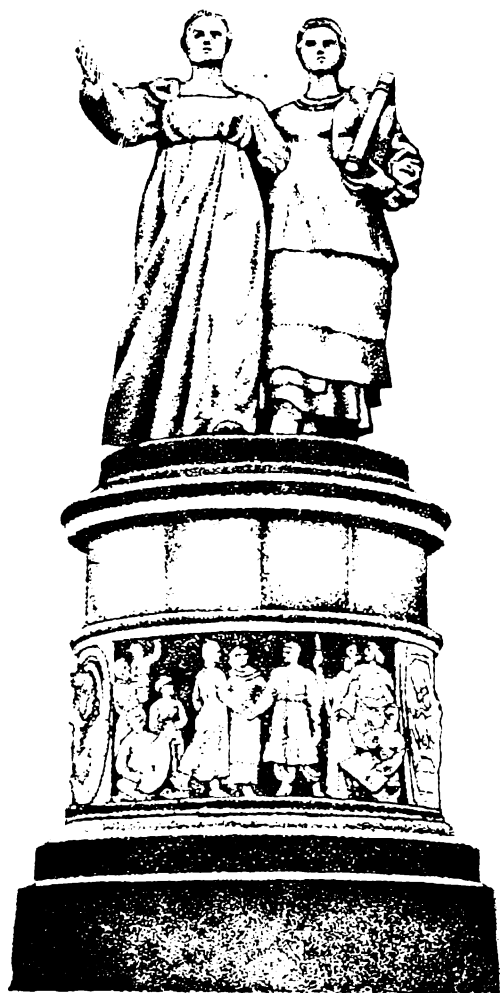

ISSN 0130 - 5247

325
РОКІВ
ВОЗЗ'ЄДНАННЯ
УКРАЇНИ
З РОСІЄЮ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1

КИЇВ-1979

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 20 сторінок, повідомлення — 16 сторінок, замітки — 10 сторінок, матеріали в розділ «Наш календар» — 5—6 стор., рецензії — 4—5 сторінок, хроніка та інформація — 2 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (1-й примірник обов'язково). В разі відхилення рукопису автору повертається один примірник, другий — залишається в редакції.

Рецензії приймаються обов'язково з рецензованою книгою.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (214)

СІЧЕНЬ

1979

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

325-річчя возз'єднання України з Росією

- Сергієнко Г. Я. Возз'єднання України з Росією та його історичне значення . 5
Чирко В. А. Дружба народів СРСР — джерело розквіту Радянської України . 16
Голобуцький В. О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648—1657 рр.) 25

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Голубков М. Є. Підвищення ролі внутріпартійної інформації в діяльності парторганізацій на сучасному етапі 36

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів

- Барановська Н. П. Роль преси Української РСР у пропаганді дружби та інтернаціональної єдності народів СРСР (1966—1975 рр.) 42
Білий П. Х. (Полтава). Співробітництво України і Азербайджану у відбудові народного господарства (1921—1925 рр.) 47

* * *

- Коваль М. В., Савчук П. О. (Дубно Ровенської області). Форми і методи ідейно-політичної роботи парторганізацій серед особового складу партизанських формувань 52
Лях В. І. (Донецьк). З досвіду партійного керівництва Ленінським комсомолом в роки соціалістичного будівництва (1921—1937 рр.) 61
Безпалко М. Г. З історії розвитку початкової ланки партійної освіти (1921—1937 рр.) 66
Брайчевський М. Ю. Повстання 1068—1069 рр. у Києві 75

ЗАМІТКИ

- Аршинова Л. Д. (Чернівці). Розвиток громадсько-політичної активності сільської молоді західних областей УРСР (1951—1958 рр.) 84
Веретнюк В. Ф. Про боротьбу Комуністичної партії України за посилення впливу на трудяще селянство в 1919 р. 87

СПОГАДИ

- Стомахін Й. Б. (Москва). Київщина, 1921 р. 92

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Кулаковський В. М. Висвітлення на сторінках «Історії міст і сіл Української РСР» визвольної війни 1648—1654 рр., возз'єднання України з Росією та його значення 101

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Солодько В. О., Рященко Д. С. Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Н. Ю. Костриця. Питання дружби народів у курсі історії СРСР 108
- Орлов В. М., Снітчук М. О. Розвиток В. І. Леніним вчення про керівну роль партії у працях післявоєнного періоду 109
- Іщенко М. Г. І. М. Маковійчук. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму 111
- Санцевич А. В. О. І. Бевза. Розкриття реакційної суті релігії в процесі вивчення історії 113
- Сарбей В. Г. Е. И. Чапкевич. Евгений Викторович Тарле 114
- Олексик Х. М. (*Ужгород*). Документи и материалы по истории советско-чехословацких отношений, т. 2 116
- Хайнас В. В. (*Ужгород*). П. І. Халус. Історичні зв'язки трудящих СРСР і Угорщини. 1917—1938 рр. 117

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 325-річчя возз'єднання України з Росією

- Дудник І. О. Державний історичний музей Української РСР до 325-річчя возз'єднання України з Росією 119

* * *

- Кульчицький С. В. Симпозіум з історії робітничого класу СРСР 119
- Кучер В. І. Створення в АН УРСР Наукової ради з проблеми «Історія Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» 120
- Заремба С. З. Міжреспубліканська наукова конференція з джерелознавства та історіографії 122
- Пачкова С. П., Терпиловський Р. В. Симпозіум учених соціалістичних країн з питань походження слов'ян 123
- Іванов А. П. (*Одеса*), Шамко В. І. (*Одеса*). Республіканська наукова конференція в Одесі 124
- Кривець Н. В. Наукова конференція молодих учених Інституту історії АН УРСР 125
- Швидько Г. К. (*Дніпропетровськ*). Вшанування професора Д. П. Пойди з нагоди його 70-річчя 126

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

325-летие воссоединения Украины с Россией

Сергиенко Г. Я. Воссоединение Украины с Россией и его историческое значение	5
Чирко В. А. Дружба народов СССР — источник расцвета Советской Украины	16
Голобуцкий В. А. Социально-экономическая политика гетманской администрации (1648—1657 гг.)	25

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

Голубков М. Е. Повышение роли внутривнутрипартийной информации в деятельности парторганизаций на современном этапе	36
--	----

СООБЩЕНИЯ

Из истории дружбы народов

Барановская Н. П. Роль прессы Украинской ССР в пропаганде дружбы и интернационального единства народов СССР (1966—1975 гг.)	42
Билый П. Ф. (Полтава). Содружество Украины и Азербайджана в восстановлении народного хозяйства (1921—1925 гг.)	47

* * *

Коваль М. В., Савчук П. А. (Дубно Ровенской области). Формы и методы идейно-политической работы парторганизаций среди личного состава партизанских формирований	52
Лях В. И. (Донецк). Из опыта партийного руководства Ленинским комсомолом в годы социалистического строительства (1921—1937 гг.)	61
Безпалко М. Г. Из истории развития начального звена партийного просвещения (1921—1937 гг.)	66
Брайчевский М. Ю. Восстание 1068—1069 гг. в Киеве	75

ЗАМЕТКИ

Аршинова Л. Д. (Черновцы). Развитие общественно-политической активности сельской молодежи западных областей УССР (1951—1958 гг.)	84
Верстюк В. Ф. О борьбе Коммунистической партии Украины за усиление влияния на трудящееся крестьянство в 1919 г.	87

ВОСПОМИНАНИЯ

Стомахин И. Б. (Москва). Киевщина, 1921 г.	92
--	----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Петерс И. А. 30-летие создания Совета Экономической Взаимопомощи	97
--	----

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Кулаковский В. М. Освещение на страницах «Истории городов и сел Украинской ССР» освободительной войны 1648—1654 гг., воссоединения Украины с Россией и его значения	101
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Солодько В. А., Рященко Д. С. Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Н. Ю. Костиця. Питання дружби народів у курсі історії СРСР	108
Орлов В. М., Снитчук Н. А. Розвиток В. І. Леніним вчення про керівну роль партії у працях післявоєнного періоду	109
Ищенко Н. Г. І. М. Маковійчук. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму	111

Санцевич А. В. О. І. Бевза. Розкриття реакційної суті релігії в процесі вивчення історії	113
Сарбей В. Г. Е. І. Чапкевич. Евгений Викторович Тарле	114
Олексик Ф. М. (<i>Ужгород</i>). Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений, т. 2	116
Хайнас В. В. (<i>Ужгород</i>). П. І. Халус. Історичні зв'язки трудящих СРСР і Угорщини. 1917—1938 рр.	117

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Ознаменование 325-летия воссоединения Украины с Россией

Дудник И. Е. Государственный исторический музей Украинской ССР к 325-летию воссоединения Украины с Россией	119
--	-----

* * *

Кульчицкий С. В. Симпозиум по истории рабочего класса СССР	119
Кучер В. И. Создание в АН УССР Научного совета по проблеме «История Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.»	120
Заремба С. З. Межреспубликанская научная конференция по источниковедению и историографии	122
Пачкова С. П., Терпиловский Р. В. Симпозиум ученых социалистических стран по вопросам происхождения славян	123
Иванов А. П. (<i>Одесса</i>), Шамко В. И. (<i>Одесса</i>). Республиканская научная конференция в Одессе	124
Кривец Н. В. Научная конференция молодых ученых Института истории АН УССР	125
Швыдько А. К. (<i>Днепропетровск</i>). Чествование профессора Д. П. Пойды по случаю его 70-летия	126

Статті

325-річчя возз'єднання України з Росією

Г. Я. СЕРГІЄНКО (Київ)

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ ТА ЙОГО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

325-річчя возз'єднання України з Росією — велике свято українського, російського, всіх народів Радянського Союзу. Ідеї пролетарського інтернаціоналізму, дедалі міцніюча дружба наших народів гуртують їх в монолітну єдність, дають наснагу трудовим звершенням у будівництві комуністичного суспільства. В постанові ЦК Компартії України від 12 вересня 1978 р. «Про організаційно-політичні заходи по підготовці і святкуванню 325-річчя возз'єднання України з Росією» підкреслюється, що цей славний ювілей — «...знаменна подія в громадсько-політичному житті республіки, яскрава демонстрація плодотворності і непорушності братерської дружби українського і російського, всіх народів нашої країни»¹.

Під зорею комуністичного творення в багатонаціональній сім'ї народів розвивається і квітне між рівними рівна, між вільними вільна Українська Радянська Соціалістична Республіка. Завдяки мудрому керівництву КПРС, неосціненній допомозі з боку російського і всіх народів нашої неосяжної Батьківщини збулися віковічні мрії і прагнення українського народу: разом з усіма братніми народами він знайшов своє щастя в єдиній багатонаціональній державі. Братерська дружба народів, загартована буремними подіями історії, стала наріжним каменем великих успіхів Радянської України.

На урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченому 60-річчю проголошення Радянської влади на Україні і утворення Української РСР, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький говорив: «Ми глибоко усвідомлюємо, що в історичних звершеннях Радянської України уречевлена не тільки натхненна праця її народу, але й творча сила ленінської дружби, єдності і братерства всіх націй і народностей країни»².

Непорушна дружба і єднання українського народу з російським, за визначенням В. І. Леніна, «...таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»³, мають глибокі історичні корені. Завжди, особливо на крутих поворотах історії, народ України відчував надійне плече братнього російського народу. Їх єднали спільна доля, єдині помисли і сподівання на майбутнє.

¹ «Комуніст України», 1978, № 10, стор. 10.

² В. В. Щербицький. Під прапором Жовтня — до нових звершень. — «Комуніст України», 1978, № 1, стор. 24.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 334.

Російський і український народи походять від єдиного кореня — староруської народності. Їх спільною «колискою» була Київська Русь, столицю якої — Київ — по праву названо «матір'ю міст руських». Братні народи зберегли і пронесли крізь віки свідомість цієї спільності свого походження і єдності долі, прагнули завжди жити в одній державі, зміцнювали зв'язки, разом вели визвольну боротьбу.

Внаслідок феодальної роздробленості і завоювання татаро-монгольськими ханами Русь була тимчасово ослаблена, розірвана на частини. Її південні і західні землі, де формувалися українська та білоруська народності, стали здобиччю литовських, польських, угорських і молдавських феодалів, султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства. Загарбавши в XVI ст. майже всю Україну (Київщину, Переяславщину, Полтавщину, Волинь, Поділля), феодали Речі Посполитої встановили там найтяжчий кріпосницький та національний гніт, примусово насаджували католицизм і уніатство, всіма засобами намагаючись поневолити український народ, розірвати його кровні зв'язки з братнім російським народом.

Народ України не залишився в біді самотнім. У XV—XVI ст. виникла централізована Російська держава з столицею в Москві. Поваливши татаро-монгольське іго і давши відсіч агресії німецьких та шведських феодалів, вона стала центром притягання і могутньою опорою для братніх російського, українського і білоруського народів, які спільно боролися проти іноземних поневолювачів.

Однією з найславніших сторінок в історії українського народу була визвольна війна проти панування шляхетської Речі Посполитої, за возз'єднання України з Росією (1648—1654 рр.). Цю боротьбу очолив видатний державний діяч і полководець Богдан Хмельницький (1595—1657 рр.), великою заслугою якого було те, що він розумів споконвічні сподівання і прагнення до тісного союзу з російським народом з боку українського народу, бачив неможливість його існування без цієї єдності, наполегливо добивався возз'єднання України з Росією. «Богдан Хмельницький був герой і велика людина в повному розумінні цього слова,— писав В. Г. Белінський.— Багато в історії Малоросії характерів сильних і могутніх; але один тільки Богдан Хмельницький був, разом з тим, і державний розум... Він був великий воїн і великий політик...»⁴. Т. Г. Шевченко назвав Богдана Хмельницького «геніальним бунтівником»⁵. Видатними сподвижниками Хмельницького стали Максим Кривоніс, Данило Нечай, Іван Богун, Мартин Пушкар та інші народні герої.

Повсталий народ України здобув ряд важливих перемог у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Батогом, Жванцем і визволив майже всі основні українські землі від іноземних поневолювачів. У цій боротьбі велику роль відіграла безкорислива братерська допомога російського, білоруського, молдавського, польського і литовського народів.

В ході визвольної війни Україна спиралася на постійну економічну, воєнну і дипломатичну підтримку з боку Російської держави. В інтересах її зміцнення, з одного боку, і під тиском громадської думки у країні, з другого, царський уряд заохочував прагнення українського народу до возз'єднання з Росією. 1 (11) жовтня 1653 р. Земський собор у Москві, де, крім бояр, духовенства і царських чиновників, бу-

⁴ В. Г. Белінський. Вибрані філософські твори, т. 1, К., 1948, стор. 433.

⁵ Т. Шевченко. Повне зібрання творів в шести томах, т. 5, К., 1963, стор. 173.

ли представники міст, купецтва, селянства і стрільців, ухвалив історичне рішення про згоду прийняти Україну до складу Російської держави⁶. Це був вияв волі і бажання всього російського народу.

Возз'єднання України з Росією урочисто проголошене 8 (18) січня 1654 р. на всенародній Переяславській раді, в якій взяли участь представники різних соціальних верств населення українських земель, визволених від панування шляхетської Речі Посполитої⁷. Рада одностайно заявила про свою непохитну волю — навічно возз'єднатися і бути завжди разом з братнім російським народом. Весь український народ з радістю схвалив це історичне рішення, що відповідало його життєвим інтересам. Відтоді Україна навіки з'єдналася з Росією в одній державі нерозривними братерськими узами.

Царський уряд певний час зберігав на Україні місцеві особливості адміністративного устрою, організації війська, традиційного права і громадсько-політичного життя. Спираючись у своїй політиці на місцевих українських феодалів, він у першу чергу забезпечував права і привілеї старшини, шляхти, духовенства, заможного козацтва, міського патриціату. Ця політика мала виключно класовий характер. Селянство, міська біднота і рядове козацтво, як і раніше, залишалися у феодальній залежності, хоч вона й була дещо послаблена в результаті визвольної війни. Але, з'єднавшись з російським народом, трудящі маси України тепер могли спільно боротися проти феодального гніту.

Возз'єднання України з Росією мало велике прогресивне значення. Сприяючи їх дальшому політичному, економічному і культурному розвитку, воно разом з тим стало прикладом позитивного розв'язання самими народами питання про їх взаємовідносини в епоху феодалізму. Російський і український народи своєю боротьбою за єдність добилися здійснення їх волі в державній формі.

На той час Росія була економічно досить розвинутою країною. За визначенням В. І. Леніна, приблизно з XVII ст. почався «новий період російської історії», що характеризувався територіальним об'єднанням, посиленням обміну між областями, зростанням товарного обігу, концентруванням невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок, що в кінцевому підсумку означало утворення «зв'язків буржуазних»⁸. Цей надзвичайно важливий і позитивний факт справив неабиякий вплив на дальший економічний розвиток України.

Внаслідок возз'єднання у всеросійський ринок включився значний економічний район, що сприяло загальному зростанню мануфактурного виробництва, елементів капіталістичного укладу в Росії. Україна мала великі запаси сировини для залізобудівного, паперового, селітряного, винокурного, скляного, поташевого, цегельного, вапняного виробництва. У XVIII ст. на Лівобережній і Слобідській Україні діяло понад 200 мануфактур^{9–10}.

Об'єднання економічних ресурсів примножило сили Росії і в боротьбі проти іноземних загарбників. Історичне значення возз'єднання насамперед для дальшої долі українського народу полягало в тому, що, увійшовши до складу могутньої Російської держави, Україна була врятована від поневолення її шляхетською Польщею і поглинення султанською Туреччиною. Цим агресивним устремлінням було завдано

⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. III, М., 1954, стор. 411–413.

⁷ Там же, стор. 454, 460–461, 506–509, 514–515.

⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. I, стор. 143–144.

^{9–10} О. М. Попомарьов. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст., К., 1971, стор. 178.

вирішального удару. В другій половині XVII—XVIII ст. об'єднані російські і українські війська не лише зупинили експансію Туреччини в Європу, а й завдали їй поразки. Розгром турецько-татарської армії у 1677—1678 рр. під Чигирином врятував український народ від нового поневолення. У кровопролитних війнах XVIII ст. були визволені давні руські землі Причорномор'я і Приазов'я, а також Крим від турецького іґа.

Вихід до берегів Чорного і Азовського морів став могутнім стимулом для економічного розвитку півдня Російської держави і в першу чергу України. На півдні країни виникли великі торговельні, військові й культурні центри — Одеса, Херсон, Миколаїв, Севастополь та ін. Значно розширилася зовнішня торгівля Росії з Європою, Близьким Сходом, Азією, Африкою й Америкою.

Народні маси правобережних і західних земель України, які внаслідок історичних обставин залишалися під ґнітом шляхетської Польщі, вели безперервну боротьбу проти іноземних загарбників. Наприкінці XVIII ст. завдяки допомозі з боку Російської держави були визволені й возз'єднані з нею правобережні українські землі (Київщина, Волинь, Поділля). Це сприяло дальшому зростанню продуктивних сил, зміцненню зв'язків між усіма землями України і формуванню української буржуазної нації. В той час народні маси Східної Галичини, Північної Буковини, придунайських земель та Закарпаття ще боролися проти іноземного панування, за возз'єднання з братнім російським народом.

Російський і український, а також білоруський та інші народи Російської держави спільними силами вели тривалу і тяжку боротьбу проти агресії шведських феодалів у Північній війні (1700—1721 рр.). У Полтавській битві 27 червня 1709 р. російська армія і українські козацькі полки завдали нищівної поразки армії Карла XII. Перемога під Полтавою повернула весь хід Північної війни на користь Росії, яка здобула вихід до Балтійського моря і можливість безперешкодно торгувати з країнами Європи і всього світу.

В той період український народ одностайно виступив проти гетьмана Мазепи, який зрадив інтереси України і намагався з допомогою шляхетської Польщі, королівської Швеції та султанської Туреччини відірвати Україну від Росії й за продати її народ чужоземцям. Ці злочинні плани зазнали цілковитого краху.

Яскравим прикладом єднання сил Росії і України в захисті батьківщини від іноземних поневолювачів була Вітчизняна війна 1812 року. Під командуванням М. І. Кутузова російські війська, до яких входило й українське ополчення, повністю розгромили 500-тисячну армію Наполеона, яка вторглася в межі країни і захопила Москву. Російська армія спільно з арміями інших країн завдала поразки військовим силам французького імператора в ряді битв і поклала край його пануванню в Європі. У 1814 р. російські полки ввійшли в Париж.

Великий героїзм виявили російський, український та інші народи Російської держави у Кримській війні 1853—1856 рр. Капіталісти Англії, Франції та інших держав, розв'язавши цю війну, спільно з Туреччиною намагалися встановити своє панування на Чорному морі, перешкодити Росії тримати там флот, а також вести торгівлю з зарубіжними країнами через морські протоки Босфор і Дарданелли. Але вони зустріли могутній народний опір. Героїчна оборона Севастополя й дедалі міцніючі удари російської армії примусили окупантів залишити Кримський півострів і відмовитися від своїх маячних планів.

Возз'єднання України з Росією було знаменним етапом і в громадсько-політичному житті українського народу. «Актом возз'єднання,— зазначено в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)»,— український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв'язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення»¹¹.

В цих умовах посилюлася єдність російського, українського та інших народів у їх боротьбі проти феодального гніту. В селянських війнах під керівництвом Степана Разіна, Кіндрата Булавіна, Омеляна Пугачова разом боролися за свободу російські, українські, білоруські селяни, міська біднота, незаможне козацтво Дону і Запоріжжя, трудящі башкири, татари, калмики, казахи, мордвини, чуваші та інші народи. Зростала й міцніла бойова співдружність народів та їх класова солідарність. У відомому повстанні на Правобережній Україні — Коліївчині (1768 р.) брали участь не лише українські селяни і козак, а й вихідці з Росії, Білорусії, Молдавії.

Антифеодальна боротьба стала однією з головних передумов революційного визвольного руху проти самодержавства. Початок цьому рухові в Росії поклали декабристи, які перші підняли збройне повстання. «В 1825 році,— відзначав В. І. Ленін,— Росія вперше бачила революційний рух проти царизму...»¹². Тоді в повстаннях у Петербурзі та на Україні брали участь сотні передових офіцерів і тисячі солдатів, представників багатьох народів.

Слідом за декабристами проти царизму виступило нове покоління борців — революційні демократи на чолі з В. Г. Белінським, О. І. Герценом, М. Г. Чернишевським, М. О. Добролюбовим. Разом з ними невтомно боровся і великий син українського народу Т. Г. Шевченко. Набат герценівського «Колокола» й віщі слова-заклики М. Г. Чернишевського «До сокири кличте Русь!» дістали відгук у творах українського Кобзаря, який у 1858 р. закликав:

«А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить»¹³.

Героїчну боротьбу за кращу долю бідного люду вели революційні народники. Не припинявся селянський рух. На боротьбу піднімалися робітники.

Возз'єднання України з Росією сприяло культурному взаємобогаченню російського і українського народів. «Злившись навіки з єдинокровною їй Росією,— писав В. Г. Белінський,— Малоросія відчинила до себе двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці... Разом з Росією перед нею тепер велике майбутнє...»¹⁴. Визначний вклад у розвиток освіти й науки в країні внесли Київська і Петербурзька академії, Московський, Петербурзький, Харківський, Київський і Дерптський університети та інші учбові заклади. Наукові зв'язки російських і ук-

¹¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1954, стор. 10—11.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 298.

¹³ Т. Шевченко. Повне зібрання творів в шести томах, т. 2, К., 1963, стор. 320.

¹⁴ В. Г. Белінський. Вибрані філософські твори, т. 1, стор. 433.

раїнських учених сприяли новим науковим відкриттям. В галузі розвитку культури велику роль відіграла Петербурзька академія художеств. Неоціненний внесок у спільну скарбницю російської і української культур М. В. Ломоносова, О. М. Радішева, Г. С. Сковороди, М. С. Щепкіна, І. П. Котляревського, О. І. Герцена, декабристів, О. С. Пушкіна, В. Г. Белінського, М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, М. І. Глінки, Л. М. Толстого, М. Г. Чернишевського, І. Я. Франка, П. І. Чайковського та багатьох інших видатних діячів. І. Я. Франко підкреслював, що російський народ «витворив життя духовне, літературне і наукове, котре тисячними потоками ненастанно впливає і на Україну...»¹⁵. Взаємовплив прогресивних культур російського і українського народів сприяв їх розвиткові як націй.

Возз'єднання України з Росією послужило запалюючим прикладом для білоруського і молдавського народів, народів Прибалтики і Кавказу, Середньої Азії, які в нерозривному союзі з російським народом бачили перспективу свого щасливого майбутнього. Ф. Енгельс відзначав, що «...панування Росії відіграє цивілізаторську роль для Чорного та Каспійського морів і Центральної Азії, для башкирів і татар...»¹⁶. Вхідження до складу Російської держави Білорусії, Молдавії, Естонії, Латвії, Литви, Казахстану, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Киргизії, Узбекистану, Таджикистану і Туркменистану сприяло їх економічному і культурному розвитку.

Українські буржуазні націоналісти, злісно фальсифікуючи позитивні наслідки визвольної війни, оголошували возз'єднання України з Росією випадковим, вимушеним і безперспективним актом, який нібито не відповідав корінним інтересам українського народу. Розвиток історичних подій повністю спростував цей ворожий наклеп.

Возз'єднання, по суті, було відновленням єдності російського і українського народів-братів, які не з своєї волі, а через несприятливі обставини й умови були роз'єднані. Але вони боролися за єдність і здобули її. Головний зміст возз'єднання України з Росією полягав у торжестві історичної справедливості: об'єднавши території і сили, народи змогли відстояти своє незалежне існування, посунути вперед економіку й культуру, створити реальні умови для суспільного прогресу. Возз'єднання України з Росією — не тимчасовий кон'юктурний державний союз, як твердили і твердять наші вороги, а навічне закріплення єдності російського і українського народів. І це красномовно підтвердила історія їх більше ніж тривікового спільного життя в єдиній державі.

Селянська реформа 1861 р. і скасування кріпосного права в Росії зумовили її перехід до капіталістичної суспільно-економічної формації. В Росії, а також на Україні, що була в її складі, швидкими темпами розвивалася промисловість. Буржуазні відносини все глибше проникали і в сільське господарство. Формувався багатонаціональний пролетаріат, який втягувався у політичну боротьбу проти самодержавства, капіталістів і поміщиків. Проти експлуататорського ладу виступали селяни, а також усі революційно-демократичні сили Росії.

Російський пролетаріат, виступивши на арену політичної боротьби, став тією силою, що цементувала і об'єднувала всі інші верстви народу, які боролися проти буржуазно-поміщицького устрою в країні. Вже перші робітничі організації («Південноросійський робітничий союз» — в Одесі, «Північний союз російських робітників» — в Петербур-

¹⁵ Братерство культур. Збірник матеріалів з історії російсько-українського культурного єднання, К., 1954, стор. 337.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 231.

зі) згуртовували навколо себе представників багатьох націй. Робітничий рух розгортався і міцнів під впливом найпередовішого революційного вчення — марксизму, який проголосив пролетаріат класом, що мав здійснити соціалістичну революцію і докорінно перетворити світ.

Очоливши робітничий рух в Росії, В. І. Ленін організував у Петербурзі «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Такі ж союзи діяли на Україні — в Катеринославі і Харкові. Вони були за-родками партії пролетаріату. У той час соціал-демократичні організації вели широку пропагандистську й організаторську роботу серед робітників, керували їх страйками та іншими формами боротьби. У 1903 р. на II з'їзді РСДРП під керівництвом В. І. Леніна було створено марксистську робітничу партію більшовиків, яка об'єднала у своїх рядах революціонерів усіх націй Росії. «Старому світові, світові національного гноблення, національної гризні або національного відособлення,— писав В. І. Ленін,— робітники протиставляють новий світ єдності трудящих усіх націй, в якому нема місця ні для одного привілею, ні для найменшого гноблення людини людиною»¹⁷.

Разом з героїчним російським пролетаріатом, який підніс прапор боротьби проти самодержавства і буржуазно-поміщицького ладу, на барикадах першої буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. самовіддано бились і трудящі України. У збройних повстаннях в Москві, Горлівці та інших містах, а також на броненосці «Потемкин», крейсері «Очаков», інших кораблях Чорноморського флоту, в Севастополі пліч-о-пліч боролися за кращу долю росіяни, українці, представники інших народів Росії. Революція об'єднувала робітників і селян усіх націй.

Більшовицька партія, її вождь В. І. Ленін вперше в історії марксизму і революційного руху виробили програму з національного питання. Головним в ній було визнання права націй на самовизначення, принципу пролетарського інтернаціоналізму, дружби і солідарності робітників різних націй. «Соціал-демократи,— писав Володимир Ілліч,— завжди стояли і стоять на точці зору *інтернаціоналізму*... Єдність робітників *усіх* національностей при найповнішій рівноправності національностей і найпослідовнішому демократизмі держави — ось наш лозунг, як і лозунг усієї міжнародної революційної соціал-демократії»¹⁸.

В. І. Ленін указав усім націям Росії єдино правильний шлях до визволення — гуртуватися навколо російського робітничого класу й спільно виборювати свободу, йти на двобій з самодержавством, капіталістами і поміщиками. «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських,— писав він,— вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹⁹. Трудящі України свято додержувалися цієї ленінської настанови у вогні трьох революцій.

Спрямовуючи робітничо-селянські маси (після повалення самодержавства в лютому 1917 р.) на шлях соціалістичної революції, більшовицька партія вела рішучу боротьбу як проти великодержавного шовінізму, так і проти українського буржуазного націоналізму, що для обману мас пропагував реакційну теорію «безкласовості» і «безбуржуазності» української нації, так званого «єдиного потоку».

Єдність завдань революційного руху трудящих усіх націй Росії мала велику мобілізуючу силу в боротьбі з буржуазним націоналіз-

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 145.

¹⁸ Там же, стор. 200.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 125.

мом і великодержавним шовінізмом, що перешкоджали згуртуванню трудящих різних націй під час революційних бур в Росії. Партія більшовиків своєю титанічною агітаційною роботою паралізувала шкідливу діяльність націоналістів та шовіністів і повела народні маси на штурм капіталістичного ладу, в ім'я будівництва нового життя.

Велика Жовтнева соціалістична революція, яку здійснили в 1917 р. трудящі Росії під проводом Комуністичної партії та її вождя В. І. Леніна, відкрила нову еру в історії людства — еру перемоги соціалізму і створення комуністичного суспільства. Соціалістична революція в Росії стала головною подією XX ст. Вона перемогла завдяки єдиній дії пролетарів усіх націй, їх згуртованості навколо російського пролетаріату.

Перша в світі держава робітників і селян декларувала політику миру і дружби між народами, рівність і суверенність націй, право на самовизначення та згуртування їх під прапором пролетарського інтернаціоналізму.

Слідом за російським народом трудящі України стали на шлях соціалістичної революції. 25 грудня 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив встановлення Радянської влади і створення Української Республіки Рад. Було урочисто прийнято декларацію про тісний і непорушний союз Радянської України з Радянською Росією. «З'їзд, — зазначалося в його резолюції, — боротиметься за самовизначення України в інтересах робітників і селян, за їх панування, за усунення будь-яких національних обмежень, будь-якої національної ворожнечі й ненависті, за Українську робітничо-селянську республіку, що ґрунтується на тісній солідарності трудящих мас України, незалежно від їх національної належності, з трудящими масами всієї Росії»²⁰.

В наступні роки — в період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції ґартувався братерський союз, міцніла дружба і взаємодопомога російського, українського та інших народів, які зі зброєю в руках відстоювали завоювання соціалістичної революції. «Кров українських і російських робітників і селян, пролита в ім'я робітничої революції на Україні, — говорилося в телеграмі, яку надіслав уряд Радянської України 28 січня 1918 р. Раднаркому РСФРР у зв'язку з визволенням Києва від контрреволюційної Центральної ради, — назавжди освятила братерський союз між трудящими масами Великої Росії і України»²¹. В липні 1918 р. у Москві на I з'їзді більшовицьких організацій України було створено Комуністичну партію України, що стала бойовим загоном єдиної Російської Комуністичної партії, її надійною опорою у здійсненні ленінської генеральної лінії партії. Об'єднані навколо РСФРР, трудящі всіх радянських республік витримали суворий екзамен, відстоївши незалежність своєї Радянської Батьківщини в боротьбі проти її внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Розв'язання завдань соціалістичного будівництва і зміцнення оборони країни вимагали об'єднання радянських республік в єдиному державному союзі. Вірний давнім традиціям возз'єднання, український народ гаряче підтримав ленінську ідею створення нової, соціалістичної федерації. 30 грудня 1922 р. на I Всесоюзному з'їзді Рад братні

²⁰ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів, К., 1963, стор. 26.

²¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, К., 1957, стор. 56.

республіки навіки об'єдналися в СРСР. Це значно примножило сили народів, забезпечивши побудову соціалізму в нашій країні.

Всі народи Радянського Союзу і серед них український народ здійснили великий історичний подвиг — соціалістичну індустріалізацію і колективізацію сільського господарства, культурну революцію в молодій державі робітників і селян, зміцнили її обороноздатність в умовах капіталістичного оточення. На Україні було збудовано Дніпрогес ім. В. І. Леніна, металургійні комбінати «Азовсталь» і «Запоріжсталь», десятки шахт у Донбасі, Харківський тракторний і Краматорський машинобудівний заводи та інші гіганти соціалістичної індустрії. Загалом економіка республіки в довоєнний час набагато зміцніла. В 1940 р. промисловість УРСР випускала продукції вдвоє більше, ніж підприємства всієї царської Росії у 1913 р. Значного розвитку на Україні досягло сільське господарство. Великі досягнення були в галузі культури.

Завдяки мудрій політиці партії Леніна здійснилася споконвічна мрія українського народу про возз'єднання його територій: у 1939—1940 рр. Західна Україна, Північна Буковина і придунайські землі (Ізмаїльщина) возз'єдналися з УРСР у складі Радянського Союзу.

Серйозним випробуванням сил нашої країни була Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр. проти фашистської Німеччини. Ворог скористався тимчасовими перевагами і вторгся на територію Радянського Союзу, окупував прибалтійські республіки, Білорусію, Україну, ряд областей Російської Федерації. Під керівництвом Комуністичної партії народи СРСР піднялися на священну війну проти загарбників. У тривалій і кровопролитній боротьбі фашистські полчища були розгромлені Червоною Армією і партизанами. Яскравий приклад братерського єднання народів засвідчила битва за визволення Радянської України: близько 4 тис. воїнів понад 40 національностей — учасників цієї битви — удостоєні звання Героя Радянського Союзу²². У роки війни (1943) встановлено орден Богдана Хмельницького (I, II і III ступенів), яким нагороджено 8,5 тис. воїнів різних національностей. На честь Переяславської ради, що проголосила возз'єднання України з Росією, і Богдана Хмельницького місто Переяслав було перейменовано в Переяслав-Хмельницький. Славне минуле також надихало радянських бійців і командирів на рішучий бій з ворогом. Спільними зусиллями народи СРСР здобули перемогу над фашизмом.

За роки фашистської окупації Радянська Україна зазнала значних збитків: у руїнах лежали сотні міст і десятки тисяч сіл, були підірвані промисловість і сільське господарство. На допомогу українському народові прийшли братні народи усіх республік і насамперед російський народ. Завдяки братерській допомозі ці галузі народного господарства Української РСР, як і всієї країни, були відбудовані вже протягом четвертої п'ятирічки. А в наступні роки й десятиріччя вони досягли небачених успіхів.

У 1954 р. відзначалася видатна історична подія — 300-річчя возз'єднання України з Росією. Це було велике свято не тільки українського і російського, а й усіх народів Союзу РСР, яке вилилося у всенародний огляд визначних успіхів у соціалістичному будівництві, здобутих під проводом Комуністичної партії в післявоєнне десятиріччя мирної праці. На честь славного ювілею було перейменовано місто Проскурів на Хмельницький. Виявом братерської дружби російського і українського народів стало включення до складу УРСР Кримської області.

²² Історія Української РСР, т. 7, К., 1977, стор. 508.

Єднання народів, що сягає своїм корінням у сиву давнину історії, в наш час переросло в непорушну дружбу, братерство й співробітництво в ім'я комуністичного будівництва, а інтернаціоналізм став переконанням радянських людей, характерною рисою радянського способу життя. Завдяки цілеспрямованій діяльності КПРС, як авангарду і керівної сили нашого суспільства, в СРСР повністю і остаточно розв'язане національне питання, що мало таке ж велике політичне значення, як соціалістична індустріалізація, колективізація і культурна революція в країні. «Рівність, братерство, непорушна єдність народів Радянського Союзу,— вказував Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв,— все це стало фактом... Наростаючий процес зближення націй пронизує всі сфери життя нашого суспільства»²³.

На основі зрілих соціалістичних суспільних відносин, зближення всіх класів і соціальних верств, юридичної і фактичної рівності всіх націй і народностей, їх братерського співробітництва в Союзі РСР склалася нова історична спільність людей— радянський народ. Цій спільності притаманний високий рівень інтернаціоналізації, який відповідає суспільству розвинутого соціалізму.

З часу перемоги Великого Жовтня минуло понад 60 героїчних, зв'язаних років. Вони золотими літерами вписані в історію нашої Батьківщини. Радянський народ, побудувавши під проводом КПРС розвинуте соціалістичне суспільство, впевнено крокує до комунізму. Виконано завдання дев'яти п'ятирічок. Нині народи СРСР самовіддано працюють над здійсненням величних планів десятиї п'ятирічки. Досягнуті в нашій країні всесвітньо-історичні успіхи демонструють цілковиту перевагу соціалістичної системи над капіталістичною, що відживає свій вік. СРСР очолює велику співдружність країн світової соціалістичної системи, і немає такої сили, яка б порушила їх згуртованість і могутність.

Напередодні 60-річчя Великого Жовтня в нашій країні відбулася подія епохального значення: 7 жовтня 1977 р. Верховна Рада СРСР прийняла нову Конституцію СРСР, яка законодавчо закріпила величні досягнення соціалістичного і комуністичного будівництва, зафіксувала вищий ступінь розвитку соціалістичного суспільства, стала важливою віхою упевненого поступу народів Радянського Союзу до комунізму.

Звершення українського народу закріплені в новій Конституції УРСР, прийнятій Верховною Радою УРСР 20 квітня 1978 р. У складі СРСР Радянська Україна розвинулась і розквітла. На її Державному прапорі за великі успіхи в побудові соціалізму сяють два ордени Леніна, ордени Жовтневої Революції і Дружби народів. Ці високі нагороди партії і уряду— визнання вагомості вкладу трудящих республік у спільну справу будівництва нового життя, розвитку промисловості, сільського господарства, науки і культури України за роки Радянської влади. «Сьогодні, з вершини побудованого розвинутого соціалістичного суспільства,— відзначав товариш В. В. Щербицький,— минуле чіткіше видно, ясніше оцінюється. І у нас є всі підстави сказати: народ України гідно ніс і несе Червоний прапор Жовтня»²⁴.

Трудящі Радянської України глибоко усвідомлюють, що визначні досягнення в галузі економіки і культури республік стали можливими

²³ Л. І. Брежнєв. Великий Жовтень і прогрес людства, К., 1977, стор. 8.

²⁴ В. В. Щербицький. Під прапором Жовтня— до нових звершень.— «Комуніст України», 1978, № 1, стор. 15.

завдяки найтіснішому співробітництву з братніми народами СРСР, насамперед з російським народом. В історичних звершеннях республіки втілена натхненна праця, творча сила дружби, єдності і братерства усіх народів Країни Рад.

До 60-річного ювілею Великого Жовтня Українська РСР прийшла з високими показниками у промисловому розвитку: видобуток вугілля досяг 218 млн. т, залізної руди — 126,5 млн. т, виплавка сталі становить 53,7 млн. т, чавуну — 48,3 млн. т²⁵. Протягом 6 останніх років республіка щороку засипає в засіки Батьківщини понад один мільярд пудів зерна. Загалом вона виробляє близько однієї п'ятої промислової продукції країни. Показники економічного і культурного розвитку УРСР рік у рік зростають.

325-річчя возз'єднання України з Росією український народ відзначає в повному розквіті своїх сил. Спільно з великим російським народом, усіма народами нашої неосяжної Вітчизни він буде комуністичне суспільство. Марно намагаються буржуазні, буржуазно-націоналістичні, сіоністські, маоїстські та інші ворожі фальсифікатори зганьбити братерську дружбу і єдність радянських народів. Ці силкування ворогів комунізму приречені на цілковитий провал.

У славні дні свята возз'єднання України з Росією народи багатонаціональної Радянської Батьківщини успішно втілюють в життя історичні накреслення XXV з'їзду КПРС. Запорукою великих досягнень СРСР є морально-політична єдність нашого розвинутого соціалістичного суспільства, тісна згуртованість трудящих навколо Комуністичної партії Радянського Союзу, однастайна підтримка ними її мудрої внутрішньої і зовнішньої політики, схвалення плідотворної титанічної діяльності ЦК КПРС і його Політбюро на чолі з товаришем Л. І. Брежнєвим.

Об'єднавшись у братерському, непорушному союзі, народи СРСР разом з народами всіх країн соціалістичної співдружності впевнено крокують у краще майбутнє, до вершин комунізму. І ніяка сила не перешкодить цій історичній ході.

Г. Я. Сергієнко

ВОССОЕДИНЕНИЕ УКРАИНЫ С РОССИЕЙ И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Резюме

В статье раскрывается историческое значение воссоединения Украины с Россией. Освещаются выдающиеся достижения СССР и в его составе УССР в строительстве социализма и коммунизма. 325-летие воссоединения Украины с Россией рассматривается как знаменательное событие в жизни всех народов нашей страны.

²⁵ Українська ССР в цифрах в 1977 году. Краткий статистический справочник, К., 1978, стор. 55.

ДРУЖБА НАРОДІВ СРСР — ДЖЕРЕЛО РОЗКВІТУ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Протягом століть кращі представники людської думки плекали мрію про суспільство щасливих людей, про сім'ю вільну, нову, в якій усі народи могли б жити в мирі, дружбі й братерстві. Однак ці світлі, захоплюючі ідеї, пошуки нових форм суспільного життя тривалий час залишалися добрими, але нездійсненими побажаннями. Тільки марксизм-ленінізм вказав народам шлях до великого братерства. Його величні ідеали вперше в історії людства втілили в життя В. І. Ленін і створена ним Комуністична партія. «Тепер весь світ — свідок того, — зазначається у зверненні «До народів світу», прийнятому на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради РРФСР 22 грудня 1972 р., — що сміливий задум радянських людей, натхнених і керованих Комуністичною партією, здійснено. Збулась прекрасна мрія про багатонаціональну державу нового, соціалістичного типу — могутній добровільний союз вільних народів, спаяних дружбою і братерством»¹.

Яскравим прикладом великої сили дружби і братерського співробітництва народів Країни Рад є дружба українського народу з його старшим братом і захисником — великим російським народом. З стародавніх часів спільними були історичні шляхи цих народів, «...таких близьких, — як вказував В. І. Ленін, — і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»².

Поява на історичній арені російського пролетаріату і його авангарду — ленінської партії нового типу — збагатила дружбу народів якісно новим змістом, спрямувало їх дальший розвиток по єдиному правильному шляху. Творчо розвиваючи ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін створив цілісне й струнке вчення з національного питання, розробив наукові принципи національної політики Комуністичної партії. Визначаючи їх основний зміст, Володимир Ілліч писав: «Повна рівноправність націй; право самовизначення націй; злиття робітників усіх націй — цієї національної програми вчить робітників марксизм, вчить досвід всього світу і досвід Росії»³.

Вся історія боротьби робітників і селян України за своє соціальне і національне визволення, за перемогу і утвердження Радянської влади нерозривно зв'язана з іменем В. І. Леніна. Його могутній геній висвітлює основні закономірності й особливості економічного, соціального, національного розвитку України і Росії, єдність їх соціально-еко-

¹ 50 років утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Стенографічний звіт, М., 1973, стор. 187.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 334.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 304.

номічних процесів, вказав українському народові шлях до нового життя.

В. І. Ленін завдав нищівного удару по великодержавному шовінізму російського царизму, який принижував і гнобив український народ, всіляко стримував розвиток його мови і культури, зневажав національні почуття і національну гідність. «...Кожний демократ, не кажучи вже про марксиста,— писав Володимир Ілліч,— буде рішуче боротися проти нечуваного приниження українців і вимагати повної рівноправності їх»⁴. Водночас Володимир Ілліч гостро критикував українських націоналістів. Він переконливо спростував їх фальшиву, антинаукову концепцію безкласовості та безбуржуазності української нації, концепцію, яка ігнорувала класову боротьбу всередині цієї нації, заперечувала вирішальну роль пролетаріату в суспільному прогресі. В. І. Ленін показав, що намагання українських буржуазних націоналістів роз'єднати пролетарські і всі демократичні сили за національною ознакою є зрадою не тільки демократії взагалі, а й їхньої батьківщини, України⁵. «Свідомі робітники,— писав Володимир Ілліч,— всіх зусиль докладають, щоб дати відсіч *всякому* націоналізмові, як грубому, насильственному, чорносотенному, так і найбільш витонченому, що проповідує рівноправність націй *разом... з роздробленням* робітничої справи, робітничих організацій, робітничого руху *по* національностях. Свідомі робітники... відстоюють — на відміну від усіх різновидів націоналістичної буржуазії — не тільки найповнішу, послідовну, до кінця доведену *рівноправність* націй і мов, але й *злиття* робітників різних національностей в *єдиних* пролетарських організаціях...»⁶.

Народ України в своєму історичному розвитку неухильно керується ленінською настановою про необхідність єдності і дружби з великим російським народом, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»⁷.

Поворотним пунктом в історичній долі українського, як і інших народів царської Росії, стала Велика Жовтнева соціалістична революція, яка вивела їх на шлях будівництва нового, соціалістичного суспільства. Визвольна місія Жовтня, його величезний гуманізм і справжній інтернаціоналізм яскраво проявились в ході і результатах революційних подій на Україні. Слідом за робітничим класом Росії, вірні інтернаціональному обов'язкові, трудящі України пішли по шляху, вказаному Леніним, в єдиному строю з усіма народами нашої країни боролися за перемогу пролетарської революції, за соціалістичне перетворення суспільства.

Знаменною віхою в історії України став Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 24—25 грудня 1917 р. в Харкові. Висловлюючи волю трудящих України, з'їзд проголосив перехід влади до Рад і оголосив про створення Української Радянської Республіки як федеративної частини Радянської Росії. У рішеннях з'їзду втілені корінні інтереси і воля українського народу, закріплена перемога соціалістичної революції на Україні. Ця перемога стала торжеством ленінських принципів інтернаціоналізму, торжеством національної політики Комуністичної партії.

Тріумфальна хода Радянської влади по українській землі ще раз наочно підтвердила антинародний характер і історичну приреченість

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 124.

⁵ Див.: Там же, стор. 125.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 138—139.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 125.

буржуазно-націоналістичної контрреволюції. У боротьбі за повалення експлуататорського ладу, утвердження влади Рад трудящі дедалі більше переконувались, що буржуазний націоналізм є заклятим ворогом суспільного прогресу, який зраджує соціальні і національні інтереси народу. Запеклі вороги українського народу — українські буржуазні націоналісти — зазнали повного ідейного і політичного краху.

Ідеологія пролетарського інтернаціоналізму перемогла на Україні рішуче і безповоротно.

З перемогою соціалістичної революції в історії російського і українського народів, як і всіх народів нашої країни, почався новий етап — етап їх спільної боротьби проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, за перемогу соціалізму і комунізму. «Народжена в горнилі Жовтня революційна єдність трудящих, — говорив товариш В. В. Щербицький, — стала тим животворним джерелом, яке дало сили українському народові вистояти в жорстоких битвах з класовими ворогами, відстояти свою свободу, захистити свою соціалістичну державність»⁸. І глибоко закономірним є те, що Радянська Україна одна з перших виступила на підтримку ленінської ідеї про створення військово-політичного союзу братніх республік в тяжкі роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції.

Високу свідомість і принциповість комуністів, глибоке розуміння ними свого інтернаціонального обов'язку продемонстрував I з'їзд КП(б)У, який в липні 1918 р. завершив процес об'єднання більшовицьких організацій України. Комуністична партія України утворилась на основі ленінських ідеологічних, організаційних і тактичних принципів як одна з організацій єдиної РКП(б), її бойовий загін.

Пройшовши величезну школу політичного загартування, Компартія України завжди була надійною опорою Центрального Комітету КПРС. «Вона, як і партійні організації інших наших республік, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — користується повним довір'ям з боку ЦК КПРС і у свою чергу безмежно віддана спільній справі нашої ленінської партії, її Центральному Комітетові»⁹.

Продовженням справи Великого Жовтня, результатом будівничої творчості всіх націй і народностей нашої країни стало утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Багатонаціональний Радянський Союз став могутньою державою, де вперше здійснилося геніальне передбачення В. І. Леніна про те, що соціалізм «...творить нові, вищі форми людського спієжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас *всього* національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності...»¹⁰.

Згуртування всіх народів країни в єдиний союз, утворення єдиної багатонаціональної соціалістичної держави відкрило небачені перспективи соціального, економічного і культурного прогресу нашої Батьківщини, створювало необхідні умови для успішного втілення в життя ленінського плану побудови соціалістичного суспільства. Виступивши одним з ініціаторів утворення Союзу РСР, Радянська Україна дістала в цьому нерозривному союзі всі можливості для повного і всебічного розвитку. Утворення єдиної союзної держави відкрило широкі перспективи соціалістичного будівництва на Україні, консолідації і розвитку української соціалістичної нації. Підкреслюючи значення дружби і взаємодопомоги народів СРСР для розвитку Української РСР, това-

⁸ В. В. Щербицький. Избранные речи и статьи, М., 1978, стор. 542.

⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 196.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 34.

риш Л. І. Брежнев відзначив, що «...тільки в співдружності радянських республік, об'єднавшись з ними і подесятеривши тим самим власні сили, зміг по-справжньому розправити свої плечі, знайти простір своїй трудовій енергії і талантам народ України»¹¹.

В процесі будівництва соціалізму було справедливо розв'язане національне питання — одне з найболючіших, найдраматичніших питань в історії людського суспільства: подолано не тільки юридичну, але й фактичну нерівність в економічному і культурному розвитку народів Країни Рад. Вирішальну роль у подоланні відсталості раніше пригноблених народів відіграла допомога з боку російського народу. Готовність віддати всі сили і енергію, піти на всілякі жертви в ім'я ліквідації відсталості національних окраїн, для їх прискореного розвитку були проявом високого інтернаціонального обов'язку пролетарів Росії. «І російський робітничий клас, російський народ,— говорив Л. І. Брежнев,— цей обов'язок з честю виконали. По суті, це був славний подвиг цілого класу, цілого народу, здійснений в ім'я інтернаціоналізму»¹². Допомога охоплювала всі сторони господарського, політичного, культурного життя народів і здійснювалась у найрізноманітніших напрямках. Це — і великі асигнування з союзного бюджету за рахунок нагромаджень в індустріально розвинутих районах, і створення промисловості та сучасного транспорту, і масова мобілізація спеціалістів, і підготовка національних кадрів робітничого класу та радянської інтелігенції, і сприяння ліквідації неписьменності, становленню соціалістичної культури з урахуванням прогресивних національних традицій та досягнень демократичної культури кожного народу.

У роки соціалістичної індустріалізації Україна лишилася головною в Союзі РСР базою вугільної, металургійної, машинобудівної та інших провідних галузей важкої промисловості країни. Промисловість республіки розвивалася в її тісному органічному зв'язку з економікою інших промислових районів і республік Радянського Союзу. Спільними зусиллями трудящих всіх радянських республік зводилися нові фабрики і заводи, виникали сучасні галузі промисловості, високими темпами здійснювалась реконструкція народного господарства на новій технічній базі. На підприємства та новобудови України йшли безперервним потоком верстати, електроустаткування, апаратура, виготовлені в містах і промислових центрах Російської Федерації. Радянські республіки Закавказзя постачали Українській РСР нафтопродукти, Білорусія — лісоматеріали, республіки Середньої Азії — бавовняні вироби.

Підприємства Москви, Горького, Мінська, Брянська та інших міст взяли активну участь у спорудженні гіганта радянської індустрії — Харківського турбогенераторного заводу. В стислі строки були збудовані Новокраматорський машинобудівний завод, «Запоріжсталь», «Азовсталь», хімічні заводи. Всього 15 місяців споруджувався Харківський тракторний завод, в будівництві якого брали участь представники 20 національностей. Понад сто заводів країни готували для нього устаткування, значна кількість союзних об'єднань постачала різними матеріалами. В цехах Сталінградського тракторного заводу, ленінградського заводу «Красный путиловец» проходили підготовку понад 1000 робітників ХТЗ. Дніпрогес імені Леніна споруджували представники багатьох національностей. Першими тут були близько 600 інженерів і кваліфікованих робітників — учасники спорудження Волховської

¹¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 4, стор. 54.

¹² Там же, стор. 50.

ДРЕС. Тут працювали московські монтажники, свердловські арматурники, казанські грабарі, ленінградські екскаваторники, робітники інших республік.

Приймаючи з великою вдячністю ширю допомогу народів-братів, український народ одночасно подавав посильну і безкорисливу допомогу іншим народам СРСР. Він щедро, по-братньому, ділився з ними результатами своєї праці, досягненнями науки, техніки, надбаннями культури. У 1929 р. на будівництво Сталінградського тракторного заводу прибули кілька тисяч робітників з міст і сіл УРСР. Трудящі України брали активну участь у спорудженні Ленінгорського поліметалічного комбінату, Чимкентського свинцевого заводу, у створенні нових вугільно-металургійних баз на Сході СРСР, у будівництві Саратовського заводу комбайнів, «Ростсільмашу», текстильних фабрик у Ташкенті і Ашхабаді тощо. Бригади дніпробудівців допомагали споруджувати іригаційно-зрошувальну систему Таш—Саке в Середній Азії.

Над замовленнями для «Магнітобуду» та «Кузнецкбуду» працювали понад 30 заводів Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Запоріжжя та інших міст УРСР. Безкорислива допомога робітничого класу Донбасу в створенні й розвитку Карагандинського вугільного басейну стала символом єднання і дружби народів України і Казахстану, яка має нині багато нових чудових традицій.

Успішне проведення соціалістичної індустріалізації мало виняткове значення для піднесення всіх галузей народного господарства. На всю широчінь постало питання про соціалістичну перебудову сільського господарства. На зміну дрібним одноосібним селянським господарствам прийшли оснащені передовою технікою великі державні та колективні господарства. Перехід трудящих селян на рейки колективної праці відбувався при братній взаємодопомозі народів СРСР. Яскравим проявом пролетарського інтернаціоналізму і співробітництва був рух робітників-двадцятип'ятитисячників. Зокрема, в Українській РСР на роботу в колгоспи країни було направлено близько 8,5 тис. чол.—досвідчених виробничників, комуністів і комсомольців, з них 6435 чол. залишилися на Україні, решта — виїхали за межі республіки.

Велика перетворююча сила соціалізму, ленінської національної політики дістала свій яскравий вираз у перемозі культурної революції, основним змістом якої було створення багатонаціональної соціалістичної культури, піднесення народної освіти, поширення комуністичної ідеології і організація на її основі всього духовного життя народу, подолання дрібнобуржуазних звичаїв і поглядів, створення кадрів із середовища робітників і селян.

За роки соціалістичного будівництва Радянська Україна перетворилася в республіку суцільної письменності, успішно було розв'язане завдання підготовки кадрів радянської інтелігенції, що вийшла з народу, вирости сотні талановитих вчених і діячів культури, які вписали славні сторінки в розвиток вітчизняної науки і культури.

Соціалістична культура українського народу розвивалася на основі ідей пролетарського інтернаціоналізму, духовної спорідненості, спілкування з літературою і мистецтвом усіх соціалістичних націй Радянського Союзу і насамперед з великою культурою російського народу.

Величезною перемогою Комуністичної партії на ідеологічному фронті в період будівництва соціалізму в СРСР було перетворення

інтернаціоналізму у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів і мільйонів радянських людей усіх націй і народностей.

В результаті здійснення ленінської політики соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції Українська РСР перетворилась у високорозвинуту індустріально-аграрну республіку.

Завдяки перемозі соціалізму здійснились вікові сподівання українського народу про возз'єднання всіх своїх земель в єдиній соціалістичній державі. Це був глибокий, революційний переворот у долі населення західноукраїнських земель, поворот від соціального і національного гноблення, безправ'я і відсталості до свободи і всебічного прогресу.

Могутня животворна сила ленінської національної політики яскраво виявилась на всіх етапах розвитку Радянської України, особливо на крутих поворотах її історії. Завдяки нерозривному братерству і єдності радянських народів трудящі України відстояли свою свободу і незалежність у найтяжчих випробуваннях Великої Вітчизняної війни, відбудували зруйноване ворогом народне господарство, піднялись до вершин економічного і духовного прогресу.

Трудящі України, як і всіх радянських республік, безмежно пишуться тим, що вони належать до нової історичної спільності людей — великого радянського народу, першопрохідця комунізму. Виникнення і розвиток цієї нової історичної спільності є узагальненням підсумком тих економічних і соціально-політичних змін, що відбулися в нашій країні за роки соціалістичного будівництва. Це принципово нова суспільно-економічна, політична та духовна спільність соціалістичних класів і соціальних груп, націй і народностей. Вона склалася на міцному фундаменті суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально-політичного і культурного життя, марксистсько-ленінської ідеології, інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу і селянства, братерства націй і народностей. Радянському народові, його соціалістичному способу життя, підкреслював В. В. Щербицький, «властиві моральне здоров'я, справді гуманні відносини і взаємна повага між людьми, монолітна єдність усіх націй і народностей»¹³.

Завдяки цілеспрямованій ідейно-політичній роботі КПРС з інтернаціонального виховання трудящих виникло і розвинулось велике патріотичне почуття всього радянського народу — почуття загальнонаціональної гордості. Почуття загальнонаціональної гордості — не просто органічне поєднання інтернаціоналізму і патріотизму, а своєрідний сплав їх в новій вищій соціальній єдності, що концентровано виражає тенденції дальшого зближення і взаємозбагачення соціалістичних націй і народностей.

Радянська Україна сьогодні — це рівна серед рівних республік могутнього Союзу РСР — першої в світі держави розвинутого соціалізму. Динамічно, високими темпами розвивається її економіка, органічна частина єдиного народногосподарського комплексу країни. За останнє, шосте десятиріччя Радянської влади відбулися особливо глибокі кількісні і якісні зміни в усіх галузях життя нашої країни, в тому числі й Української РСР. Розвиваючись в єдиному народногосподарському комплексі країни, республіка практично подвоїла свій економічний потенціал. В промисловості випереджаючими темпами розвиваються галузі, які визначають науково-технічний прогрес, — елек-

¹³ В. В. Щербицький. XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини. Доповідь на Всесоюзній науково-практичній конференції. — «Радянська Україна», 19 травня 1977 р.

троенергетики, машинобудування, радіопромисловість і електроніка, хімія і нафтохімія. Значних успіхів добилися трудівники сільського господарства. За останні шість років у державні засіки засипано понад шість мільярдів пудів хліба. Тільки 1978 р. в засіки Батьківщини засипано один мільярд 55 млн. пудів хліба¹⁴.

Нові, ще грандіозніші перспективи відкрили перед Українською РСР рішення XXV з'їзду КПРС. Розроблений відповідно до затвердження з'їздом «Основних напрямів розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» п'ятирічний план враховує специфічні особливості й потреби Української РСР, як і кожної радянської республіки, передбачає її дальший неухильний гармонійний розвиток, її загальне піднесення в дружній сім'ї народів СРСР до нових висот соціального прогресу. «Наша п'ятирічка,— сказав Л. І. Брежнев на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС,— це ленінська політика дружби народів, перекладена на мову економіки»¹⁵.

Сукупний суспільний продукт Української РСР має досягти в 1980 р. 206 млрд. крб., при цьому абсолютний приріст його становить понад 45 млрд. крб. Обсяг валової продукції промисловості зросте за 5 років на 33%. За рахунок зростання продуктивності суспільної праці буде зекономлено працю більш як 5 млн. чоловік. У загальному територіальному поділі праці Україна виступає як важлива паливно-енергетична і металургійна база країни. На її долю припадає значна частка видобутку вугілля і природного газу, більше половини загальносоюзного видобутку залізної руди, близько 40% виробництва сталі, прокату, чорних металів і сталевих труб. В Українській РСР намічається введення в дію потужностей на Чорнобильській, Ровенській і Південно-Українській атомних, ряді теплових електростанцій. Електростанції республіки входять до об'єднаної енергетичної системи європейської частини країни.

Послідовне здійснення економічної стратегії партії, її аграрної політики забезпечили неухильне зростання продуктивних сил сільського господарства, яке перетворилось у високорозвинутий сектор соціалістичної економіки. Врожайність зернових культур за роки Радянської влади зросла більш як у три рази. Українська РСР дає більше однієї п'ятої всіх зернових Радянського Союзу, близько 60% цукрових буряків, понад 40% соняшника, більше чверті — льно-волокна і овочів. Великого розвитку набрало виробництво продуктів тваринництва.

Значних успіхів досягнуто в розвитку освіти, медичного обслуговування, соціального забезпечення. Тепер у республіці з кожних 100 працюючих 78 чол. мають вищу і середню освіту, кожний третій — вчиться. Вчені республіки широким фронтом ведуть дослідження на найважливіших напрямках сучасної науки і техніки¹⁶.

Культура українського народу розвивається як складова частина всієї радянської культури, примножуючи свої прогресивні традиції і одночасно збагачуючись з духовної скарбниці всіх братніх народів країни.

Найважливішим фактором швидкого розвитку та зміцнення єдиного народногосподарського комплексу СРСР і всебічного розвитку його складових частин є постійний, цілеспрямований і планомірний обмін продукцією, здійснюваний через міжреспубліканські економічні зв'язки. Тисячами нерозривних, животворних уз зв'язана економіка

¹⁴ «Радянська Україна», 8 жовтня 1978 р.

¹⁵ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 6, К., 1978, стор. 139.

¹⁶ Див.: В. В. Щербіцкий. Избранные речи и статьи, стор. 547.

Радянської України, невід'ємна частина єдиного народногосподарського комплексу, з економікою всіх братніх республік. «Можна сказати,— говорив товариш Л. І. Брежнев,— що немає такої справи у наших братів-українців, в успіху якої не були б широ заінтересовані росіяни і білоруси, грузини й узбеки, латиші, казахи, молдаване та інші радянські народи. І українці беруть турботи народів інших республік так само близько до серця, як і свої власні»¹⁷.

Найширші економічні зв'язки Радянська Україна має з Російською Федерацією. На її долю припадає близько трьох чвертей усього міжреспубліканського вантажообміну УРСР. В свою чергу Україна поставляє в РРФСР електроенергію, вугілля, залізну руду, прокат чорних металів, мінеральні добрива, цемент, продукцію машинобудування, харчові продукти та ін. Активний і різносторонній економічний обмін провадить УРСР з БРСР, з Молдавією та іншими республіками¹⁸.

Прекрасною школою інтернаціонального виховання, дійовим засобом зміцнення дружби і братерства радянських народів, могутнім джерелом натхнення в спільній праці на благо нашої Батьківщини стало змагання виробничих колективів, міст, районів, областей і республік. Соціалістичне змагання набуло всенародного розмаху, охопило всі нації і народності СРСР. Постійно триває соціалістичне змагання і обмін досвідом комуністичного будівництва між Російською Федерацією і Радянською Україною. Всі області Української РСР, понад 30 міст, 150 районів і близько 1000 підприємств змагаються з областями і підприємствами інших братніх республік. Міцні економічні зв'язки, товариська взаємодопомога і творча співдружність, зв'язують машинобудівників Москви і Києва, металургів Придніпров'я, Казахстану і Уралу, шахтарів Донбасу і Кузбасу, харківських і ленінградських турбобудівників¹⁹. Змагання сприяє творчій праці, виробничому і політичному піднесенню в трудових колективах, дає можливість глибше усвідомити чуття сім'ї єдиної.

Український народ вважає найвищим патріотичним інтернаціональним обов'язком зміцнювати економічну і оборонну могутність країни, морально-політичну єдність радянського народу. Як член ООН та інших міжнародних організацій Українська РСР активно відстоює і проводить у життя послідовно інтернаціоналістську, миролюбну зовнішню політику КПРС і Радянської держави, спрямовану на забезпечення загального миру і соціального прогресу народів. Разом з іншими союзними республіками Україна бере активну участь у зовнішньоекономічних зв'язках СРСР. Підприємства республіки експортують свою продукцію в 109 країн світу, серед яких основними споживачами її є соціалістичні країни — члени РЕВ²⁰.

Ратні подвиги і трудові звершення українського народу дістали високу оцінку партії і уряду. Республіка нагороджена двома орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції і Дружби народів.

Досягнення республіки в соціально-економічному і культурному розвитку законодавчо закріплені в новій Конституції Української РСР. Розроблена на основі і у відповідності з Основним Законом СРСР Конституція УРСР спирається на ленінську національну політику і інтернаціоналістські принципи. В ній втілені ідеї В. І. Леніна про

¹⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 157.

¹⁸ Див.: П. Розенко. В єдиному народногосподарському комплексі. — «Під прапором ленінізму», 1977, № 18, стор. 19.

¹⁹ Национальные отношения в развитом социалистическом обществе, М., 1977, стор. 218.

²⁰ П. Розенко. Назв. праця, стор. 19.

національно-державне будівництво, справжній демократизм соціалістичної конституції, її корінні переваги перед конституцією буржуазною. Найважливішим принципом Конституції УРСР, як і всіх братніх союзних республік, є принципи пролетарського інтернаціоналізму, рівноправності і дружби між народами. В преамбулі Конституції УРСР записано: «Українська Радянська Соціалістична Республіка — рівноправна республіка у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік, який уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму»²¹.

Демонстрацією дружби і братерства народів СРСР стало святкування 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні і утворення Української РСР. Для участі в торжествах, присвячених цій знаменній події, до Києва прибули делегації міст-героїв Москви і Ленінграда, а також усіх братніх союзних республік. На урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР 23 грудня 1977 р. перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький сказав: «І сьогодні, в день нашого радісного ювілею, ми ще раз звертаємо свої погляди до всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини, і насамперед до великого російського народу. Завжди і скрізь, особливо на крутих поворотах історії, народ України відчував його надійне плече, братерську допомогу і підтримку...

Оспіване нашим народом «чуття єдиної родини» — для нас найглибше, найсвятініше почуття. Це благородне почуття наш народ назавжди збереже у своєму серці, буде берегти його як зіницю ока і передаватиме з покоління в покоління, заповідаючи внукам і правнукам нашим»²².

Могутність і міцність державного союзу вільних і рівноправних народів яскраво підтвердили всенародне святкування першої річниці нової Конституції, торжества, присвячені врученню ордена Леніна столиці Азербайджану Баку, 150-річчю входження Вірменії до складу Росії і 325-річчю возз'єднання України з Росією.

Історичний досвід переконливо показав, що запорукою всіх успіхів українського народу є випробуване керівництво ленінської Комуністичної партії. Компартія України, керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС, спрямовує зусилля трудящих на здійснення величних планів комуністичного будівництва і зміцнення могутності Радянського Союзу.

В монолітній єдності класів і соціальних груп, націй і народностей, в дальшому зміцненні міжнародного авторитету і ідейному розвитку радянського народу партія бачить одну з головних умов успішного здійснення завдань комуністичного будівництва.

В. А. Чирко

ДРУЖБА НАРОДОВ СССР — ИСТОЧНИК РАСЦВЕТА СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ

Резюме

В статье рассматривается расцвет Украинской ССР в братской семье народов Страны Советов, их бескорыстная помощь в различных областях народного хозяйства, науки и культуры.

²¹ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, К., 1978, стор. 4.

²² В. В. Щербицький. Избранные речи и статьи, стор. 552.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ (1648—1657 рр.)

На середину XVII ст. феодально-кріпосницький і національний гніт на Україні прибрав загрозливих форм. Визволення з-під влади магнатсько-шляхетської Польщі стало для українського народу найважливішим питанням його існування. Повстання на Запоріжжі в січні 1648 р. поклало початок визвольній війні. Її основною рушійною силою було покріпачене селянство. У тісному союзі з ним виступали маси козацтва й міщанства. Під впливом перших успіхів у війні до визвольного руху приєдналися козацька реєстрова старшина, частина української шляхти, заможне міщанство, православне духовенство. Рух, таким чином, став загальнонародним. Усі верстви, що брали участь у війні, прагнули визволитися з-під влади Польщі. Разом з тим їх соціально-економічні й політичні цілі були неоднакові. Селянство, низи козацтва і міщанства прагнули радикально знищити кріпосницькі порядки. Українське шляхетство й реєстрова старшина, навпаки, намагалися обмежити рух завданням національного визволення, зберегти феодальні порядки й стати правлячим класом на Україні. Їх підтримували верхи міщанства й духовенства.

Однією з особливостей визвольної війни був небачений доти розмах покаяння населення. Це явище сучасник охарактеризував такими словами: «Усе, що живо, поднялося в козацтво»¹. Ще на початку літа 1648 р. стародубець В. Климів, повернувшись з України, розповідав російським воеводам: «В которых де их крестьяне Потоцкого и Вишневецкого и Киселевы и те де... стали в казаки ж». Тоді ж приблизно трубчевський воевода писав у Москву: «Холопы де их кабатные и все подданные из маетностей, збунтовавшиеся... немало панов своих побили...». Незабаром, 4 лютого 1649 р., це підтвердив у Москві і посланець Б. Хмельницького полковник С. Мужилівський, заявивши, що «поспольштво... в казачество все поворотилось... и как на сей стороне, так и на той Днепра панов своих ...побили»². Масове покайня охопило також населення міст і містечок. Разом з міською біднотою в козаки вступали заможні міщани, у тому числі керівники міських магістратів: «Навет где в городах были и права Майдебурские — и присяглые бурмистрове, и райцы свої уряди покидали, и бороды голили, и до того войска ишли»³.

Зауважимо, що покайняння в широкому значенні цього слова означало вихід з-під юрисдикції пана і заміну існуючих органів влади самоврядуванням. У селах, наприклад, знищивши або вигнавши пана,

¹ Літопис Самовидця, К., 1971, стор. 57.

² «Киевская старина», август, 1897, стор. 723.

³ Літопис Самовидця, стор. 57.

селяни скликали раду, яка обирала отамана, суддю, писаря і вирішувала всі найважливіші місцеві справи, ділила панську землю і майно. У козацьке, тобто повстанське, військо вступала, зрозуміло, тільки частина покаяного населення.

Уже протягом першого року визвольної війни на значній частині України була встановлена влада гетьманської адміністрації. Разом з тим до рук повсталого селянства перейшла частина магнатських латифундій, шляхетських і церковних маєтків. Але боротьба українського народу тільки починалася. Щоб зберегти досягнуті дорогою ціною успіхи і остаточно визволитися з-під гніту польських феодалів, йому необхідно було спертися на підтримку держави, яка б допомогла розв'язати цю складну проблему. Такою державою, на яку орієнтувався весь попередній визвольний рух на Україні, була Росія. Тому наприкінці травня 1648 р. так звана Корсунська рада, скликана для обговорення становища, яке склалося внаслідок війни, ухвалила, за словами сучасника подій, звернутися до царя з проханням прийняти Україну до складу Росії⁴.

Прагнучи до возз'єднання з Росією, народні маси України сподівалися поліпшити своє економічне становище, звільнитися від кріпосницького й національно-релігійного гніту, здобути право на самоврядування, тобто закріпити суспільно-політичні порядки, яких частково вони вже добилися в ході визвольної війни. Інакше кажучи, народні маси України хотіли користуватися в складі Росії приблизно тими ж правами, які ще існували тоді в козацьких областях — на Дону, Яїку, Тереку. Російський дипломат Г. Унковський, направлений до Б. Хмельницького у квітні 1649 р., після повернення до Москви писав у своєму звіті: «Запорожского Войска всяких чинов люди говорят, что они царского величества под высокою рукою быть рады». І тут же зазначав, що вони сподіваються перебувати у складі Росії на тому ж, так би мовити, становищі, що й вільний козацький Дон: «А полковники Войска Запорожского царского величества милость к донским казакам хвалят... А только де нам царское величество под своею высокою рукою быти... велит, и такая же ево государева милость к нам будет, что и Донскому Войску»⁵. Про те ж за дорученням Б. Хмельницького писав у листі до царя, датованому 11 березня 1651 р., корінфський митрополит Іоасаф. Він зазначив, що козаки хотіли б зайняти у Російській державі таке саме становище, як і донці, оскільки українські козаки і за своїм устроєм «ближе пребывают тех казаков, которых имеешь... на Дону»⁶.

Що ж до козацької старшини і українського шляхетства, то вони, природно, не могли цілком співчувати порядкам, які існували на Дону. Передусім їх не влаштовувала відсутність там кріпацтва. Заяви представників цієї верстви населення про бажання «Запорізького війська» бути в складі Росії на становищі донців означали не що інше, як прагнення здобути таку ж широку політичну автономію, якою тоді ще користувалося Донське військо.

Найголовніші успіхи у визвольній війні були зумовлені участю в ній широких мас селянства. В той же час масове покаження селян серйозно послабило кріпосницькі порядки. Тому селянське питання з

⁴ Воссоединение Украины с Россией (далі — Воссоединение...), т. II, М., 1953, док. 28, стор. 59. Див. також док. 12, стор. 33.

⁵ Там же, док. 60, стор. 160.

⁶ Воссоединение..., т. III, док. 10, стор. 20; И. Г. Рознер. Антифеодальные государственные образования в России и на Украине в XVI—XVIII ст. ст.— «Вопросы истории», 1970, № 8, стор. 45—56.

самого початку війни мало стати одним з найважливіших у соціально-економічній політиці гетьманської влади. Однак уже при перших спробах розв'язання цієї кардинальної проблеми в середовищі правлячої верстви виникли незгоди. Значна частина старшини на чолі з військовим писарем І. Виговським наполягала на негайному поверненні селян у кріпосне ярмо, виключенні їх з козацьких лав тощо. Ще тривали бої з польсько-шляхетськими військами, а Виговський у своїх переговорах (потай від Б. Хмельницького) з царським посланцем В. Унковським (1652 р.) уже називав себе представником «лутчої» частини козацтва, а селян, які вступили до війська, — мужиками⁷. Право бути козаками, запевняв Виговський, мають лише реєстровці, всіх же інших треба виключити із складу козацтва як «гульгаїв» і самозванців. Він вимагав уписувати «в реєстр [лише] служилих прямих казаков, [і] столько тысяч, сколько и было (тобто 6 тис., як до війни. — В. Г.), а те де все [решта] гульгаи и непрямые казаки»⁸.

Іншу позицію в селянському питанні зайняв гетьман Богдан Хмельницький із своїми прихильниками. Б. Хмельницький належав до тих представників козацької старшини і українського шляхетства, які розуміли, що негайна реставрація кріпосницьких порядків — річ неможлива, оскільки без участі селянства нічого було й думати про визволення з-під влади Польщі. Виходячи з цього, Б. Хмельницький та його прихильники зуміли, бодай тимчасово і до певної міри, підпорядкувати свої вузькостанові інтереси загальнонародним — визволенню України від панування польських феодалів.

В результаті воєнних дій 1649 р. з Польщею був укладений Зборівський мирний договір з такими головними пунктами: 1. Влада на території трьох воєводств — Брацлавського, Київського й Чернігівського — залишилася в основному в руках гетьманської адміністрації; 2. Чисельність реєстрових козаків обмежувалася 40 000 чол.; 3. Усі не вписані в реєстр селяни мали повернутися до своїх панів⁹.

Умова про повернення селян під владу панів була найтяжчою. Але Б. Хмельницький вживав заходів, щоб полегшити її і збільшити число реєстровців. Так, замість 40 000 у реєстр було вписано близько 50 000 чол. До того ж разом з особою, вписаною в реєстр, свободу від кріпацтва, крім її родини, фактично здобували також наймити (число яких, до речі, не обмежувалося) і джури (слуги) реєстровців з родинами*. З цього приводу київський воєвода А. Кисіль повідомляв короля: «Чернь, прийнята [раніше] в козаки і виписана тепер з реєстру, шукає різних шляхів, щоб не повернутися під владу своїх панів..., наймається до козаків у джури і робітники»¹⁰. Поряд з офіційним, було (під різними приводами) складено й неофіційний реєстр, підпорядкований безпосередньо синові гетьмана — Тимошу Хмельницькому. В зв'язку з цим відразу ж після закінчення складання реєстру (28 лютого 1650 р.) стали поширюватися чутки, що Б. Хмельницький дозволяє кожному, хто цього бажає, бути охочим (неофіційним) козаком.

⁷ Источники малороссийской истории. Сост. Д. Н. Бантыш-Каменский, ч. I, М., 1858, стор. 32—34.

⁸ Там же, стор. 98.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР), т. III, СПб., 1861, стор. 415—416.

* Усе населення Східної України налічувало тоді приблизно 1,5 млн. чол. Якщо припустити, що число вписаних в офіційний реєстр козаків разом з їх родинами, наймитами і джурами становило 400 000 чол. (приймаємо умовно родину козака з усіма приписаними до нього людьми за 10 чол.), то виходить, що від панської юрисдикції звільнялася значна частина селянства Східної України.

¹⁰ Історія України в документах і матеріалах, т. III, К., 1941, док. 148, стор. 190.

Б. Хмельницький, таким чином, намагався послабити гостроту соціальних антагонізмів і зберегти загальнонародний фронт у боротьбі проти Польщі. З самого початку повстання його підтримували у цій справі такі діячі, як М. Кривоніс та інші, що йшли в селянському питанні навіть далі самого Б. Хмельницького.

Б. Хмельницький багато робив для того, щоб не допустити на територію Гетьманщини найбільших польських землевласників — магнатів Вишневецького, Потоцького, Конєцпольського та ін. У квітні 1650 р. Потоцький заявив на сеймі посланцеві Б. Хмельницького В. Кравченку, що пани не одержують ніяких доходів з українських маєтків. «Мені,— сказав він,— належало одержати із своїх задніпрянських маєтностей півтораєста тисяч злотих, а не одержав ще ані гроша, і пан хорунжий коронний (Олександр Конєцпольський.— В. Г.) і багатогат інших»^{11–13}.

Разом з тим старшина й українське шляхетство не могли допустити й посилення антифеодальних виступів селян. Тому Б. Хмельницький всіляко стримував селянські «бунти», видаючи грізні універсали і посиляючи проти повсталих каральні заходи. Характерним щодо цього є універсал від 31 липня 1650 р. ніжинському полковникові П. Шумейку. Порушникам «спокою» універсал погрожував «строгим караньем войсковым». Очевидно, ця погроза не справила належного ефекту, бо 10 серпня гетьман звернувся до Шумейка з новим універсалом, який закінчувався словами: «Вторицею прилежно и жестоко напомнимае, чтоб есте всяких бунтов и своеволи престали, ведая о том всякий таков по звычайу войсковому горлом каран будет»¹⁴.

Одночасно Б. Хмельницький намагався забезпечити економічні інтереси української шляхти й духовенства. Про це, зокрема, свідчить універсал шляхтичу І. Пекулицькому, в якому говорилося: «Приказываем тем писанием нашим мещаном кишинским, чтоб есте пану Гельяшеви Пекулицькому, яко державцу своему, всякое послушание и подданство, как перед тем, так и ныне отдавали, и во всем пана своего против давного извичаю, или урядника от него посланого, слушали, никаких бунтов, своевольств не чинили.., а естли бы какие своевольники, разрушаючи покой пана своего и слугу посланого от него не хотели слушати.., таких мы позволяем жестоко казнить, как бунтовников и непослушников»¹⁵. Подібних універсалів українським шляхтичам було видано в 1648—1650 рр., треба думати, порівняно мало, і видавалися вони головним чином на прохання окремих власників¹⁶.

Б. Хмельницький видавав також грамоти церковним установам, підтверджуючи їхні власницькі права. За 1648—1650 рр. таких грамот збереглося близько 10. В одній з них — універсалі від 23 лютого 1649 р. — гетьман, як він сам зазначив, брав під свій «захист» православу церкву в зв'язку з тією важливою роллю, яка належала їй у боротьбі проти католицизму й ополячування українського народу. Універсал зобов'язував селян не тільки відбувати всі повинності на користь духовенства, а й не чинити найменшої «зневаги» під страхом «карання на горло»¹⁷. В універсалі від 28 грудня 1648 р. підданам Печерського дівочого монастиря «в селі Подгорцах... і новим козаком» також наказувалося: «Владзою нашою гетманскою сурове напо-

^{11–13} Н. И. Костомаров. Собрание сочинений, кн. 4, т. 9, СПб., 1904, стор. 369.

¹⁴ Документи Богдана Хмельницького, К., 1961, док. 114, стор. 184—185.

¹⁵ Там же, док. 89, стор. 155.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, док. 51, стор. 107—108.

минаєм: абисте так ви подданіе, яко которіе з охоти под тот час в козачество не хотячи до монастира работи і повинности отправляти удалистесь... [щоб] ігумені печерской ...послушни били, повинност і работи вшелякіе отправляли, постерегаючи на себе войскового каранья». Закінчувався універсал такою мотивацією: «Бо ми зо всим войском не хотим от монастыров, особливе от убогих законниц (черниць. — *В. Г.*), подданих одиймовати: даст бог на услугу войсковую (для козацького війська.— *В. Г.*) без людей церковних...»¹⁸ обійдемося.

Заходи, що їх вживала гетьманська адміністрація для захисту феодальних прав шляхти і духовенства, зустрічали різку відсіч з боку селянства. З кінця 1649 р. Україна була знову охоплена бурхливими селянськими та козацькими повстаннями, спрямованими як проти польських, так і українських світських і духовних феодалів, гетьманських урядників і особисто проти Б. Хмельницького. «Запорожские де черкасы,— переказували в цьому зв'язку брати Пушкіни (російські послы у Польщі) слова збіглого з України польського шляхтича,— стоят в собранье, а гетман у них Матвей Гладкой, а с ним тридцать тысяч стоит около Константинова, да с полковником Кривоносом-сыном сорок тысяч стоит, от Каменец-Подольского в трех милях Нечай, а с ним тридцать тысяч стоит около Бару»¹⁹. Хоч ці дані про число повстанців і перебільшені, не може бути сумніву щодо значного розмаху селянського руху на Україні. 6 квітня 1650 р. інший шляхтич, Я. Чернявський, який перед цим також прибув до Варшави з України, підтвердив братам Пушкіним відомості про масові виступи селян і козаків. «На Украине,— сказав він,— чернь і лейстровые бунтуютца и на том договоре, что договорились под Збаражем (Зборовом.— *В. Г.*), быть не хотят, а хотят собравшись итти на Польшу войною». Тих шляхтичів, які «на Украину заехали было в свои маестности, ...холоши, взбунтовався, побивают до смерти, а казаки их шарпают», королівські ж урядники «живут от казаков в великом страхованье». На закінчення Чернявський відзначив, що «полковники де Матвей Гладкой и Нечай и Кривонос [син], хотя с Хмельницким... едят вместе, а мысль не одну имеют, называют Хмельницкого ляхом похлебцею»²⁰. Повстання проти Б. Хмельницького вибухнуло також на Запоріжжі, де козаки і збігли селяни обрали нового гетьмана — Худолія.

Усі ці повстання були жорстоко придушені, а їх керівники — схоплені і страчені. Однак, стримуючи такими методами селянський рух, Б. Хмельницький водночас пильно стежив за розвитком політичних подій у Польщі, і, як тільки уряд Речі Посполитої після сейму кінця 1650 р. став відкрито готуватися до нової війни, спробував підняти на боротьбу польське селянство. Влітку 1651 р., наприклад, у Польщі поширювався універсал Б. Хмельницького, в якому говорилося: «Доводжу до відома всіх підданих Польської Корони, що коли з божого благословення я підкорю під нашу силу і владу землі Польської Корони, обіцяю, звільнити вас усіх від повинностей і робіт. Платитимете тільки чинш і матимете вільності так, як шляхта. Тільки..., щоб покидали своїх панів, повставали проти них і до нас великими загонами переходили»²¹. Як відомо, Б. Хмельницький підтримував і прямі зв'язки з керівником повсталих польських селян Ол. Косткою-Наперським.

¹⁸ Там же, док. 39, стор. 89.

¹⁹ ЦДАДА СРСР, ф. Сношения России с Польшей, 1650 р., стовп. 3, арк. 273—274.

²⁰ Там же, арк. 275—278.

²¹ Документи Богдана Хмельницького, док. 3, стор. 629.

Однак кампанія 1651 р. закінчилася тяжким для України Білоцерківським договором 28 вересня 1651 р. Це ще більше ускладнило селянське питання. Територія Гетьманщини обмежувалася тепер одним Київським воеводством, козацький реєстр — 20 000 чол.; всі селяни, які перебували в козацькому війську, але не входили в цю квоту, мали повернутися до своїх панів, причому складання реєстру передбачалося закінчити у грудні 1651 р.

Становище України, розореної трирічною війною, було критичним. Польські урядники і шляхтичі, що поверталися в свої володіння, чинили криваву розправу над населенням. У лютому 1652 р. російський купець П. Зеркальников так розповідав про це царським воеводам: «Будучи в Чигирине, слышел, что поляки в корсунских и в-ных местех, наехав, черкас уж теснят и обиды им свои мстити начинают»²². Вбивства, тортури, грабежі та інші насильства магнатів і шляхти привели до того, що в багатьох місцевостях, як і після Зборівського договору, стали спалахувати селянські повстання. Як і тоді, селяни й козаки виступали не тільки проти польських, а й проти українських панів і гетьманської адміністрації. Так, у грудні 1651 р. повстанці вбили білоцерківського полковника М. Громику²³, очевидно, під час складання ним реєстру. Селян і виписників (виключених з реєстру) підтримували реєстровці. Севський воевода писав 25 лютого 1652 р. з приводу цього, що «в северских... козачьих городках... козаки державцов и урядников имают и отводят в Борзну к полковнику Степану Пободайлу, а иных изымав бьют и сажают в воду»²⁴.

У цей період — напередодні і особливо після укладення Білоцерківського миру 1651 р. — Б. Хмельницький відчував тиск не тільки уряду Польщі, а й народних мас, з одного боку, та козацької старшини і духовенства, — з другого. Українські феодалі стали буквально засипати гетьмана проханнями про затвердження їх прав на маєтки і селян. Хмельницький знову почав видавати підтверджувальні універсали (щоправда, за час від 1652 р. до Переяславської ради 1654 р. їх збереглося лише декілька). Така політика гетьмана викликала обурення народних мас. 19 листопада 1651 р. путивльські воеводи писали в Москву, що «у черкасских полковников..., у черниговского, у нежинского, у прилуцкого и их полков, у черкас на гетмана Богдана Хмельницкого ставитца ропот» і що таких невдоволених своїм становищем було в тих «3-х полках казаков... тысяч со ста и больши»²⁵. Через два тижні, 2 грудня, ті ж воеводи повідомляли у своїй реляції, що купець Мосалітінов «был де ...в Киеве и слышел от черкас ото многих людей, что полковники де и черкасы на гетмана на Богдана Хмельницкого негодуют. А говорят, что он, гетман, помирился с поляки не делом, не по их совету»²⁶.

Як і після Зборівського договору 1649 р., Хмельницький придушував селянські й козацькі заворушення, прагнучи не тільки зміцнити владу українських феодалів, але й не дати Польщі приводу для розриву миру в момент, коли ще не була закінчена підготовка до відновлення воєнних дій.

Отже, політику українських феодалів у селянському питанні під час визвольної війни 1648—1654 рр. можна в основних рисах охарак-

²² Воссоединение..., т. III, док. 91, стор. 199.

²³ Документи Богдана Хмельницького, док. 158, стор. 241.

²⁴ ЦДАДА СРСР, ф. Разрядный приказ, Белоцерковский стол, стовп. 349, арк. 51.

²⁵ Воссоединение..., т. III, док. 69, стор. 151.

²⁶ Там же, док. 72, стор. 154.

теризувати так: одна, консервативна, їх частина виступала за негайну реставрацію кріпосницьких порядків, за повернення покаянних селян під владу панів; друга, очолювана Б. Хмельницьким, розуміючи, що це може зірвати загальнонародний фронт боротьби за визволення з-під влади шляхетської Польщі та возз'єднання України з Росією і призвести до селянської війни, йшла на певні поступки селянам і вела компромісну політику. В періоди перемир'я представники цієї, другої, частини стримували і придушували селянські рухи, а в воєнний час, навпаки, закликали селян вступати в козацьке військо і старалися зберегти за такими покаянними селянами (точніше, за частиною їх) свободу від кріпацтва шляхом розширення козацького реєстру.

Новий етап у спробах розв'язати селянське питання настав після Переяславської ради 8 (18) січня 1654 р. На третій день після ради у розмові з представником царя боярином В. Бутурліним Б. Хмельницький передусім просив, щоб «в Запорожском де Войске хто в каком чину был по ся места, и ныне бы государь пожаловал, велел бить по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а казак казаком, а мещанин мещанином»²⁷. Ставлячи питання про козаків як про привілейований стан, гетьман просив, щоб «вольностей бы их пожаловал государь, отнимать у них не велел» і «чтоб... велел у них учинить Войска Запорожского 60 000 человек»²⁸. Разом з тим, і це треба підкреслити, Б. Хмельницький ще не вважав за можливе строго розмежовувати козаків і покаянних селян. Він пропонував взагалі не обмежувати числа козаків, довести його, по можливості, до кількох сотень тисяч чоловік. Практично це означало б визнання козацьких прав майже за всіма, хто «показався» під час визвольної війни: «И гетман говорил: то де ему, государю, к чести и к повышенью, что у него, государя, войска будет много. Хотя б де государь пожаловал, велел у них войску быть и больши того, то де и лутче; а жалованья они у царского величества на тех казаков не просят. А как де они были против короля под Зборовым, и в те де поры с ним, гетманом, Запорожского Войска было 360 000»²⁹.

Ця пропозиція гетьмана зустріла рішучу протидію тієї частини козацької старшини, передусім вищої, і українського шляхетства, яка сподівалася відразу ж після возз'єднання повернути, при активному сприянні царської адміністрації, покаянних селян у кріпосницьке ярмо. Тому старшина і шляхта чекали від царя негайного визнання за ними станових привілеїв — зрівняння в усіх правах з російським дворянством і вимагали цього від Бутурліна³⁰.

Незважаючи на значний тиск цієї частини українських панів, Хмельницький твердо додержувався своєї лінії в селянському питанні. 17 лютого 1654 р. він відправив цареві своєрідний проект хартії для Гетьманщини з проханням затвердити його. Проект (23 пункти) було складено, мабуть, в результаті тривалих дебатов на нарадах у геть-

²⁷ Там же, док. 205, стор. 473.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же. Царський уряд, треба сказати, доброзичливо ставився до пропозиції Хмельницького. Коли через кілька місяців гетьманські посланці — суддя С. Богданович і полковник П. Тетеря — почали добиватися у Москві жалування для 60 000 козаків, їм дали таку офіційну відповідь: «А как был у гетмана... боярин... Бутурлин... и говорил с гетманом о числе войска Запорожского, и гетман говорил: Хотя число войска Запорожского и велико будет, а государю в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просят не будут, а говорил гетман при них, при судье и полковнике, и им ныне говорить о том не доводится» (Источники малороссийской истории, ч. I, стор. 57—58).

³⁰ Воссоединение..., т. III, док. 205, стор. 475.

мана. Як і раніше, Хмельницький просив затвердити станові права козацтва і шляхетства, реєстр у 60 000 чол., підтвердити за козаками право обирати гетьмана (з подальшим повідомленням про це царя), право гетьманської адміністрації стягувати податки з людності тощо. Що ж до селянського питання, то Б. Хмельницький і на цей раз відмовлявся від негайного відокремлення козаків від селян, відкладаючи це на невизначений час. Він просив у царя «привілія... на хартиях писаные», але тут же додав: «Когда то одержим, мы самы рассмотрение меж собою имети будем: хто казак тот в вольности казатцкой жити будет, а хто простый, тот станет должность обыкную его царскому величеству воздавать, попрежнему»³¹. Тут, як бачимо, й слова немає про негайне повернення селян у кріпацтво.

Б. Хмельницький, звичайно, домагався задоволення претензій світських і духовних феодалів. Він, зокрема, добився старшини підвищеної платні, а собі — «на гетманскую булаву» — права володіти Чигиринським староством, частіше став видавати універсали на маєтки і послушення селян. Разом з тим гетьман намагався задовольнити, — зрозуміло, певною мірою, — і вимоги козаків та селян, енергійно добиваючись затвердження царем певних поступок і на їх користь. У листі від 21 березня 1654 р. до своїх посланців у Москві С. Богдановича і П. Тетері він нагадував, що їм треба добиватися підтвердження «не только нам права и привилея, от века данные... при вольностях наших стародавних сохранить», але й для народу, для «черні»: «Аще бы в чем какая нужда была людем напотом, яко и сами то усмотрити, могли бы есмь от черни в великом быти в безбастрашии и тотчас бы были смятения, естли б их через вашу милость особною своею его царского величества милостию не потешил». На закінчення у листі наголошувалося: «И то усмотрите, чтоб напотом какое безправие посполству не деялося, боятися надобно»³².

Цій своїй позиції в селянському питанні Б. Хмельницький в основному лишався вірним і далі — розмежування козаків з покозаченими селянами фактично так і не було проведено за його життя³³. Обережна, обачна політика гетьмана щодо селянства ґрунтувалася на врахуванні реальної ситуації, що створилася в результаті визвольної війни. Ця політика мала важливі наслідки. Вона сприяла тому, що значна частина селянства приблизно ще протягом півстоліття продовжувала зберігати козацькі права (козацький реєстр було складено тільки на початку XVIII ст.).

Від особистої кріпосної залежності звільнилися на певний час також ті селяни (здебільшого колишні магнатські піддані), які утворили нову соціальну категорію — «посполитих вільних військових сіл» — і підлягали безпосередньо гетьманській адміністрації. Політика Б. Хмельницького сприяла розвитку господарської ініціативи селянства, поширенню на Україні товарно-грошових відносин.

Значне місце в соціально-економічній політиці Б. Хмельницького займали питання, пов'язані з розвитком міст як осередків ремесел і торгівлі. Вже в першому своєму універсалі від 1648 р. він вказував на необхідність забезпечити містам право на самоврядування³⁴. Після вигнання польських панів, крім існуючих магдебургій (на Лівобережній Україні, зокрема, їх налічувалося 18 — Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів, Остер, Полтава та ін.),

³¹ Документи Богдана Хмельницького, док. 233, стор. 323—325.

³² Там же, док. 240, стор. 333.

³³ Там же, док. 271, стор. 343; Акты ЮЗР, т. X, СПб., 1878, стор. 674.

³⁴ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 121.

право на самоврядування одержали всі інші так звані ратушні міста. Всі члени магістратів були виборними, однак вищі посади — війтів, бурмістрів, райців — займали, як і раніше, представники міських верхів. «Оные члени,— говорилося в тогочасному документі,— избиратись должны из мещан знатных, постоянных, совестных, разсудных, добронравных, и где могут быть ученых»³⁵. За магістратами і ратушами залишалося право розпоряджатися міськими прибутками. В універсалі м. Козельцю, наприклад, сказано: «Зоставуем при мещанех самих і при ратушу їх возовое, помірное, деготь, воскобуйню і поведерщину от меду і горілки. Сурово теди приказуем, жеби жаден так з козаков, старшини і черні, яко арендаров і висилков в менованих пожитках не переможал і до того не втручался»³⁶. Вживалися також заходи для розвитку ремесла і охорони його цехової організації.

Але, зважаючи на тогочасні обставини, мабуть, найбільша увага приділялася тим галузям мануфактурної промисловості, продукція яких була вкрай потрібна для ведення війни. При сприянні Б. Хмельницького виникли великі майстерні по виготовленню гармат, ядер тощо. У своїх пропозиціях цареві від 17 лютого 1654 р. Б. Хмельницький добивався щорічної дотації в 400 золотих «на поделку снаряду войскового и на пушкарей и на всех слуг, что у снаряду ... как о зимовле, також и о станах...»^{37–38}. Небувалого доти розвитку набуло за Б. Хмельницького виробництво селітри і пороху. Гарматні, селітряні й порохові підприємства базувалися на технічному поділі праці і застосуванні найманої робочої сили.

Дбаючи про розвиток торгівлі, гетьман видавав спеціальні накази й універсали про охорону купецьких прав. Особливе значення щодо цього мало звільнення купців і міщан від внутрішніх мит. Так, в універсалі від 15 березня 1657 р. зазначалося: «Позволилисмо купцом и мещеном киевским, (поневаж порт сотворилсе), вгору люб самим іти, люб своїх факторов посылат до Бихова і где-колвек залоги наши зостають, з вшелякими леггумінами і купецкими речами сухим путем і водою... Пилно теди жадаєм і приказуем, жеби без вшелякого задержаня і гамованя всюди пропусчано так самих, яко і факторов їх, мит жадних торговых і подачок аби у них не витягано»³⁹.

Багато було зроблено для зміцнення економічних зв'язків з іншими країнами. У роки визвольної війни, коли господарство значною мірою було зруйноване, гетьман прагнув передусім розширити традиційні і життєво важливі для України торговельні зв'язки з Росією, добивався від російського уряду права на безмитну торгівлю для купців обох країн, порушував клопотання про довіз на Україну сільськогосподарських і промислових товарів, насамперед зброї, пороху тощо. Російський уряд задовольнив прохання гетьмана. 19 квітня 1649 р. царський посол Г. Унковський офіційно заявив Б. Хмельницькому: «Царское величество тебя, гетмана, и все Войско Запорожское пожаловал, хлеб и соль и всякие товары в своих государевых городех покупать вам, и в Запороскую землю пропускать... велел» без сплати мита⁴⁰. Посол підкреслив, що це — безпрецедентний акт. З свого боку, Б. Хмельницький звільнив від мит російських купців⁴¹. Довіз на Україну російських товарів мав велике значення для успішного веден-

³⁵ Права, по которым судится малороссийский народ, К., 1879, стор. 755.

³⁶ Документи Богдана Хмельницького, док. 412, стор. 540.

^{37–38} Там же, док. 233, стор. 324.

³⁹ Там же, док. 438, стор. 572.

⁴⁰ Воссоединение..., т. II, док. 60, стор. 153.

⁴¹ Там же. Див. також: Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959.

ня визвольної війни. У своєму звіті Г. Унковський писав, що на Україні в містах і селах люди різних станів з вдячністю говорили йому: «Только бы великий государь в нынешнюю войну и в хлебный недород их не пожаловал хлеба и соли в своих государевых городах покупать и пропускать не велел, и они б померли б з голоду»⁴². Майже так само охарактеризував цей акт російського уряду і Б. Хмельницький, який 22 листопада 1649 р. заявив російському послу Г. Неронову, що завдяки довозу російського хліба на Україні «многие души от смерти... учились свободны и с голоду не померли»⁴³.

Щоб залучити на Україну іноземних купців, гетьманська адміністрація звільнила їх від довізних і вивізних мит, а також надала інші пільги. Ця політика, зумовлена воєнним часом, була переглянута після закінчення війни. Уже в універсалі від 28 квітня 1654 р. Б. Хмельницький наказав стягувати «екзакцію скарбовую од купцов чужоземских, то ест от греков, ормяннов і турков», а зібрані кошти «отдавати до скарбу нашего войскового». Високі мита стягувалися, зокрема, з турецьких товарів. Високими митами обкладався також вивіз благородних металів: «Так же хто би провадил з землі нашої золото, сребро, каміне дороге, перла, і із тих товаров од ста таляров — по золотих пят»⁴⁴. Ці правила поширювалися й на тих купців, які супроводжували іноземних послів і перебували «под протектом поселским». Одночасно згаданим вище універсалом скасовувалися всі попередні привілеї іноземцям на безмитну торгівлю, «аби і найменший ущербок скарбови нашому войсковому не бил»⁴⁵. Разом з тим, щоб заохотити іноземних купців, їм були надані й певні пільги. Так, в окремих випадках іноземні купці не підлягали місцевим судам (універсал від 2 травня 1657 р.)⁴⁶.

Великого значення надавала гетьманська адміністрація укладенню тривалих торговельних договорів. Цікавим щодо цього є проект договору (50-ті роки) з Туреччиною. «Цісар й. м. турецький,— зазначалося в ньому,— дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів... і до портів чужоземних володарів..., з якими мають вести торгівлю». Проект передбачав надання різних пільг для українських купців протягом 80—100 років⁴⁷. Ці та інші заходи свідчать про глибокий інтерес Б. Хмельницького до економічних проблем, про зрілість економічної думки на Україні в середині XVII ст.

Війна та пов'язані з нею витрати вимагали величезних коштів. Організуючи фінансовий апарат, Б. Хмельницький шукав джерела для грошових доходів. Оскільки стара фінансова система була зруйнована, а нова тільки створювалася, види податків і способи їх стягування не були точно визначені. Хоч гетьман у принципі й виступав проти «стації»*, на практиці вона зберігалася, щоправда, в дещо зміненій формі. Продовжувала існувати й «подимщина» — заздалегідь визначений податок від диму (двору), землі. Ці й інші податки мали стягуватися лише із селян і міщан. Усі вищі стани — козацька старшина, шляхетство, духовенство й верхівка міщанства — від їх сплати звільнялися. Що ж до козацтва, то, оскільки за весь час гетьманства Б. Хмельницького не було остаточно складено реєстру і виразної гра-

⁴² Воссоединение..., т. II, док. 60, стор. 153.

⁴³ Там же, док. 118, стор. 271.

⁴⁴ Документи Богдана Хмельницького, док. 245, стор. 343.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же, док. 449, стор. 558.

⁴⁷ Там же, док. 475, стор. 619—621.

* Стація — податок на утримання війська.

ні між селянами й козаками не існувало, є підстави вважати, що податки сплачували й козаки, точніше ті з них, які не відбували служби. Бажливого значення як джерела фінансових надходжень набули непрямі податки — митні і шинкові збори, плата за оренду промислів, винниць, млинів, а також різні штрафи тощо ⁴⁸.

Коштами, які надходили до військового скарбу, відав безпосередньо військовий підскарбій, місцевими фінансами — полкові й сотенні «уряди». У містах, де були органи самоврядування, податки, як правило, збирали на місцеві потреби з торгів, перевозів, «хлібів усяких», воскобоєнь, від продажу напоїв, за користування торговими рядами, крамницями, із заїжджих дворів тощо ⁴⁹, але частину зібраних грошей передавали й до військового скарбу.

Зростаючі потреби в грошах вимагали впорядкування монетної системи. Кількість грошей, що були в обігу, не задовольняла ці потреби. У зв'язку з цим Б. Хмельницький вжив, з одного боку, енергійних заходів щодо нагромадження в країні золотої і срібної монети, а з другого, — організував, є підстави припустити, карбування грошей. Г. Кунаков — добре обізнаний в українських справах російський дипломат — повідомляв свій уряд: «А в Чигирине де учинил Богдан Хмельницкой мынзу и деньги делают; а на тех новых деньгах на одной стороне меч, а на другой стороне ево, Богданово, имя» ⁵⁰.

Фінансова політика Богдана Хмельницького, як і вся його діяльність у сфері економіки, захищала насамперед інтереси панівного класу — козацької старшини і шляхетства, але водночас вона була підпорядкована важливим потребам визвольної війни українського народу, відбудові і дальшому розвитку підірваної війною економіки.

В. А. Голобуцкий

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА
ГЕТМАНСКОЙ АДМИНИСТРАЦИИ (1648—1657 гг.)

Резюме

В статье, главным образом, рассматривается политика администрации Б. Хмельницкого в крестьянском вопросе. Эта политика в основном сводилась к тому, чтобы, с одной стороны, несколько ослабить крепостной гнет и тем самым обеспечить участие широких масс крестьянства в освободительной войне против магнатско-шляхетской Польши, за воссоединение Украины с Россией, а с другой, — сохранить сословные привилегии украинских феодалов.

В. А. Голобуцкий. Социально-экономическая политика гетманской администрации (1648—1657 гг.). Киев, 1956, стр. 98—99.

⁴⁸ Там же, стр. 99.

⁵⁰ Воссоединение..., ч. II, док. 133, стор. 316.

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

М. Є. ГОЛУБКОВ (Київ)

ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ВНУТРІПАРТІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

На етапі розвинутого соціалізму і його переростання в комунізм керівна роль Комуністичної партії ще більше зростає, підвищуються вимоги до рівня партійного керівництва. «Динамізм розвитку радянського суспільства, зростаючі масштаби комуністичного будівництва, наша діяльність на міжнародній арені,— зазначалося на XXV з'їзді КПРС,— настійно вимагають безперервного підвищення рівня партійного керівництва розвитком економіки і культури, вихованням людей, поліпшення організаторської і політичної роботи в масах»¹.

В міру того як розгортається і поглиблюється процес удосконалення партійного керівництва, утверджується науковий, комплексний підхід в роботі партії, всіх її органів, все більш зростає і значення внутріпартійної інформації. Вона стає одним з найважливіших засобів дальшого вдосконалення стилю керівництва, підвищення наукового рівня і ефективності партійної роботи. «Науковий підхід в партійній роботі, як відомо, неможливий без добре поставленої систематичної інформації,— пише член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС К. У. Черненко,— без фактів немає науки, а точні, достовірні факти може дати тільки добре поставлена інформація, інформація по вертикалі і горизонталі»².

Для того, щоб інформація якомога краще служила цілям удосконалення партійного керівництва, вона повинна відповідати таким ленінським принципам і вимогам, як: партійність, науковість, історизм, об'єктивність, оперативність, регулярність надходження, актуальність і новизна. Широке використання в партійній роботі науково обгрунтованої інформації забезпечує вдумливий аналітичний підхід до вирішення актуальних практичних проблем і завдань, сприяє підвищенню рівня діяльності партійних комітетів і партійних організацій. При допомозі інформації партія зміцнює зв'язки з масами.

В умовах розвинутого соціалізму внутріпартійна інформація стала оперативнішою і змістовнішою, чому сприяє розширення і зміцнення зв'язків партійних комітетів з первинними організаціями, їх поінфор-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 73.

² К. У. Черненко. Некоторые вопросы творческого развития стиля партийной и государственной работы, М., 1978, стор. 69.

мованості, кількісне зростання членів виборних органів і поліпшення якісного складу партійного активу. Якщо в цілому виборний партійний актив у республіці в 1961 р. становив близько 363 тис. чол., в 1971 р.— понад 660 тис., то на 1 січня 1977 р.— 800 тис.³

Уважне ставлення до думки кожного члена партійного комітету, товариська критика недоліків, ділове обговорення всіх принципових питань має велике значення для збагачення внутріпартійної інформації фактами життя. В практику багатьох партійних комітетів увійшло постійне, уважне вивчення пропозицій і зауважень своїх членів. Наприклад, при обговоренні проекту організаційно-політичних заходів по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС від членів Полтавського обкому партії надійшло понад 200 пропозицій.⁴ Цінні пропозиції, поради обком і первинні парторганізації одержали від передових людей області, в тому числі від Героя Соціалістичної Праці, голови колгоспу «Червона Україна» Гадяцького району, члена обкому партії І. П. Інзика, члена обкому, майстра машинного доіння, Героя Соціалістичної Праці Г. Т. Джуган та ін. Така практика сприяє отриманню райкомами, міськкоматами і обкомами партії широкої інформації знизу, з трудових колективів, де вирішується доля планів, йде процес виховання людини.

Розширенню внутріпартійної інформації, зміцненню зв'язків партійних комітетів з партійними масами сприяє широке залучення партійного активу для підготовки пленумів партійних комітетів. Для підготовки матеріалів на пленум про завдання районної партійної організації по підвищенню відповідальності кадрів і вдосконаленню стилю їх роботи Бахмацький райком партії Чернігівської області, наприклад, створив комісію у складі 42 членів і кандидатів у члени райкому, членів ревізійної комісії, працівників партійного апарату. Бюро райкому партії також звернулось до членів райкому з проханням висловити свої пропозиції з даного питання. Надійшло 27 листів, які містили слушні зауваження. На основі вивченої і узагальненої внутріпартійної інформації колективна робота членів виборного органу дала можливість принципово проаналізувати і оцінити стан справ, відібрати матеріал найбільш істотний, важливий. Прийнята пленумом постанова стала програмою дій для партійного комітету, первинних парторганізацій і кожного комуніста⁵.

На Всесоюзній нараді в ЦК КПРС партійних працівників 19 травня 1976 р. підкреслювалось, що при підготовці пленумів, бюро партійних комітетів необхідно глибоко і ґрунтовно проробляти питання, з яких готуються проекти рішень. Без цього неможливо прийняти правильну постанову, що на ділі забезпечує вирішення поставлених завдань. Перед тим, як підготувати проект постанови і винести його на розгляд партійного комітету, в будь-яку партійну інстанцію, необхідне вдумливе, глибоке вивчення питання, знання всіх його сторін, як позитивних, так і негативних⁶. Широке використання внутріпартійної інформації при підготовці партійних рішень підвищує їх дієвість, допомагає контролювати хід їх виконання знизу доверху. «Рішення,— пише головний редактор газети «Правда» В. Г. Афанасьєв,— згусток

³ В. Т. Позняк. В колективності — сила партійного керівництва, К., 1976, стор. 95; «Комуніст України», 1978, № 11, стор. 46.

⁴ Ф. Моргун. В чім сила активу.— «Правда», 5 жовтня 1976 р.

⁵ М. Уманець. Пленум партійного комітету — орган колективного керівництва, К., 1976, стор. 30.

⁶ Див.: К. У. Черненко. Контроль и проверка исполнения — важнейшее условие претворения в жизнь решений партии.— «Партийная жизнь», 1976, № 19, стор. 17.

інформації, спеціально зібраної, проаналізованої і переробленої суб'єктом (органом) управління, керівником»⁷.

На сучасному етапі партійні комітети широко використовують внутріпартійну інформацію для поширення передового досвіду партійної роботи, який узагальнюється ЦК КПРС, ЦК Компартії України, партійними комітетами на місцях, розповсюджується засобами масової інформації і пропаганди, через спеціальні бюлетені, обговорюється на семінарах і нарадах партійного активу.

За останні роки в партійних організаціях республіки набула поширення і така форма роботи, як інформування комуністів про діяльність партійних комітетів інших республік, міст і районів. Це дає можливість порівнювати, співставляти факти, постійно брати для себе нове, прогресивне.

Для забезпечення ефективності роботи велике значення має узагальнення і поширення досвіду роботи первинних парторганізацій. Так, протягом 1976—1977 років Запорізький обком партії узагальнив нове в роботі 23 первинних організацій. Зокрема, вивчено і схвалено досвід роботи парткому заводу «Дніпроспецсталь» по керівництву цеховими парторганізаціями та партгрупами, практику парторганізації Первомайського заводу м. Бердянська по контролю виконання рішень тощо. Відділ оргпартроботи обкому партії узагальнив діяльність партійних організацій області та розробив рекомендації по впровадженню передового досвіду в партійну роботу. Із 200 рекомендованих для вивчення і розповсюдження питань міськкомі, райкоми партії, первинні парторганізації на початку 1978 р. реалізували 120⁸.

Зростає значення внутріпартійної інформації у здійсненні контролю і організації виконання прийнятих рішень. Ефективність контролю і перевірки виконання певною мірою залежить від достовірності, своєчасності, повноти інформації, що дає можливість партійному комітету стежити за ходом виконання партійних рішень, критичних зауважень і пропозицій комуністів. Центральний Комітет Компартії України, виконуючи рішення XXV з'їзду КПРС, постійно підвищує вимоги до партійних комітетів та первинних парторганізацій щодо вдосконалення контролю.

Певний досвід застосування інформації як засобу контролю за виконанням рішень вищестоящих органів нагромадили партійні організації республіки. Вони використовують найрізноманітніші форми і методи: глибоке, всебічне вивчення стану справ на місцях; регулярне обговорення звітів нижчестоящих партійних комітетів у вищестоящих, звітів керівників радянських і господарських органів; систематичне інформування членів партії на пленумах і партійних зборах про свою роботу і про хід виконання прийнятих рішень, критичних зауважень і пропозицій комуністів; аналіз статистичних даних, інформацій, листів і заяв трудящих.

Партійні комітети і первинні організації проводять значну роботу по забезпеченню виконання критичних зауважень і пропозицій комуністів, висловлених на партійних конференціях, пленумах, активах, на звітно-виборних зборах у парторганізаціях. Вчасне одержання відповідей на критичні зауваження сприяє розвитку критики і самокритики. Про це свідчить приклад Хмельницької обласної партійної організації. Якщо в 1970 р. на обласній партконференції було висловлено 51 критичне зауваження, то 1973 р.—168, 1976 р.—188. З 1618

⁷ В. Г. Афанасьев. Управление и решение.— «Коммунист», 1974, № 17, стор. 39.

⁸ «Радянська Україна», 16 березня 1978 р.

пропозицій, що надійшли із звітно-виборних зборів в первинних парт-організаціях в 1976 р., було виконано 1401 (86,5%)⁹.

Важливою формою контролю за виконанням прийнятих рішень є обговорення стану справ в первинних парторганізаціях, на засіданнях бюро партійних комітетів.

В партійних організаціях республіки впроваджено в практику щомісячну інформацію про виконання організаційно-політичних заходів по реалізації рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України. Ці питання розглядаються практично на кожному Пленумі ЦК. Відділи ЦК Компартії України глибоко вивчили практику організації виконання постанов партійних органів у 18 обкомах, 57 міськ-комах і райкомах партії, 79 первинних парторганізаціях¹⁰. Увійшло в систему на пленумах обкомів, міськкомів, райкомів партії, зборах в первинних парторганізаціях розглядати хід виконання раніше прийнятих рішень, критичних зауважень, пропозицій комуністів.

Внутріпартійна інформація допомагає партійним органам у вирішенні питань резерву кадрів, забезпечує постійну обізнаність партійних органів про стан справ, а широка гласність в доборі кадрів з врахуванням думки громадськості є однією з важливих умов їх висування. Важливе значення в справі дальшого поліпшення роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС мав квітневий (1973 р.) Пленум ЦК Компартії України. В постанові Пленуму наголошувалося, щоб усі ділянки партійного, господарського і культурного будівництва очолювали політично зрілі, ініціативні працівники, які досконало володіють сучасними методами управління і організації виробництва, почуттям нового, бачать перспективу, вміють знаходити найефективніші шляхи розв'язання практичних завдань¹¹. Після XXV з'їзду КПРС за станом на 1 січня 1978 р. тільки обкоми партії республіки на пленумах, засіданнях бюро і секретаріатів обговорили понад 240 кадрових питань, в тому числі звіти 33 міськкомів і райкомів партії, 28 господарських органів¹².

Підвищенню ефективності роботи з кадрами сприяє чітка робота працівників секторів обліку кадрів парторганів (поповнення нових даних в картках, обробка статистичних облікових інформаційних даних). Чільне місце у правильному вирішенні кадрових питань відводиться партійним характеристикам. В них об'єктивно відображено політичні, ділові, особисті якості конкретної людини.

В сучасних умовах зростають вимоги до партійного керівництва всіма сферами життя суспільства. Складність завдань господарського і культурного будівництва, високі темпи науково-технічного прогресу вимагають застосування справді наукових методів роботи партійних організацій. Наявність постійної і правдивої партійної інформації дозволяє кожному комітету партії, кожному керівнику правильно орієнтуватися в обстановці, передбачати напрям розвитку явищ, подій, суворо дотримуватись єдиного інформаційного процесу — знизу вгору і зверху вниз. Це положення служить єдиною вірною орієнтиром у розв'язанні програмних, стратегічних і тактичних завдань, які ставить і ставить партія.

Травневий (1976 р.) Пленум Компартії України поставив перед партійними організаціями завдання активніше використовувати кана-

⁹ Партійна інформація, К., 1977, стор. 126.

¹⁰ В. Щербичський. Оволодіти ленінським стилем роботи, К., 1978, стор. 178.

¹¹ «Радянська Україна», 20 квітня 1973 р.

¹² Курсом XXV з'їзду партії, К., 1978, стор. 48.

ли партійної інформації для поширення таких починань новаторів виробництва, як «Жодного відстаючого поруч!», «Якості продукції — робітничу гарантію!», «За високу продуктивність праці, економію і бережливість на кожному робочому місці!», підтримувати рух тисячників у вугільній промисловості, багатоверстатників в ряді інших галузей, впроваджувати досвід передових механізаторів по високопродуктивному використанню сільгосптехніки. Почин ткаль Дарницького шовкового комбінату Л. К. Кондратьєвої, Г. Т. Золотової та П. Г. Волковинської, які перейшли на обслуговування по 104 ткацьких верстатів при нормі по галузі 40, почав своє життя через канали партійної інформації від партійної групи до парткому комбінату, міськкому партії і ЦК Компартії України. Центральний Комітет Компартії України схвалив ініціативу передових трудівниць цього комбінату і рекомендував поширити її на інших підприємствах республіки¹³. Вже на початку 1977 р. завдяки поінформованості трудящих галузі партійними організаціями тільки на Україні за прикладом дарницьких передовиків працювало 40% ткаль і понад 65% прядильниць¹⁴.

Всього в ювілейному, 1977 р. ЦК Компартії України прийняв 26 постанов, якими було схвалено патріотичні починання передових колективів і новаторів виробництва в різних галузях народного господарства¹⁵⁻¹⁶. Починання були підтримані обкомами, міськкомми і райкомми партії і впроваджувалися в життя.

Величезне значення інформаційна робота має в посиленні партійного керівництва державними і громадськими організаціями трудящих — Радами, профспілками, комсомолом та ін. «Партія дбає про те, — говорив Л. І. Брежнев, — щоб дрібні і найдрібніші струмочки поточних повсякденних справ гармонійно зливалися в єдиний могутній потік»¹⁷. Саме широке використання інформації про діяльність державних і громадських організацій дає можливість партійним комітетам найповніше використовувати різнобічний досвід, знання, ініціативу найширших мас трудящих, сприяє підвищенню ефективності партійної роботи, паказує, який вплив на їх діяльність справляють комуністи, які в них працюють. До складу Рад в нашій країні обрано близько 1 млн. комуністів, до керівних профспілкових органів — 3,5 млн., в комсомолі працює понад 1 млн. комуністів¹⁸. Тільки в нашій республіці у виборних профспілкових органах в 1976 р. налічувалось понад 381 тис. комуністів¹⁹. Від комуністів, що працюють в цих організаціях, партійні комітети і парторганізації одержують значну інформацію про їх діяльність при обговоренні їх роботи на бюро і партійних зборах.

Важливе значення має постановка інформації в комсомолі, її зв'язок з внутріпартійною інформацією. Для широкої інформації керівних працівників комсомолу ЦК Компартії України, обкоми, міськкоми і райкоми партії запрошують їх на наради, зльоти і семінари з політичних і господарських питань. Вони виносять на обговорення своїх пленумів, активів, бюро питання роботи комсомолу. В листопаді 1977 р. Пленум ЦК Компартії України, наприклад, розглянув

¹³ «Правда Украины», 17 травня 1973 р.

¹⁴ «Правда Украины», 5 січня 1977 р.

¹⁵⁻¹⁶ Див.: В. В. Щербіцький. Назв. праця, стор. 114.

¹⁷ Л. І. Брежнев. Об актуальных проблемах партийного строительства, М., 1976, стор. 169.

¹⁸ А. Ф. Мінгазутдінов. КПРС — ядро політичної системи радянського суспільства, К., 1978, стор. 22, 33, 38.

¹⁹ Комуністична партія України — бойовий загін КПРС, К., 1976, стор. 129.

питання «Про роботу партійних організацій республіки по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС про поліпшення комуністичного виховання молоді і посилення партійного керівництва комсомолом»²⁰. У справі поліпшення діяльності комсомольських організацій і розширення інформації партійних комітетів про їх роботу важливе значення має збільшення кількості комуністів, які працюють у комсомолі. Якщо в республіці в 1966 р. 37 987 комуністів були обрані до складу виборних комсомольських органів, то 1978 р. — 163 463²¹.

Матеріали партійних комісій, органів народного контролю, преси, листи і пропозиції трудящих є важливим джерелом партійної інформації. Найбільш гострі і принципові сигнали обговорюються в ЦК Компартії України, в партійних органах, публікуються в газетах. Важливу роль у поліпшенні всієї роботи з листами трудящих відіграла постанова ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення роботи з листами трудящих у світлі рішень XXV з'їзду КПРС» (травень 1976 р.)²².

Матеріали, що надходять від громадських організацій дають можливість партійним комітетам виділити найбільш характерні явища і факти, з'ясувати тенденції розвитку певних життєвих процесів, спостерігати за змінами, які відбуваються в житті окремих трудових колективів.

На сучасному етапі розвинутого соціалізму зростає роль внутріпартійної інформації в ідейно-виховній роботі, підвищенні її ефективності, удосконаленні форм керівництва нею.

Вирішальний вплив на ідеологічні процеси в нашій країні справляють директиви з'їздів КПРС, постанови ЦК КПРС. Центральний Комітет регулярно інформує місцеві партійні органи, актив, усіх комуністів і трудящих у найважливіших питаннях діяльності партії, внутрішнього і міжнародного становища країни. Це допомагає їм глибоко розуміти політику партії, вчить оцінювати суспільні явища з класових, партійних позицій, формує суспільну думку і справляє мобілізуючий вплив. Проте головна мета в інформаційній роботі — не тільки розкривати зміст рішень партії і уряду, а й мобілізувати маси на перетворення їх у життя.

Будучи невід'ємним елементом внутріпартійної роботи, партійна інформація забезпечує чітку, координовану взаємодію всіх ланок складного партійного механізму, допомагає здійснювати централізоване керівництво на демократичній основі, служить багатющим джерелом пізнання громадської практики, однією з найважливіших передумов наукового керівництва, засобом підвищення ефективності партійної роботи.

М. Е. Голубков

ПОВЫШЕНИЕ РОЛИ ВНУТРИПАРТИЙНОЙ ИНФОРМАЦИИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАРТОРГАНИЗАЦИЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье показано, как партийные организации республики используют внутрипартийную информацию — инструмент руководства, средство воспитания и контроля — для повышения эффективности своей работы.

²⁰ «Радянська Україна», 25 листопада 1977 р.

²¹ Комуністична партія України — бойовий загін КПРС, стор. 135; Боевой отряд КПСС. К 60-летию I съезда Компартии Украины, К., 1978, стор. 151.

²² «Радянська Україна», 4 травня 1976 р.

Повідомлення

З історії дружби народів

РОЛЬ ПРЕСИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
У ПРОПАГАНДІ ДРУЖБИ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОЇ
ЄДНОСТІ НАРОДІВ СРСР (1966—1975 рр.)

Н. П. БАРАНОВСЬКА (Київ)

У процесі комуністичного будівництва партія велику увагу приділяла формуванню в радянських людей почуттів радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії вказується: «Утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму було і залишається одним з найважливіших завдань партії»¹.

Значну роль в інтернаціональному вихованні радянських людей відіграють засоби масової інформації та пропаганди, зокрема, преса. Автор повідомлення має на меті висвітлити роль преси республіки у пропаганді дружби та інтернаціональної єдності народів СРСР.

Виходячи з настанов партії про необхідність широкої пропаганди марксистсько-ленінської теорії і, зокрема, з програмного положення про «виховання всього населення в дусі наукового комунізму, добиваючись, щоб трудящі глибоко розуміли хід і перспективи світового розвитку, правильно розбиралися в подіях всередині країни і на міжнародній арені, свідомо будували життя по-комуністичному»², газети республіки, як і всієї Країни Рад, оперативно друкували в досліджуваний період матеріали XXIII та XXIV з'їздів КПРС, Тези ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, матеріали святкування 50-річчя СРСР та 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, виступи видатного політичного й громадського діяча сучасності Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва та інших відомих партійних, радянських і господарських керівників. У цих матеріалах пропагувалися і популяризувалися марксистсько-ленінська теорія, національна політика партії, найважливіші процеси розвитку міжнародних відносин у суспільстві розвинутого соціалізму.

Газети УРСР систематично публікували матеріали з'їздів Компартії України, пленумів її Центрального Комітету, інші важливі партійні документи, в яких поряд з конкретними матеріалами містилися теоретичні положення, що розкривали значення в житті кожної із союзних республік і країни в цілому утворення та функціонування

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 84.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 103.

єдиного народногосподарського комплексу; висвітлювали шляхи формування і розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу та інші аспекти теорії національних відносин.

Важливу роль у політичному вихованні мас, формуванні їх інтернаціоналістського світогляду, в роз'ясненні і пропаганді найголовніших теоретичних положень національної політики, розроблених партією стосовно умов розвинутого соціалізму, мала публікація газетами республіки виступів, доповідей і статей члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербинського, а також інших керівних партійних і господарських працівників Української РСР.

Багато уваги приділялося на сторінках республіканських газет пропаганді теоретичної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса та висвітленню їх життєвого і творчого шляху. Широко відзначаючи ювілеї виходу в світ таких визначних праць, як «Капітал», «Маніфест Комуністичної партії» та інших, газети республіки — «Радянська Україна», «Правда України», «Робітнича газета», «Сільські вісті», «Молодь України» — пропагували і розкривали в популярній формі їх зміст, підкреслювали величезну роль К. Маркса і Ф. Енгельса в інтернаціональному згуртуванні пролетарів усього світу, в революційному перетворенні суспільства.

Значну увагу республіканська та обласна преса приділяла ленінській тематиці. Висвітлюючи життя і діяльність В. І. Леніна, його зв'язки з Україною, показуючи боротьбу партії і народу за втілення в життя заповітів Володимира Ілліча та пропагуючи його ідейно-теоретичну спадщину, газети республіки вносили вагомий вклад у справу формування наукового світогляду трудящих Радянської України, допомагали їм глибше усвідомлювати історичні корені дружби і тісного співробітництва російського, українського та інших народів нашої багатонаціональної країни, величезну роль В. І. Леніна у справі розв'язання національного питання, об'єктивність процесу дальшого зміцнення єдності братніх народів СРСР.

Активно пропагувала марксистсько-ленінське вчення з національного питання, дружбу народів СРСР газета «Радянська Україна» — орган ЦК Компартії України, Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР. Протягом досліджуваного періоду зі сторінок газети не сходила рубрика «Актуальні питання теорії», в якій систематично вмішувалися матеріали про ленінську національну політику, закономірності розвитку і зміцнення дружби народів СРСР. Написані на основі партійних документів, вони поєднували конкретні фактичні дані про успіхи радянських народів у будівництві комунізму з положеннями марксистсько-ленінської теорії. На сторінках газети висвітлювалися різноманітні аспекти проблеми: роль В. І. Леніна і Комуністичної партії у справедливому розв'язанні національного питання; торжество ленінської національної політики в СРСР; діяльність КПРС як партії інтернаціоналістів-ленінців; значення економіки в розвитку і зміцненні єдиної багатонаціональної держави — Радянського Союзу, в дальшому зміцненні дружби народів СРСР³. Цікаві матеріали, наведені в цих

³ «Радянська Україна», 18 лютого, 15 листопада 1967 р.; 3 вересня, 18 листопада 1968 р.; 28 серпня, 18 листопада 1969 р.; 17 березня, 12 червня, 30 грудня 1970 р.; 21 липня, 21 вересня, 4 листопада, 28 грудня 1971 р.; 5 січня, 20, 27 червня, 4, 18 липня, 1, 8, 15 серпня, 6 вересня, 21 листопада, 25 жовтня, 30 грудня 1972 р.; 6 лютого, 18 квітня, 18 вересня, 16 жовтня 1973 р.; 13 лютого, 15 березня, 16 квітня, 3 вересня 1974 р.; 4 березня 1975 р.

статтях, підтверджують велике значення дружби народів СРСР у загальному прогресі Країни Рад.

На сторінках газети розкривався висновок, зроблений на XXIV з'їзді КПРС, про утворення в нашій країні на основі тісної дружби і співробітництва народів нової історичної спільності людей — радянського народу⁴. Висвітлюючи всесвітньо-історичне значення утворення СРСР, поняття загальнонаціональної гордості радянських людей, інтернаціоналізму як однієї з граней соціалістичного способу життя, газета в популярній формі доносила до широких читацьких мас теорію ленінської національної політики, результати її практичного втілення в життя⁵.

Особливо активно пропагувала «Радянська Україна», як й інші газети республіки, ідеї дружби народів у рік підготовки і відзначення піввікового ювілею утворення СРСР. Ця важлива політична кампанія містила в собі великий заряд ефективності, оскільки гармонійно входила до системи заходів партії, спрямованих на даліше виховання трудящих у дусі дружби, співробітництва і взаємоповаги народів. Розкриваючи різноманітні аспекти проблеми, газета акцентувала увагу читачів на таких питаннях, як побудова розвинутого соціалістичного суспільства — історичне завоювання народів СРСР, провідна роль робітничого класу у створенні і розвитку СРСР, утвердження в СРСР міжнародних відносин нового типу, соціально-політична єдність радянського народу, нездоланна сила єдності соціалістичних націй, всебічний розквіт і зближення націй у процесі комуністичного будівництва⁶.

Велику роботу у справі пропаганди теоретичних питань дружби та інтернаціональної єдності народів СРСР проводили «Правда України», «Робітнича газета» і «Сільські вісті», а також «Молодь України» та «Комсомольское знамя», які видає Центральний Комітет ЛКСМУ. Під рубриками «Теоретичні читання», «На допомогу пропагандистові», «Тим, хто вивчає основи економічних знань», «Актуальні питання теорії», «Бесіди про рішення XXIII з'їзду КПРС», «Жовтневі читання», «Бесіди про 50-річчя Комуністичної партії України», «Агітаторові для бесід», «Теоретичний семінар», «Наш молодіжний лекторій» та ін. висвітлювалися такі питання, як розквіт і зближення соціалістичних націй; торжество ленінської інтернаціональної політики в СРСР; соціалістичне братерство народів СРСР і його значення для поступального розвитку країни; В. І. Ленін — натхненник і організатор Союзу РСР; виконання п'ятирічних планів розвитку народного господарства СРСР — результат дружби радянських народів; формування і функціонування нової історичної спільності людей — радянського народу; російська мова як засіб інтернаціонального спілкування; загальнонаціональна гордість радянської людини; інтернаціоналізм соціалістичної демократії; інтернаціоналізація суспільного життя тощо. В численних публікаціях викривалася суть сучасного антикомунізму і сіонізму, переконливо спростовувалися фальсифікаторські спроби критиків економічних основ соціалізму.

Належну увагу приділяла преса республіки пропаганді радянського способу життя, однією з яскравих граней якого поряд з колективізмом, товариськістю і моральним здоров'ям радянських людей є дружба всіх націй і народностей країни. Багато зробили в цьому

⁴ «Радянська Україна», 21 липня 1971 р.; 16 жовтня 1973 р.

⁵ «Радянська Україна», 6 лютого, 18 квітня 1973 р.; 4 березня 1975 р.

⁶ «Радянська Україна», 20, 27 червня, 1, 8, 15 серпня, 6 вересня, 21 листопада 1972 р.

напрямку молодіжні газети України в ході підготовки і святкування 50-річчя утворення СРСР⁷.

За плідотворну діяльність у справі мобілізації молоді на розв'язання завдань господарського й культурного будівництва та в зв'язку з п'ятдесятиріччям з дня заснування указом Президії Верховної Ради СРСР республіканська газета «Молодь України» в 1975 р. була нагороджена орденом Дружби народів. Вручаючи колективу редакції цю високу нагороду, кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України секретар ЦК Компартії України тов. В. Ю. Маланчук сказав: «Вперше в країні орденом Дружби народів нагороджена молодіжна газета. Це ще одне яскраве свідчення великого повсякденного піклування партії та уряду про комсомол, про радянську молодь. Це одночасно і визнання ролі комсомольської преси, як пристрасного пропагандиста, активного організатора підростаючого покоління»⁸.

У 1975 р. в республіці виходила 71 обласна газета, які також систематично висвітлювали питання дружби та інтернаціональної єдності народів СРСР. Так, «Чорноморська комуна» (Одеська область) протягом 1972—1974 рр. надрукувала ряд статей під рубрикою «На допомогу пропагандистам і слухачам системи партосвіти». В них, зокрема, йдеться про розвиток національних відносин у процесі комуністичного будівництва, про формування нової історичної спільності людей — радянського народу, розкриваються основні положення ленінської національної політики⁹.

Газета «Прикарпатська правда» (Івано-Франківська область) на початку 1973 р. (2, 9 та 17 лютого) в циклі «На допомогу агітаторам і політінформаторам» опублікувала статті «Утворення СРСР — триумф ленінської національної політики», «Нова спільність людей — радянський народ» та «Засіб братерського єднання і міжнаціонального спілкування в СРСР» (про розвиток національних мов та значення російської мови як засобу міжнаціонального спілкування). Публікації, присвячені розвитку національних відносин в СРСР, зміцненню дружби братніх народів нашої країни, вміщували й інші обласні газети¹⁰. Використовуючи різноманітні рубрики, вони пропагували важливі аспекти дружби народів СРСР, теоретичні і практичні питання ленінської національної політики партії.

Аналогічна робота проводилася й обласними молодіжними газетами. Їх діяльність у досліджувані роки сприяла вихованню молоді в дусі патріотизму, інтернаціоналізму та непримиренності до будь-яких намагань фальсифікації радянської дійсності. Так, відділи агітації і пропаганди газет «Молодий ленінець» (Волинська область) та «Ленінська молодь» (Львівська область) планували і друкували статті, в яких викривалися люті вороги українського народу — українські

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 175, арк. 185—186; спр. 425, арк. 95—110; спр. 434, арк. 142—164; «Комсомольское знамя», 18 липня 1967 р.; 20, 31 серпня 1967 р.; 12 вересня 1967 р.; «Молодь України», 1 листопада 1969 р.; 17 лютого 1971 р.; 30 грудня 1975 р.

⁸ Преса Української РСР. 1917—1975, Харків, 1976, стор. 180.

⁹ «Чорноморська комуна», 11 березня, 3 жовтня, 27 грудня 1972 р.; 16 жовтня 1974 р.

¹⁰ «Вільна Україна» (Львівська область), 29 липня 1966 р., 4 січня 1970 р.; «Соціалістична Харківщина», 24 жовтня 1970 р.; «Запорізька правда», 3 жовтня 1972 р.; «Вінницька правда», 5 січня 1973 р.; «Київська правда», 23 січня 1973 р.; «Радянське Поділля» (Хмельницька область), 20 листопада 1973 р.; «Радянська Буковина» (Чернівецька область), 22 серпня 1967 р., 8 серпня 1973 р.; «Деснянська правда» (Чернігівська область), 9 жовтня 1970 р.; 21 листопада 1973 р.; «Радянська Волинь», 3, 12, 15 липня 1966 р.

буржуазні націоналісти¹¹. Миколаївська обласна газета «Ленінське плем'я» в II й III кварталах 1967 р. опублікувала ряд матеріалів під рубрикою «Чуття єдиної родини»¹². Газета «Ленінський прапор» (Херсонська область) у III кварталі 1970 р. та у I кварталі 1971 р. надрукувала добірку матеріалів «Мости братерського єднання», під рубрикою «В сім'ї вольній, новій», присвяченою 50-річчю утворення СРСР, — матеріали про розвиток народного господарства країни¹³. Газета «Комсомолец Донбасса» в IV кварталі 1969 р. під рубрикою «На допомогу лекторові і пропагандистові» надрукувала статті, присвячені різним аспектам національної політики партії¹⁴, а «Ленінська зміна» (Харківська область) у I кварталі 1970 р. — матеріали з питань інтернаціонального виховання молоді¹⁵.

Але, на жаль, не всі редакції газет, плануючи свою роботу, приділяли достатню увагу такому важливому питанню, як пропаганда теорії ленінської дружби народів СРСР. Так, у планах роботи чернігівської обласної молодіжної газети «Комсомольський гарт», які затверджувалися обкомом ЛКСМУ на I—III квартали 1967 р., II—IV квартали 1968 р. і I та III квартали 1969 р., практично не передбачалося друкування статей, у яких порушувалися б питання ленінської національної політики, її успішного втілення в життя. Чернігівський обком ЛКСМУ, прагнучи виправити становище, 29 квітня 1968 р. заслухав питання про роботу редакції «Комсомольського гарту» в справі комуністичного виховання молоді і вказав на наявні недоліки¹⁶.

Велике значення для успішної пропагандистської роботи газет республіки мала діяльність Радіо-телеграфного агентства України при Раді Міністрів УРСР. Редакція республіканської інформації та Прес-бюро РАТАУ, працюючи в постійному контакті з Донецьким, Львівським, Одеським та Харківським відділеннями, активно розповсюджували через газети інформацію про досягнення і успіхи трудящих республіки у будівництві матеріально-технічної бази комунізму, яких вони досягли у тісній співдружності з усіма народами нашої країни. Так, у 1966 р. Прес-бюро РАТАУ підготувало для обласних, міських та районних газет 9 томів інформаційного бюлетеня, а редакція республіканської інформації — 4 томи «Вісника інформації для українського радіо і комсомольських газет»¹⁷.

У бюлетенях і вісниках, матеріали яких широко використовувалися газетами республіки, значне місце відводилося підготовленим на замовлення РАТАУ теоретичним статтям, у яких розкривалися основні положення теорії марксизму-ленінізму і, зокрема, ленінської національної політики. У листопаді — грудні 1967 р., наприклад, Прес-бюро РАТАУ запропонувало для обласних, міських та районних газет

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 19, спр. 12, арк. 55; спр. 544, арк. 74, 248; «Молодий ленінець», 18 серпня, 17, 22 вересня 1967 р.; «Ленінська молодь», 17, 20, 27 жовтня 1970 р.; 11, 23, 25 березня 1971 р.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 19, спр. 99, арк. 68, 224, 225; «Ленінське плем'я», 7 червня, 5 липня, 3 листопада 1967 р.

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 19, спр. 601, арк. 196; спр. 603, арк. 68; «Ленінський прапор», 15 серпня, 12 вересня 1970 р.; 12 січня, 9 лютого 1971 р.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 19, спр. 357, арк. 292, 293; «Комсомолец Донбасса», 10, 20 грудня 1969 р.

¹⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 19, спр. 592, арк. 216—217; «Ленінська зміна», 7, 24 лютого 1970 р.

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 19, спр. 165, арк. 97—104; спр. 166, арк. 92—99, 135—143; спр. 332, арк. 175—183; спр. 333, арк. 6; спр. 334, арк. 37—43, 246—253; спр. 335, арк. 187—196; спр. 465, арк. 27—34.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 5111, оп. 1, спр. 638, арк. 37—40.

ряд статей, підготовлених до 50-річчя «Декларації прав народів Росії», 50-річчя проголошення Радянської влади на Україні, 45-ої річниці утворення СРСР, у яких розкривалися історичні корені, досягнення і перспективи розвитку та зміцнення братерської дружби народів СРСР. У серпні 1968 р. в бюлетенях було опубліковано чотири статті, присвячені керівній і спрямовуючій ролі КПРС у будівництві комунізму, досягненням нашої країни, які стали можливими завдяки непорушній дружбі народів СРСР¹⁸.

Форми і напрямки пропаганди пресою в досліджуваній період теоретичних знань з питань національних відносин сприяли дальшому вихованню трудящих республіки в дусі відданості ідеям марксизму-ленінізму, в дусі дружби народів СРСР. Висвітлення на сторінках газет соціальних процесів, що відбувалися в країні, було виявом активності преси.

Газети допомагали читачам піднятися на новий рівень опанування марксистсько-ленінської науки, розуміння закономірностей суспільного розвитку, сприяли виробленню у них наукових переконань, глибокого розуміння історичних коренів і значення дружби народів у справі будівництва комунізму.

¹⁸ Там же, спр. 623, арк. 10—14, 193, 210, 218—227, 249—252; спр. 796, арк. 214—218; спр. 706, арк. 53—58, 88—98, 138—142, 157—162.

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ І АЗЕРБАЙДЖАНУ У ВІДБУДОВІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1921—1925 рр.)

П. Х. БІЛИЙ (Полтава)

Успіхи відбудови народного господарства в досліджуваній період значною мірою залежали від налагодження порушених війною господарських зв'язків між економічними районами нашої країни. Науковою програмою співробітництва радянських народів на господарському фронті був ленінський план ГОЕЛРО, що передбачав реконструкцію господарства країни на новій економічній і технічній основі.

В 1921—1925 рр. співробітництво між радянськими республіками, зокрема, між УРСР і Азерб.РСР розвивалося в різних напрямках, охоплюючи широке коло політичних, економічних та інших питань.

Але, щоб здійснити накреслені партією і урядом народногосподарські завдання, необхідно було спочатку подолати продовольчу і паливну кризи, відбудувати транспорт. Комуністична партія та Радянський уряд велику увагу приділяли насамперед відбудові Донецького басейну та промислових центрів Баку. На допомогу Азербайджану прийшли Російська Федерація і Україна. 29 вересня 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК Компартії Азербайджану Перший секретар ЦК Компартії Азербайджану С. М. Кіров зачитав телеграму від Г. К. Орджонікідзе, в якій говорилося, що Москва буде щомісяця надсилати Азербайджану 100 тис. пудів хліба, не рахуючи 50 тис. пудів, що відпускалися залізничникам усіх закавказьких республік. Для керівництва роботами по вивезенню хліба Політбюро ЦК Компартії Азербайджану відрядило на Україну наркома продовольства республіки і 70 робітників¹. З допомогою партійних і радянських органів Української

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 85, оп. 18, спр. 167, арк. 1—3; ПА ІП при ЦК Компартії Азербайджану, ф. 1, оп. 74, спр. 123, арк. 121.

РСР азербайджанці перевезли у Закавказзя в 1921 р. мільйон пудів хліба².

У 1922 р. Радянська Росія й Україна уклали угоду відносно продовольчої справи. Було створено резервний фонд Ради Праці і Оборони (РПО), з якого задовольнялися потреби Азербайджану та інших закавказьких республік. У 1923 р. в Азербайджан було завезено 1 760 830 пудів зерна, 765 881 пуд пшеничного борошна, 646 883 пуди цукру, в 1924 р.— 4,3 млн. пудів хліба, а в 1925 р.— ще більше³. В 1924/25 господарському році Азербайджан одержав з України 1126 тис. пудів цукру, з них 620 тис. пудів було розподілено серед бакинських робітників і службовців⁴.

Вирішальну роль у забезпеченні радянських республік мінеральним паливом відіграли шахти Донбасу і нафтопромисли Баку, у відбудові яких брали участь робітники і всі трудящі Російської Федерації. У Донбас і Баку надходили машини, устаткування, одяг тощо. Це сприяло тому, що паливна промисловість України й Азербайджану за темпами відбудови стала випереджати інші галузі важкої промисловості.

У досліджуваний період між шахтарями Донбасу і нафтовиками Баку розгорнулося змагання за підвищення продуктивності праці та зниження собівартості палива. Гірники України боролися за те, щоб собівартість видобутку пуда вугілля була у два рази менша, ніж пуда нафти⁵. Бакинці, з свого боку, добивалися, щоб експорт нафтопродуктів став рентабельним.

Відносини братерського співробітництва і товариської взаємодопомоги встановилися також між нафтовиками Баку і металургами України. Так, представники Нафтосиндикату і Південсталі домовилися про те, що протягом 1922/23 господарського року в Маріуполі для бакинських і грозненських промислів буде виготовлено 800 тис. пудів труб і 430 тис. пудів листового заліза⁶. Так, уже в січні 1923 р. маріупольці виготовили 50 тис. пудів нафтових труб для Південсталі. Наприкінці лютого вони почали прокатку труб великого діаметра для підприємств нафтової промисловості, так званих «грамофонів». Протягом серпня—вересня Нафтосиндикат одержав з Маріуполя близько 120 тис. пудів труб⁷.

Коли виникло питання про будівництво нафтопроводів Грозний—Туапсе і Баку—Батумі, партійна організація маріупольського заводу ім. Ілліча виступила ініціатором виготовлення труб для нафтопроводів. Донецький губком КП(б)У підтримав цю цінну ініціативу⁸. У 1924 р. від Азнафти було одержано перше замовлення на 280 тис. пудів труб, а в 1925 р.— на 5,8 млн. пудів труб. Ці замовлення виконували не тільки маріупольський завод ім. Ілліча, а й завод ім. Леніна в Катеринославі та колишній завод Гантке⁹.

Україна поставляла Азербайджану не лише труби для нафтової промисловості, а й чавун, сталь, прокат для металообробних і маши-

² «Экономический вестник» (Баку), 1921, № 7, стор. 16.

³ Закавказье, Тифлис, 1925, стор. 451; «Экономический вестник Закавказья», 1925, № 2, стор. 131.

⁴ «Экономический вестник Азербайджана», 1926, № 2, стор. 75.

⁵ «Кочегарка», 11 вересня 1924 р.

⁶ «Коммунист», 21 березня 1923 р.

⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 11, оп. 1, спр. 20, арк. 1, 3.

⁸ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 24, арк. 27.

⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 32, оп. 1, спр. 1588, арк. 108; «Пролетарий», 13 липня 1924 р.; «Всесоюзная кочегарка», 12 червня 1925 р.

нобудівних заводів, рейки для залізниць і трамвайних колій, арматуру для промислового і житлового будівництва тощо.

Безумовно, метал і вироби з нього та машини надходили в Баку не лише з України, а й з Ленінграда, Москви, Царицина, Сормова, Уралу. Так, Ленінградський металевий завод виготовляв для Азнафти парові котли і насоси, Іжорський — труби і насоси, московські і сормовські заводи — обладнання для нафтопромислів тощо¹⁰.

Отже, спільними зусиллями трудящих усіх братніх республік під керівництвом Комуністичної партії успішно здійснювався ленінський план ГОЕЛРО. Ще на листопадовому (1920 р.) Пленумі ЦК АКП(б) вказувалося, що відбудову нафтової промисловості слід поєднувати з її реконструкцією¹¹. В серпні 1921 р. становище нафтової промисловості Баку перевірила повноважна комісія РПО. На її заключному засіданні, в роботі якого взяли участь і керівники нафтової промисловості, було прийнято рішення про переведення промислів Баку на сучасну технічну основу — з ударного буріння на обертальне, з железкового методу (тартанья) на глибинно-насосне¹².

Вирішальну роль в електрифікації Баку, як і всієї країни відіграли електротехнічний трест Центрального району (ЕТЦР), до якого входили московський завод «Динамо», харківський завод «Електросила», Слов'янський ізоляторний завод, а також Ленінградський електромашинобудівний трест. Причому 60% потреб Азнафти в обладнанні для електростанцій задовольняв ЕТЦР¹³. Зокрема, він виготовляв електромашини й апарати, кабель, лампи, ізолятори, електричну арматуру тощо. Підприємства Москви, Ленінграда і Харкова поставляли електромотори для буріння свердловин, мостових кранів¹⁴. Значним досягненням радянської техніки був трансформатор потужністю 10 тис. кіловат, побудований харківськими робітниками на замовлення Азнафти¹⁵. У 1921 р. до Баку прибули інженери-електрики з Катеринослава. Їх направили працювати на ті промисли, де не вистачало спеціалістів¹⁶. Харків'яни разом з москвичами взяли участь у реконструкції бакинських електростанцій.

На XV загальнобакинській партійній конференції, що відбулася в листопаді 1925 р., голова правління Азнафти відзначав, що на нафтопромислах Баку встановлено тисячний насос і 85% усіх бурильних верстатів уже електрифіковано¹⁷. Наступного року процент електрифікації їх зріс до 93,2¹⁸.

В свою чергу, велику допомогу в електрифікації Донбасу, будівництві Штерівської ДРЕС подали російський, азербайджанський та інші народи Радянського Союзу. Без мастильних матеріалів, які постачала Азнафта, не могла працювати жодна електростанція України.

¹⁰ ЦДАЖР Азербайджанської РСР, ф. 1610, оп. 5, спр. 67, арк. 40, 49, 85, 87, 108.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії Азербайджану, ф. 1, оп. 74, спр. 37, арк. 32.

¹² «Известия Академии наук Азербайджанской ССР». Серия экономики, 1970, № 1, стор. 79—80.

¹³ «Правда», 20 травня 1923 р.

¹⁴ Государственный электротехнический трест Центрального района. Краткий обзор деятельности за 1922—1925 гг., М., 1925, стор. 11.

¹⁵ «Пролетарий», 18 лютого, 9 квітня 1925 р.

¹⁶ «История СССР», 1959, № 4, стор. 104.

¹⁷ XV общебакинская партийная конференция АКП(б). Стенографический отчет. 24—29 ноября 1925 года, Баку, стор. 113.

¹⁸ Е. А. Токаревский. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921—1925 гг.), Баку, 1956, стор. 158.

Навіть наприкінці відбудовного періоду переважна більшість їх працювала на бакинській і грозненській нафті.

Нафтопереробна промисловість Азербайджану, скляні і миловарні заводи, текстильні фабрики вимагали великої кількості хімічних товарів, які вироблялися на Україні. Їх відсутність гальмувала розвиток цих галузей промисловості республіки. Тому у 1923 р. в Азербайджан було ввезено 38 тис. пудів соди, 63 тис. пудів кислот, близько 9 тис. пудів фарб¹⁹.

Партійні організації Азербайджану докладали великих зусиль до того, щоб дати країні не просто більше нафти, а якомога дешевше. З цією метою при Центральному і Бакинському комітетах АКП(б) у 1924 р. були створені комісії, що займалися питаннями підвищення продуктивності праці і зниженням собівартості продукції. Комуністи спрямовували роботу виробничих нарад і комісій, показували особистий приклад у боротьбі за підвищення продуктивності праці. В результаті видобуток нафти в Баку рік у рік збільшувався. Якщо в 1920/21 господарському році бакинські промисли дали 2457 тис. т нафти, то в 1925/26 році — 5513 тис. т²⁰.

Значна кількість азербайджанської нафти виділялася для промислових підприємств. Крім того, Україна, як й інші союзні республіки, одержувала нафтопродукти для продажу їх населенню. Збут гасу й інших нафтопродуктів Нафтосиндикат здійснював через три відділення, що діяли в Харкові, Києві й Одесі. В 1924 р. Вукоопспілка уклала угоду з Нафтосиндикатом, за якою одержувала від нього продукцію із 8% знижкою від оптової ціни²¹. В 1924/25 господарському році лише в Київській, Чернігівській і Волинській губерніях було продано більш як півтора мільйони пудів гасу²².

Братерські зв'язки між народами Радянського Союзу міцніли і в процесі піднесення сільського господарства. Важливу роль у розвитку сільського господарства відіграло утворення Центрального сільськогосподарського банку, який встановлював розмір кредитів, що їх надавав уряд союзним республікам. У Всесоюзному масштабі координувався розподіл сільськогосподарської техніки. У зв'язку з ним в Азербайджан надходила велика кількість машин і реманенту з України. Так, у 1923—1926 рр. він одержав 18 тис. плугів, 2,5 тис. борін, 450 сівалок і понад 2 тис. інших сільськогосподарських машин і знарядь²³.

Значну роль у зміцненні співробітництва обох республік відігравали наради наркомземів. Перша така нарада відбулася у 1923 р., друга — у 1925 р. На них розглядалися питання про постачання машин, про єдину залізничну тарифну політику при перевезенні продукції сільського господарства тощо.

Україна і Азербайджан разом з усіма іншими радянськими республіками взяли участь у I Всесоюзній сільськогосподарській і кустарно-промисловій виставці (1923 р.). За висловом М. І. Калініна, вона «зміцнила змичку міста з селом, поглибила дружбу народів СРСР»²⁴.

Важливим напрямом економічного співробітництва республік був обмін досвідом у галузі колгоспного будівництва. Щодо цього велику

¹⁹ Закавказье, стор. 452.

²⁰ Азербайджанская нефтяная промышленность за десять лет национализации, стор. 72.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 1821, арк. 155.

²² Там же, ф. 31, оп. 2, спр. 273, арк. 102.

²³ Обзор деятельности правительства за 1925 и 1926 гг. Отчет Всеазербайджанскому съезду Советов, Баку, 1927, стор. 142.

²⁴ «Смычка» (газета Головвиставкому), 21 жовтня 1923 р.

роль відіграла I Всесоюзна нарада колгоспів, що відбулася в 1925 р.

Успішний розвиток народного господарства братніх республік сприяв зростанню товарообігу між ними, а також міжреспубліканської торгівлі. В 1921 р. налагодженої систематичної торгівлі між республіками ще не існувало. Товарообмін здійснювався через спеціальні «експедиції». Так, у квітні 1921 р. експедиція наркомпроду України доставила в Харків з Азербайджану 23 вагони рибних продуктів²⁵. Інша експедиція привезла в Харків 3 тис. пудів оселедців²⁶. В свою чергу, Азербайджанський наркомпрод послав експедицію на Україну для обміну 11 тис. пудів оселедців на продукти сільського господарства. 8 червня 1921 р. вона привезла з України 31,2 тис. пудів цукру²⁷.

Позитивним кроком було відновлення ярмаркової торгівлі. Все-союзне значення мав Бакинський ярмарок, що почав діяти у 1922 р. Спочатку на ньому продавали незначну кількість товарів, привезених з України. Так, у 1922 р. на її долю разом з РРФСР припадало тільки 8,9% його товарообороту²⁸. Але вже з 1923 р. участь України в ярмарку значно посилюється. Газета Закавказького крайкому партії «Заря Востока» напередодні відкриття ярмарку 1923 р. писала, що він має величезне всесоюзне політичне й економічне значення, «ще сильніше зміцнить господарські взаємовідносини між республіками Радянського Союзу»²⁹. Газета систематично інформувала читачів про надходження товарів з України. Так, 29 травня в ній повідомлялося, що Південсталь, Донбасторг, спиртовий, махорковий та інші трести України направили на ярмарок 100 вагонів товарів. 16 червня газета писала, що з України прибувають великі партії цукру і заліза. 15 вагонів своєї продукції (джут, мішки, паси тощо) відправив Укртекстиль-трест. У 1923 р. на долю України припадало вже 17,5% ярмаркового товарообороту, а в 1925 р.— 25%³⁰.

Розвитку міжреспубліканської торгівлі сприяли також Київський контрактний і Харківський крещенський ярмарки. Хоч Київ і далеко, писала «Заря Востока», але зв'язок з ним має велике значення для Закавказзя. Газета відзначала, що Закавказзя встановить торговельні стосунки з промисловістю України³¹. Вже на Контрактовому ярмарку в Києві 1923 р. Азербайджан мав свій павільйон, де продавав горіхи, вино, лавровий лист, чай, тютюн, вовну³². Великим попитом на Україні користувалася продукція Бакинської текстильної фабрики ім. Леніна. Азербайджанські торговельні організації закупляли на ярмарку в Києві хліб, цукор, шкіряні товари, скляні і металеві вироби тощо³³.

Співробітництво України і Азербайджану між собою, а також з Російською Федерацією й усіма іншими братніми республіками примножувало їх сили, прискорювало відбудову народного господарства країни і кожної її складової частини, сприяло розвитку братерської дружби між народами Радянського Союзу.

* * *

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 801, арк. 2—4.

²⁶ «Экономический вестник» (Баку), 1922, № 19, стор. 91.

²⁷ «Бакинский рабочий», 12 червня 1921 р.

²⁸ «Экономический вестник Закавказья», 1924, № 4, стор. 98.

²⁹ «Заря Востока», 20 травня 1923 р.

³⁰ «Заря Востока», 28 березня, 16 червня 1923 р.; «Известия Академии наук Азербайджанской ССР». Серия общественных наук, 1961, № 11, стор. 93.

³¹ «Заря Востока», 3 березня 1923 р.

³² «Заря Востока», 21 лютого, 3 березня 1923 р.

³³ «Заря Востока», 3 березня 1923 р.

ФОРМИ І МЕТОДИ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ РОБОТИ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ СЕРЕД ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ

М. В. КОВАЛЬ (Київ), П. О. САВЧУК (Дубно Ровенської області)

Діяльність Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни у ворожому тилу вимагала застосування поряд із старими, випробуваними, нових ефективних форм і методів організаційно-партійної та ідейно-політичної роботи. Хоча в історико-партійній літературі, спогадах і мемуарах досить широко показано ідейно-політичну діяльність політорганів партизанських формувань на окупованій території, недостатню увагу звернуто на розкриття того, як ця робота проводилася серед особового складу партизанських загонів і з'єднань. Виходячи з наукової і політичної вагомості цієї теми, автори поставили за мету проаналізувати на прикладах парторганізацій партизанських загонів і з'єднань засоби, види, форми і методи ідейно-політичної роботи у підрозділах, показати роль політико-виховної роботи в їх згуртуванні та підвищенні боездатності.

Ідейно-політична робота в партизанських формуваннях була важливою ділянкою ідеологічної боротьби проти фашизму, ефективним засобом виховання і загартування комуністів, усіх партизанів, мобілізації їх на активну участь у здійсненні бойових завдань. Ідейно-виховна робота скеровувалась і постійно контролювалася ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, які враховували вказівки В. І. Леніна про те, що «поглиблювати і розширювати роботу і вплив на маси треба завжди»¹.

Конкретні питання постановки й організації ідейно-політичної роботи в партизанських формуваннях були розглянуті в постановах нелегального ЦК КП(б)У про стан роботи в підпільних організаціях і про розвиток партизанського руху від 5 жовтня 1942 р., 10 грудня 1942 р. і 7 квітня 1943 р.²

Ідейно-виховною роботою серед партизанів керували підпільні парторгани, партизанські парторганізації, а безпосередньо здійснювали її комісари загонів і з'єднань через партійно-політичний апарат, комуністів та широкий агітаційно-пропагандистський актив. Великим авторитетом користувалися партизанські комісари І. Є. Анисименко, З. А. Богатир, В. М. Дружинін, Л. Є. Кизя, Я. І. Мельник, С. В. Руднев і ін.³ У багатьох спогадах учасників боротьби в тилу ворога висловлено щире вдячність і дано високу оцінку роботи комісарів у повсякденному бойовому партизанському житті. Наприклад, про комісара З. А. Богатиря командир з'єднання О. М. Сабуров писав: «Любив я комісара, поважав його сердечно. Було за що! Сміливо воював чоловік і завжди широко мислив: і за себе, й за інших. Очевидно, постійна робота з людьми навчила його добре розбиратися, якщо можна так висловитись, у «людському матеріалі» й бачити головне, не розмінюватися на дрібниці. За місяці спільних походів по тилах ворога я звик беззаперечно вірити цій людині, й він ніколи не підводив»⁴.

Взірцем самовідданого служіння партії, народові, Батьківщині був партизанський комісар С. В. Руднев. В листі до рідних він писав:

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 338.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Том другий, 1941—1976, К., 1977, стор. 9—10, 18—19, 24—25.

³ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 521.

⁴ О. М. Сабуров. Відвойована весна, К., 1975, стор. 338.

«Я буду битися до останнього, а якщо буде необхідно, помру чесно в боротьбі за свій народ, за свою партію... Тільки безмежна відданість своїй партії, своїй Батьківщині мене, як патріота, змусила йти на смертний бій з фашизмом»⁵. А ось уривки з щоденника С. В. Руднева, що характеризують його, як людину виняткових організаторських здібностей: 5 червня 1943 р. «вдень зробили аналіз операцій на Веледники..., увечері провели загальні комсомольські збори..., я виступив з доповіддю про підсумки і завдання комсомольців у наступному рейді, був у 3-й і 10-й ротах і вів бесіду з бійцями...» На другий день «ходили по ротах і розмовляли з бійцями. Решту часу займалися партійними питаннями...» 11 червня «зранку провели нараду нач-складу частини в присутності командирів рот і політруків. На нараді були присутні Строкач і Коротченко..., вдень поїхали проводити з'єднання Федорова... На зворотному шляху заїхали з тов. Коротченком у 3-й батальйон, де я виступив на зборах всього особового складу батальйону» і т. ін.⁶

У міру зростання організованості партизанського руху зміцнювались агітаційно-пропагандистські кадри. Копітку, цілеспрямовану роботу по їх добору здійснювали партійні організації. У ряді партизанських з'єднань агітколективи були досить численними. Наприклад, у з'єднанні І. П. Федорова на допомогу політпрацівникам було виділено 100 агітаторів і бесідників з числа комуністів, комсомольців і кращих партизанів⁷. Загалом у 12 партизанських з'єднаннях Української РСР під командуванням І. О. Артюхова, В. А. Бегми, П. П. Вершигори, Л. Я. Іванова, С. Ф. Маликова, С. А. Олексенка, О. М. Сабурова, І. Є. Скубка, М. В. Таратуті, І. П. Федорова, С. Д. Чижова, І. І. Шитова працювало 1800 чол. агітаційно-пропагандистського активу⁸.

Парторганізації партизанських загонів і з'єднань велику увагу приділяли не тільки добору агітаторів, а й змісту їх роботи. Майже в усіх загонах кандидатури агітаторів затверджувалися на партійних зборах. Періодично заслуховувалися їх звіти, проводилися навчання, інструктажі.

Виховна робота парторганізацій базувалася на ленінських принципах комуністичної ідейності, нерозривного зв'язку з життям, наступальності і непримиренності до ворожої ідеології, правдивості і дохідливості, виховання у партизанів безмежної любові до Радянської Вітчизни і ненависті до її ворогів. З метою ідейно-політичного загартування партизанів партійні органи й організації, командири і комісари активно використовували різні засоби, види, форми і методи виховного впливу. У міру розвитку партизанського руху засоби виховної роботи ставали дедалі багатшими і різноманітнішими. Найбільш ефективними були друковані видання, усна пропаганда, культурно-освітні заходи, наочна агітація.

Особливу роль у виховній роботі відігравали газети, журнали, листівки, книги, брошури, плакати, які надходили з радянського тилу та видавались партизанами і підпільниками. Як згадує командир партизанського з'єднання О. М. Сабуров, «Голос партії, дихання Батьківщини несли до нас чіткі газетні рядки. Газети, журнали, книги для нас у ті часи були найдорогоціннішим вантажем з усього того,

⁵ С. В. Руднев. Легендарний рейд, Ужгород, 1967, стор. 103—104.

⁶ Там же, стор. 26, 27, 29, 30.

⁷ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 68, оп. 1, спр. 1, арк. 180.

⁸ Підрахунки авторів за матеріалами ПА ІПП при ЦК Компартії України.

що доставляли до нас літаки... Партизани-комуністи вже з перших кроків своєї діяльності на окупованій ворогом території широко використовували силу більшовицького друкованого слова. В листівках і газетах гримів бойовий набат, який піднімав народ на боротьбу»⁹.

Значну увагу ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У приділяли забезпеченню підпільних парткомітетів і парторганізацій партизанських формувань пропагандистською літературою. «Разом з гарматами і снарядами прибули на аеродром і пакки з літературою, листівками,— писав у газеті «Правда» двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак.— Для виконання нашого завдання ця зброя була не менш необхідною, ніж гармати»¹⁰. Усього з липня 1941 по серпень 1944 рр. на Україну було перекинуто з радянського тилу понад 700 тис. примірників брошур та журналів, 29 млн. прим. газет, 564 назви листівок тиражем понад 328 млн. штук¹¹. Партизанським з'єднанням і партійному підпіллю України було подано допомогу у зміцненні поліграфічної бази. В 1943 р. за вказівкою ЦК КП(б)У в 25 з'єднань було направлено 72 портативні друкарні, 29 складачів, 2865 кг газетного паперу, 280 кг друкарських фарб¹².

Командування, партійно-політичний апарат з'єднання О. М. Сабурова, перебуваючи в Брянських лісах, гостро відчували потребу у друкованій пропаганді. 2 липня 1942 р. була випущена перша листівка «Звернення до населення Середино-Будського і Ямпільського районів», а через кілька днів вийшов перший номер газети «Партизан України». На 26 жовтня, до виходу в рейд на правий берег Дніпра, було випущено 25 різних видань, у тому числі 8 газет (16 тис. примірників).

Партизанська преса закликала радянських людей до нещадної боротьби проти окупантів. Під час рейдів з'єднання О. М. Сабурова у ворожому тилу було перебудовано друковану пропаганду, зміцнено редакцію, газета почала називатись «Партизан»¹³. У січні 1943 р. було організовано випуск другої газети — «За Родину», що обслуговувала цілу групу партизанських загонів. Тоді ж у Сталінському партизанському загоні вийшов літературний журнал «Сталинець», який одержав високу оцінку в УШПР. Влітку 1943 р. був випущений літературно-художній журнал «Україна в огні». В його виданні брали участь партизани всіх загонів. Тут широко висвітлювалися бойові дії з окупантами, безприкладний героїзм і мужність радянських людей, партійна і політична робота та ін. З кінця лютого 1943 по березень 1944 рр. у з'єднанні друкувалася газета «Партизанская правда». За період партизанської боротьби в з'єднанні під командуванням О. М. Сабурова було випущено 237 різних друкованих видань, з них 51 номер газети. Загальний тираж усіх видань становив 725 тис. прим.¹⁴

Чисельне зростання партизанських загонів з'єднання під командуванням С. Ф. Маликова, а також партійної і комсомольської організацій, мережі підпілля в Житомирській області потребувало створення друкованого органу. За час боротьби у ворожому тилу вийшло 23 номери газети «Червоне Полісся» — органу підпільного об-

⁹ А. Н. Сабуров. Силы нечислимые, М., 1967, стор. 130.

¹⁰ «Правда», 5 травня 1965 р.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 235, арк. 1.

¹² Там же, спр. 851, арк. 113.

¹³ Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немятый. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны, К., 1976, стор. 100; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 458, арк. 2; оп. 16, спр. 851, арк. 113.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 185—189.

кому партії і віддруковано 13 тис. листівок. Усі загони мали стінні газети, кожна рота випускала бойовий листок. Журналісти під керівництвом парторганізацій наполегливо боролися за підвищення боєздатності підрозділів, зміцнення дисципліни і т. д. При штабі з'єднання було створено друкарню, де випускали свої видання підпільні організації і загони, зокрема, було видруковано 6 номерів газети «Радянська Олевщина» і 5 — «За Советский Житомир». Друкувалися матеріали про бойові дії Червоної Армії, її успіхи, трудовий героїзм радянського тилу, партизанську боротьбу, звірства фашистів¹⁵.

У Ровенській області партизани випускали журнал «Народний месник», дві обласні газети: українською мовою — «Червоний прапор» і польською — «Червоний штандарт». Районні газети в загонах виходили під назвами: «Більшовицька правда», «Богунець», «Ворошиловець», «Кармелюк», «Син України», «Червона зірка», «Червоний шлях». Газети друкувалися в багатьох загонах і з'єднаннях та в підпіллі. 30 з них були багатотиражними, їх загальний тираж досягав кількох десятків тисяч примірників.

Найбільш поширеним видом преси були бойові листки, які випускалися у всіх з'єднаннях і майже в кожному партизанському підрозділі. За своєю формою і змістом вони були різноманітними. В Ровенському з'єднанні під командуванням В. А. Бегми, зокрема, випускалось 30 назв бойових листків¹⁶. Питання низової преси постійно перебували в полі зору парткому з'єднання, який на одному із своїх засідань (у жовтні 1943 р.) заслухав доповідь редактора газети «Червоний прапор» Г. І. Безкромного про низову пресу. На цей час у загонах було випущено понад 20 бойових листків, у яких висвітлювалися ратні подвиги партизанів, події на фронтах війни, давався розбір партизанських бойових операцій, поширювався досвід бойового і політичного життя, порушувалися питання про бойову і політичну підготовку особового складу. Добре було поставлено роботу низової преси в загонах ім. Ворошилова та ім. Суворова. Партком зосередив увагу парторганізацій, працівників обласної газети на допомозі редакторам листків, постійному їх навчанні, розширенні мережі кореспондентів низової преси, загонних і обласної газети¹⁷. В загоні ім. Ворошилова з'єднання О. Ф. Федорова за 1943 р. було випущено 120 бойових листків і 20 стінних газет. У їх створенні брало участь 50% особового складу загону¹⁸. Лише в партизанських з'єднаннях, якими командували В. А. Бегма, І. І. Шитов, І. Я. Шиско, Б. Г. Шангін, С. Д. Чижов, було випущено 1789 бойових листків¹⁹.

З розвитком партизанського руху, зміцненням агітаційно-пропагандистських кадрів, збагаченням досвіду ідейно-політичної роботи дедалі більшого розмаху набирала усна агітація. Однією з основних і найбільш оперативних форм цієї роботи в партизанських підрозділах були політичні інформації. Головною їх метою було систематичне, своєчасне роз'яснення особовому складу, що діяв у ворожому тилу, рішень Комуністичної партії і Радянського уряду, Державного комітету Оборони, ЦШПР, поточної політики всередині країни і на міжна-

¹⁵ Там же, ф. 67, оп. 1, спр. 3, арк. 27—29.

¹⁶ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 2, арк. 49.

¹⁷ Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 54, арк. 20 зб.

¹⁸ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 185, арк. 217.

¹⁹ Підрахунки авторів по матеріалах ПА ІПП при ЦК Компартії України; Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 48.

родній арені, а також завдань, що стояли перед народною боротьбою в тилу ворога, та актуальних питань життя і діяльності підрозділів.

У Київському партизанському з'єднанні один раз на тиждень у взводах проводилися політичні заняття під керівництвом політруків і постійних пропагандистів. Темі занять погоджувалися з комісаром з'єднання. Щоденно в усіх підрозділах проводилися політінформації, матеріал для яких готувався у штабі з'єднання, а потім, видрукуваний у необхідній кількості примірників, направлявся у партизанські підрозділи²⁰. У з'єднанні під командуванням С. А. Ковпака після налагодження зв'язку з Великою землею стало традицією двічі на день о 14 і 24 годині читати повідомлення Радінформбюро. Потім тексти розмножували на друкарській машинці і розсилали по ротах з оперативними документами штабу, а згодом стали друкувати в партизанській друкарні. Читки були щоденними, а, починаючи з грудня 1942 р., пише П. П. Вершигора, вони перетворились на «обряд, який ставав все урочистішим і все більш пошвавленим»²¹.

Політичні інформації, як правило, проводились у визначені дні і години у підрозділах, ротах, взводах, відділеннях на стоянках, на марші — під час привалів, у перервах між боями. На них завжди були присутні всі партизани підрозділу. Контроль за проведенням політінформацій здійснювали комісари загонів і з'єднань, а їх виконання покладалося на широкий актив — від командирів, політпрацівників підрозділів до агітаторів, читців, пропагандистів. У з'єднанні під командуванням А. З. Одухи щоденно проводилися політінформації для особового складу роти, а у взводах і відділеннях — політбесіди силами агітаторів, яких інструктували політруки рот або командири загонів²². У з'єднанні під командуванням С. Ф. Маликова перед політінформаціями політруків інструктували командири загонів, а один раз у п'ятиденку політзаняття проводили комісари і командири загонів²³. Агітатори і пропагандисти партизанського загону ім. У. Кармелюка під командуванням В. Я. Яремчука, крім інших заходів, провели 800 бесід і читок по ротах²⁴.

З розвитком партійно-політичної роботи політінформації стали однією з найбільш оперативних форм виховання партизанів, чітко визначилися їх напрямки: висвітлення бойових успіхів Червоної Армії на фронтах війни, трудових здобутків радянського тилу, міжнародних відносин Радянського Союзу, боротьби з несправним фашизмом, життя партизанських підрозділів.

Важливе місце в ідейно-політичному вихованні і ідеологічному загартуванні партизанів займали лекції і доповіді. Вони стали застосовуватися в умовах, коли партизанський рух набув найбільшого розмаху, коли змінили партійно-політичні кадри. Влітку 1943 р. Волинський підпільний обком партії на розширеному засіданні з участю комісарів і секретарів партбюро батальйонів розглянув питання про особливості партійно-масової роботи в умовах Західної України. Виходячи з рішень підпільного обкому, відділ пропаганди і агітації створив спеціальну лекторську групу з 9 освічених, політично підготовлених комуністів. Для підвищення їх лекторської майстерності

²⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 2/6, спр. 178, арк. 227.

²¹ П. П. Вершигора. Люди з чистою совістю, К., 1974, стор. 177.

²² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 341—342.

²³ Там же, ф. 67, оп. 1, спр. 3, арк. 11.

²⁴ Там же, ф. 152, оп. 1, спр. 1, арк. 76.

і політичних знань було створено постійно діючий семінар, яким керував командир з'єднання О. Ф. Федоров²⁵.

Лекції і доповіді в загонах і з'єднаннях проводилися поряд з іншими політичними і ідейно-масовими заходами, часто передували їм.

Найбільш популярною була така тематика: «Партія Леніна — організатор боротьби проти фашизму», «Червона Армія на фронтах війни», «Партизанський рух на Україні в роки громадянської війни 1918—1920 рр.», «Підсумки Великої Вітчизняної війни за два роки», «Звірства гітлерівців на окупованій території», «Польська реакція на службі у Гітлера», «Українські буржуазні націоналісти — люті вороги українського народу» та ін.

Лекціями охоплювалась переважна більшість партизанів. Наприклад, у з'єднаннях, що діяли в західних областях УРСР, лекція «Українські буржуазні націоналісти на службі у німецьких фашистів» читалась для всього особового складу²⁶. Одну з таких лекцій в тилу ворога красномовно описав очевидець письменник А. І. Шиян: «Місце для лекції про міжнародне становище вибрали над річкою Убороттю. Сюди з різних кінців прибували партизани й партизанки з гвинтівками, автоматами, ручними кулеметами, розміщувались на траві, позираючи з цікавістю на карту Європи, почеплену на двох жердинах. Яка строкатість в одязі і в зброї!»²⁷.

З великою цікавістю слухали партизани доповіді на урочистих зборах у дні революційних і радянських свят. У них підбивалися підсумки бойової діяльності партизанських формувань, розглядалися інші питання, пов'язані з навчанням і вихованням бійців. У читанні лекцій та доповідей активну участь брали командири, партійно-політичні працівники, лектори, яких присилав у тил ворога ЦК КП(б)У. Зміст більшості лекцій і доповідей був тісно пов'язаний з досвідом і завданнями партизанської боротьби.

У партизанських формуваннях працювали лектори ЦК КП(б)У Л. І. Кухаренко і К. К. Дубина. Міжнародне і внутрішнє становище в СРСР, трудова звитяга радянського робітничого класу й селянства, звірства фашистів на окупованій території, антинародні дії українських буржуазних націоналістів, братерська дружба народів СРСР — таким був діапазон їх лекційної тематики. З 12 червня по 22 серпня 1943 р. К. К. Дубина разом з партизанами пройшов сотні кілометрів, прочитав 70 лекцій і доповідей, які прослухало 6 тис. чол., провів понад 200 бесід на привалах під час маршів, біля партизанських вогнищ, під час стоянок²⁸. Л. І. Кухаренко прочитала у з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова 32 лекції²⁹. Про її перебування в тилу ворога з теплотою пише письменник М. С. Шеремет: «Лідію Іванівну всі шанують. Вона частий гість у землянках. В шапці-вушанці, у великих кирзових чоботях і ватяних штаних, з пістолетом на боці, лекторка кожного дня іде в землянки з купою книжок і газет під пахвою, а якийсь партизан несе услід за нею згорнуту карту Європи чи Радянського Союзу»³⁰. Про широкий розмах лекційної пропаганди серед народних месників і в цілому в тилу ворога свідчить, наприклад, той

²⁵ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 597, оп. 1, спр. 430, арк. 128—129, 150.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 102, оп. 1, спр. 1, арк. 78—79.

²⁷ Анатолій Шиян. Партизанський край, К., 1971, стор. 119.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 39, арк. 40—41; спр. 17, арк. 29—30.

²⁹ Там же, оп. 1—14, спр. 502, арк. 1—4; спр. 506, арк. 10.

³⁰ Микола Шеремет. З глибин пам'яті. Документальна повість, К., 1977, стор. 157.

факт, що лише силами лекторів з'єднань під командуванням О. Ф. Федорова, П. П. Вершигори і М. М. Попудренка було прочитано для партизанів 855 лекцій та доповідей³¹.

Найбільш поширеною, дохідливою, оперативною і гнучкою формою агітаційно-масової роботи серед партизанів були бесіди. «Тому я за те,— зазначав у розмові з агітаторами-фронтовиками М. І. Калінін,— щоб частіше проводити тематичні бесіди, оскільки вони дають більше знань і дисциплінують людей. Але коли відчуваєш те, що тематика проїлась, що хочеться поговорити попросту, тоді йдіть до бійців чайку попиту і бесідуйте з ними по ширості, невимушено»³².

Партійно-політичний апарат, командири, комуністи партизанських підрозділів з успіхом використовували бесіди в будь-яких умовах партизанської боротьби — в місцях постійної дислокації (в землянках, біля вогнищ, у перервах між боями, під час занять, у вечірні часи), на маршах (під час зупинок на відпочинок, привалах), перед боями. Дохідливо, на конкретних прикладах, бесідники розповідали партизанам про обстановку у ворожому тилу, про роль дисципліни як запоруки перемоги, досконалого володіння зброєю, про товариську взаємодопомогу, взаємовиручку в бою, про вирішальне значення налагодження правильних взаємовідносин партизанів з населенням і т. ін. При цьому широко використовувалися матеріали повідомлень Радінформбюро, листівок, надісланих з Великої землі, тощо. У з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова більшість бесід проводилася у взводах і відділеннях, зонах розсосередження підрозділів, поряд з групами великого значення надавалося індивідуальним бесідам з бійцями. Після ряду невдач підричників загону ім. Кірова в серпні 1943 р. на залізниці Ковель—Сарни, коли фашисти почали виявляти партизанські міни, парторганізація глибоко вникла в суть техніки мінування. Перед виходом на операції з партизанами проводилися бесіди, під час яких обговорювався кращий досвід мінерської роботи на залізниці. Це дало позитивні результати³³.

Гнучкі форми роботи давали можливість командирам, партійним, політичним працівникам доводити до свідомості бійців вимоги військових статутів, партизанської присяги, краще вивчати людей, визначати місце кожного з них у виконанні завдань командування. Чільне місце відводилось індивідуальній виховній роботі, особливо з партизанами, які порушували дисципліну. Прославлений командир партизанського з'єднання двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак згадував: «Завжди, коли створювалась особливо складна обстановка, ми з Рудневим радилися з комуністами, і вони йшли до бійців, вселяли мужність малодушним, пояснювали становище й завдання загону, а звідси й ті завдання, що стояли перед кожним з них, перед кожним бійцем»³⁴.

Як не були насичені поточними виховними заходами партизанські дні у політпрацівників, все ж у них знаходилась можливість для індивідуальної роботи. Ось приклад з щоденника політрука групи П. Г. Волошина з'єднання під командуванням О. М. Сабурова. 23—24 серп-

³¹ Підрахунки авторів по матеріалах ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 63 оп. 1, спр. 3, арк. 398; ф. 94, оп. 1, спр. 1, арк. 25; Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 597, оп. 1, спр. 430, арк. 150.

³² М. І. Калінін. О коммунистическом воспитании и воинском долге Сборник статей и речей. М., 1962, стор. 580.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 185, арк. 125, 139—140, 195.

³⁴ С. А. Ковпак. Солдати Малої землі. З щоденника партизанських походів К., 1965, стор. 105.

ня 1943 р. він провів дві політінформації, розмовляв з бійцем Поляковим про його недисциплінованість, провів бесіду про героїчні подвиги радянських воїнів на фронті, організував випуск бойового листка, написав листа дівчині одного з партизанів до Калуги, бесідував з бійцем Маховим про порушення дисципліни³⁵.

На партизанів, як і на населення, великий морально-політичний вплив мали мітинги. Вони проводились у зв'язку з радянськими і революційними святами, перемогами Червоної Армії над фашистськими загарбниками, після успішних бойових операцій партизанів тощо. Силами агітколективів партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака, П. П. Вершигори, М. І. Наумова, С. А. Олексенка, М. М. Попудренка, Б. Г. Шангіна було проведено до 2100 мітингів і зборів, в яких активну участь поряд з особовим складом підрозділів брало місцеве населення³⁶.

Особливе піднесення серед партизанів панувало у святкові дні. Відзначення знаменних дат у ворожому тилу супроводжувалось посиленням ударів по ворогові. Кожний партизан, готуючись до свята, найвагомішим подарунком Батьківщині вважав якомога більше знищити техніки і живої сили ворога. Більшість партизанських загонів відзначали свята в бойових операціях. В день свята відбувалися мітинги, паради. Про один з таких парадів згадує Я. П. Шкрябач: «Ніколи не проходив я перед трибуною в такому радісному хвилюванні, з такою непохитною твердістю духу, як в той незабутній день. Було щось незвичайно урочисте, зворушливе і могутнє в цьому параді, в обличчях бійців, сповнених рішучості віддати життя в битві за визволення Вітчизни»³⁷.

Виправданою і дійовою формою ідейно-політичного виховання партизанів, їх мобілізації на виконання завдань командування були збори особового складу. В з'єднанні під командуванням С. Д. Чиждова в загонах і ротах на зборах розглядалися корінні питання партизанського життя: розбір бойових операцій, вивчення техніки, зберігання зброї, несення караульної служби, дотримання військової дисципліни, взаємовідносини партизанів і населення. В кінці квітня 1944 р. в усіх загонах з'єднання були проведені збори по підведенню підсумків соціалістичного змагання на честь 1 Травня³⁸. Лише під час першого рейду з'єднання під командуванням М. І. Наумова тут було проведено 4 загальних зборів з'єднання, 14 зборів загонів, 38 взводів, 152 — у відділеннях і 83 в інших підрозділах³⁹. Питання внутріпартизанського життя і політичні заходи обговорювалися на зборах особового складу загонів партизанського з'єднання під командуванням О. М. Мішенка. Тут було проведено 5 загальних зборів народних месників⁴⁰.

З посиленням партійного керівництва партизанським рухом ширились і міцніли види ідеологічного впливу на маси бійців. Ефективнішими стали друкована, усна пропаганда і наочна агітація, активно використовувались засоби радіо і кіно. Цьому значною мірою сприяла створена при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У група по проведенню агітроботи серед населення окупованих районів України

³⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 15, арк. 148.

³⁶ Підрахунки авторів по матеріалах ПА ІІП при ЦК Компартії України; Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 48.

³⁷ Я. Шкрябач. Дорога в Молдавію. Воспоминання командира, Кишинев, 1966, стор. 67.

³⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 99, оп. 1, спр. 1, арк. 79.

³⁹ Там же, ф. 66, оп. 1, спр. 1, арк. 115—116.

⁴⁰ Там же, ф. 104, оп. 1, спр. 1, арк. 38.

і бійців загонів. Було вирішено посилати до партизанів кореспондентів, давати періодичні огляди міжнародних подій і становища на фронтах і ін.⁴¹

На окуповану територію працювали, як відомо, радіостанції: ім. Т. Г. Шевченка — із Саратова, «Радянська Україна» — з Москви. Партизанські загони поповнилися раціями і радіоприймачами, які досить ефективно використовувалися в пропагандистській роботі. З допомогою рацій влаштовувалися радіовечори, на яких «тонкою невидимою ниткою голос диктора зв'язав «партизанів з Великою землею»⁴². На короткочасних привалах радіопередачі приймалися через гучномовці і їх прослуховували всі партизани, вільні від виконання своїх обов'язків. Схвалення партизанів викликали радіопередачі, під час яких передавалися привітання рідних, короткі листи до народних месників від трудящих радянського тилу.

У з'єднанні під командуванням І. О. Артюхова, як і в багатьох інших, успішно використовувалися радіоприймачі. Щодня через два радіоприймачі, як правило, у вечірній час, прослуховувалися і записувалися повідомлення Радінформбюро. Під час їх прийому збиралося багато партизанів, які жадібно слухали голос Москви. Повідомлення розмножувалися і розсилалися посильними в загони. Якщо ж з'єднання перебувало на марші, вело бої, повідомлення передавалися особовому складу усно на привалах, під час відпочинку⁴³.

Приділялась певна увага і наочній агітації. В ряді загонів з'єднання під командуванням А. З. Одухи для наочної агітації використовувалися спеціальні дошки для оперативних повідомлень Радінформбюро⁴⁴. На постійних базах вивішувалися лозунги і транспаранти, відповідно оформлялися землянки. Символами відданості Батьківщині у партизанських з'єднаннях були червоні прапори, полотнища, гасла. У з'єднанні під командуванням І. О. Артюхова щоденно відмічалось просування Червоної Армії на картах, що вивішувалися у відведених для цього місцях. Це служило своєрідним наочним посібником для політруків та партизанів⁴⁵.

Важливим засобом у політико-виховній роботі в загонах і з'єднаннях були обговорення прочитаних книг. Великим успіхом серед народних месників користувалися вечори біля партизанських вогнищ. Великою популярністю користувалися виступи партизанської художньої самодіяльності, які практикувалися в більшості великих партизанських з'єднань. У 1-ій Українській партизанській дивізії ім. С. А. Ковпака працювало чотири гуртки художньої самодіяльності. Силами партизанської молоді було дано 120 концертів. У з'єднанні під командуванням М. І. Наумова практикувалися спільні вечори партизанів і населення. В кінці 1943 р. протягом 21 дня самодіяльні митці дали шість концертів⁴⁶. У з'єднанні під командуванням М. І. Шукаяєва організовувалися партизанські клуби, в яких проводили культурний відпочинок партизани. Тут під час відпочинку ставились п'єси, давалися концерти, грав духовий оркестр. Партизани під командуванням С. А. Олексенка провели 8 вечорів художньої самодіяльності, а також 2 огляди самодіяльності підрозділів⁴⁷.

⁴¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 851, арк. 1—5, 197.

⁴² А. П. Бринський. По той бік фронту, К., 1976, стор. 157—158.

⁴³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 83, оп. 1, спр. 1, арк. 88—89.

⁴⁴ Там же, ф. 96, оп. 1, спр. 63, арк. 16.

⁴⁵ Там же, ф. 83, оп. 1, спр. 1, арк. 89.

⁴⁶ Там же, ф. 63, оп. 1, спр. 3, арк. 404; ф. 66, оп. 1, спр. 3, арк. 87.

⁴⁷ Там же, ф. 71, оп. 1, спр. 1, арк. 81; ф. 97, оп. 1, спр. 3, арк. 15.

Протягом усього періоду всенародної боротьби ЦК КП(б)У подавав дійову практичну допомогу парторганізаціям партизанських загонів і з'єднань у налагодженні і активізації політико-виховної роботи серед народних месників. У тилу ворога побував секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко, який поряд з вирішенням питань посилення бойової діяльності, виступав з доповідями і бесідами серед командно-політичного складу і бійців з'єднань. Серед партизанів проводили роботу відповідальні працівники ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, УШПР. У тил ворога систематично засилались уповноважені ЦК КП(б)У, парторганізатори, зв'язкові, діячі літератури і мистецтва, які повсякденно сприяли посиленню виховної роботи і підвищенню боездатності партизанських підрозділів.

Таким чином, партійні організації партизанських формувань широко використовували багатий арсенал ефективних форм і методів ідейно-політичної роботи серед народних месників. Комплекс виховних заходів сприяв піднесенню високого морального духу бійців і командирів, вселяв у них непохитну віру у неминучу перемогу над ворогом. Це зміцнювало боездатність партизанських підрозділів, забезпечувало розширення загальнонародної боротьби в тилу фашистських окупантів.

З ДОСВІДУ ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА ЛЕНІНСЬКИМ КОМСОМОЛОМ В РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА (1921—1937 рр.)

В. І. ЛЯХ (Донецьк)

Одним з найважливіших джерел сили і життєвості КПРС є її нерозривний зв'язок з масами, який вона здійснює насамперед через мережу різноманітних громадських організацій. До таких організацій належить і комсомол — надійний помічник і резерв партії, що об'єднує у своїх лавах найширші маси передової радянської молоді.

Вся історія ленінської партії комуністів яскраво свідчить про те, що марксистсько-ленінське виховання молодого покоління завжди було предметом її особливої уваги і піклування. Партійне керівництво комсомолом базується на строго науковій основі. Здійснюючи ленінські принципи взаємовідносин партії і комсомолу, КПРС завжди виступала і виступає проти обмеження ініціативи молоді, надаючи комсомолу широкий простір для розвитку громадської активності і політичної творчості. Не допускаючи дріб'язкової опіки і регламентування діяльності спілки молоді, партія водночас по-батьківському допомагає їй долати труднощі, застерігає від помилок, допомагає крокувати в ногу з життям.

За роки існування комсомолу партія виробила різноманітні форми керівництва ним. Деякі з цих форм, що виникли ще в перші роки діяльності Комуністичної Спілки Молоді, існують і нині, інші відіграли певну роль у розвитку комсомолу на тих чи інших етапах його історії.

Партія постійно вдосконалювала і видозмінювала випробувані форми свого керівництва комсомолом відповідно до нових завдань.

При цьому вона завжди керувалася вказівками В. І. Леніна про те, що для просування вперед «...треба не починати наново, не перебудувати направо і наліво, а зуміти в найбільшій мірі *використати* вже створене»¹⁻², а також про те, що «не можна навчитися розв'язувати свої завдання новими прийомами сьогодні, якщо нам вчорашній досвід не відкрив очей на неправильність старих прийомів»³.

Своєрідні форми і методи керівництва комсомолом були вироблені партією і в досліджуваний період. Однією з найважливіших серед цих форм було зміцнення партійного ядра в комсомолі, яке почало складатися ще в роки громадянської війни. Всім комуністам комсомольського віку рекомендувалося вступати до лав РКСМ. Так, у серпні 1919 р. ЦК РКП(б) в листі до партійних і комсомольських організацій «Про взаємовідносини Російської Комуністичної Спілки Молоді і Російської Комуністичної партії (більшовиків)» радив партійним комітетам зміцнювати комітети комсомолу молодими комуністами і відзначав, що вони повинні становити «основне ядро майбутніх організацій РКСМ»⁴. Працюючи в комсомолі, комуністи об'єднували молодь навколо партії, справляли позитивний вплив на діяльність комсомольських осередків, були їх бойовим авангардом. «Партієць у комсомолі,— наголошувалося в резолюції VI з'їзду РКСМ (1924 р.),— будучи провідником партвпливу на маси молоді, повинен насамперед бути... вихователем і пропагандистом, а також радником і помічником в усій комсомольській роботі»⁵.

Наявність партійного ядра в комсомолі сприяла активнішому проведенню спілкою молоді політичної лінії партії, зміцненню зв'язків партії з комсомолом, успішнішій мобілізації молоді на розв'язання завдань соціалістичного будівництва, створювала сприятливі умови для збереження наступності двох поколінь — комуністів і комсомольців. Комуністи, які працювали в комсомолі, вносили в діяльність ВЛКСМ високу дисциплінованість і організованість, партійну принциповість, непохитну віру в перемогу комунізму.

В досліджуваний період партійне ядро в комсомолі постійно збільшувалося, хоч в окремі роки в силу об'єктивних причин і виявляло тенденцію до зменшення. Так, кількість комуністів, які працювали в комсомольській організації України, становила у 1922 р. 2954 чол., у 1927 р.— 29 860, у 1932 р.— 76 895, у 1937 р.— 26 803 чол.⁶ Зменшення партійного ядра ЛКСМУ в роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.) пояснюється тим, що в 1932 р. відбувався обмін комсомольських квитків, внаслідок чого кількість членів спілки молоді, а відповідно й партійне ядро в ній зменшилися. До того ж у 1933—1936 рр. прийом у партію був тимчасово припинений, що також стало однією з причин зменшення партійного ядра. Головною ж причиною була чистка рядів партії, перевірка і обмін партійних документів.

У 1939 р. на XVIII з'їзді ВКП(б) до Статуту партії було внесено положення про зняття з комсомольського обліку комуністів, не обраних до керівництва в організаціях ВЛКСМ⁷. Відтоді партійне ядро в

¹⁻² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 137.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 196.

⁴ Наследникам революции. Документы партии о комсомоле и молодежи, М., 1969, стор. 55.

⁵ Товарищ комсомол. Документы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ. 1918—1968, т. 1, 1969, стор. 174—175.

⁶ ЛКСМ України в цифрах і фактах. Довідник. К., 1978, стор. 28.

⁷ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 5 М., 1971, стор. 381.

комсомолі становили тільки члени партії, обрані на керівні пости в комсомольських організаціях — від групкомсорга до члена ЦК ВЛКСМ.

Важливою формою партійного керівництва комсомолом у досліджуваний період було залучення юнаків і дівчат до так званих груп співчуваючих ВКП(б). До цих груп, які створювалися при низових парторганізаціях на основі рішень XVII з'їзду партії, входили безпартійні активісти, які на ділі довели свою активну допомогу ВКП(б), але ще не підготовлених до вступу в партію⁸. Серед робітників і колгоспного селянства, в тому числі й серед молоді, зазначалося на з'їзді, виділяються групи активістів, які піднялися на більш високий ступінь і більше наблизилися до партії, ніж інші безпартійні. Цим активістам слід спочатку набути навичок організованості в групах співчуваючих⁹.

Керуючись рішеннями з'їзду, партійні організації повсюдно на підприємствах, у колгоспах і радгоспах створювали такі групи. На Маріупольському заводі імені Ілліча, наприклад, вони були організовані при 19 цехових парторганізаціях і охоплювали 242 чол., а на шахті «Ілліч» (м. Кадіївка в Донбасі) у квітні 1935 р. 30 груп співчуваючих налічували 185 чол.¹⁰.

Особливо велике значення мало залучення комсомольців до груп співчуваючих у період чистки рядів ВКП(б), коли прийом до партії був тимчасово припинений і партійне ядро в комсомолі скоротилося. Так, тільки за два місяці, що минули після чистки партійних організацій, у Бериславському зернорадгоспі прийняли до співчуваючих 23 чол., створивши 5 груп; у радгоспі ім. XVII партконференції — 46 чол. (6 груп); в Антонінському радгоспі (Вінницька область) — 17 чол. (3 групи)¹¹. Більшість співчуваючих становили комсомольці і молодь.

До співчуваючих приймалися насамперед робітники і колгоспники, причому ті з них, які досягли високих виробничих показників. Так, на суднобудівному заводі в Миколаєві із 48 співчуваючих 40 були робітниками-ударниками. У радгоспі «Доренбург» на Дніпропетровщині налічувалося 40 співчуваючих¹². Всі вони були кадровими працівниками сільського господарства, ударниками виробництва.

Ряди співчуваючих постійно поповнювалися. З 1 січня 1935 р. по 1 січня 1937 р. їх кількість на Україні зросла з 49 369 до 88 625 чол.¹³ Через членів ВЛКСМ, що входили до груп співчуваючих, партійні комітети одержували інформацію про життя і діяльність комсомольських організацій, оперативно спрямовували їх роботу.

Однією з поширених форм партійного керівництва комсомолом в досліджуваний період був інститут партприкріплених.

Кожна партійна організація прикріпляла своїх постійних представників до відповідних комітетів комсомолу і первинних комсомольських організацій. Партприкріплені брали активну участь у житті комсомолії підприємств, колгоспів і радгоспів, подавали їй всебічну допомогу, були

⁸ Див.: там же, стор. 155.

⁹ «Партробітник України», 1934, № 13, стор. 46—48.

¹⁰ «Партробітник України», 1935, № 9, стор. 19—21, № 20, стор. 34—35.

¹¹ «Партробітник України», 1934, № 13, стор. 43—46.

¹² «Партробітник України», 1934, № 9—10, стор. 44—46; 1935, № 3—4, стор. 34—36.

¹³ И. Н. Михайловский. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР (1925—1937 гг.). Львов, 1966, стор. 25.

вірними радниками в усіх справах. Як правило, партприкріплені мали певний досвід партійної роботи, партстаж та відповідну підготовку.

Особлива увага приділялася охопленню партприкріпленими комсомольських організацій тих сіл, де не було партійних осередків. Так, у Затонському районі на Вінниччині в 1933 р. налічувалася 21 комсомольська організація, не охоплена безпосередньо партійним керівництвом. У зв'язку з цим 9 лютого 1933 р. бюро райпарткому прикріпило до них партійних активістів з району та з сусідніх партосередків¹⁴.

В середині 30-х років, коли значно розширилися масштаби діяльності комсомолу, зміцніли комсомольські кадри, інститут партприкріплених почав втрачати своє значення.

В нових історичних умовах партприкріплені не могли вже забезпечити оперативне керівництво комсомолом. У зв'язку з цим значно зросла роль у керівництві комсомольськими організаціями членів партійних бюро і комітетів. Це сприяло збагаченню змісту роботи партії в комсомолі, зміцненню зв'язків між партійними і комсомольськими організаціями¹⁵.

Важливе місце в партійному керівництві комсомолом займало взаємне представництво і активна участь в обговоренні питань: комуністів — у комітетах комсомолу, а комсомольців — у партійних комітетах. Стало нормою обрання комсомольських працівників до керівних органів партійних організацій. Це сприяло підвищенню авторитету комсомолу, давало парткомам змогу оперативніше вирішувати питання, пов'язані з працею, навчанням та побутом молоді.

Здійснюючи керівництво комсомолом, партійні організації дбали про те, щоб воно було повсякденним, дійовим. Комуністи допомагали комсомольцям правильно визначати головні напрями роботи, радили, на чому слід зосередити увагу в першу чергу.

Поширеною і дійовою формою партійного керівництва комсомолом республіки було обговорення питань, пов'язаних з діяльністю комсомольських організацій, на засіданнях бюро, пленумах райкомів, міськкомів, окружкомів, обкомів і ЦК КП(б)У. При цьому партійні організації прагнули глибше і всебічніше вивчити роботу комсомолу, процеси, що відбувалися в молодіжному середовищі, підтримати і поширити патріотичну ініціативу юнаків і дівчат. Так, Томашпільський райпартком на Вінниччині та первинні парторганізації району протягом 1935 р. 12 разів обговорювали питання діяльності комсомольських організацій¹⁶. Велику увагу роботі серед комсомольців і молоді приділяли Харківський і Донецький обкоми КП(б)У¹⁷. Питання комсомольської роботи, комуністичного виховання молоді, партійного керівництва комсомолом, що обговорювалися в парторганізаціях, мали найрізноманітніший характер — про кадри комсомольських працівників¹⁸, про навчання комсомольського активу¹⁹, про участь комсомолу в гос-

¹⁴ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 4, спр. 276, арк. 3.

¹⁵ В. Сулемов. Союз молодых борцов, М., 1971, стор. 283.

¹⁶ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 4, спр. 476, арк. 12.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 910, арк. 208; спр. 335, арк. 185.

¹⁸ Там же, спр. 469, арк. 114; спр. 514, арк. 126, 229; оп. 21, спр. 4745, арк. 25, 130; Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 457, оп. 1, спр. 39, арк. 132—133; спр. 45, арк. 5—7.

¹⁹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 25, арк. 83; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 942, арк. 26; спр. 297, арк. 149.

подарському і культурному будівництві²⁰, організаційні²¹ та інші питання.

Дотримуючись ленінських принципів керівництва комсомолом, партія розглядала питання, пов'язані з його діяльністю, майже на всіх своїх з'їздах, що відбувалися в досліджуваний період. «У нас,— писав з цього приводу С. М. Кіров,— майже на кожному з'їзді питання про наш комсомол не сходять з порядку денного, і чим далі, тим щільніше і краще ми будемо підходити до цього питання»²². Крім того, в цей час ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У прийняли цілий ряд постанов про роботу комсомолу та партійне керівництво ним²³. Ці та інші партійні документи активно обговорювалися в комсомольських організаціях, що сприяло дальшому зростанню політичного рівня молоді.

Велику увагу приділяла партія з'їздам комсомолу, документам, що обговорювалися на них. Так, Програма і Статут ВЛКСМ, прийняті Х з'їздом ВЛКСМ, були розроблені при безпосередній участі і керівництві ЦК ВКП(б)²⁴.

Яскравим свідченням постійного піклування ВКП(б) про радянську молодь була участь керівників партії, комуністів у роботі комсомольських з'їздів, конференцій, пленумів, зборів, бюро комітетів комсомолу та в різних заходах, що їх проводили комсомольські організації.

Ефективними формами партійного керівництва комсомолом були зміцнення керівних комсомольських кадрів за рахунок досвідчених партійних працівників, проведення спільних партійно-комсомольських зборів, нарад, пленумів і конференцій, участь юнаків і дівчат у роботі відкритих партійних зборів, створення партійно-комсомольських груп. Останню із згаданих тут форм розглянемо дещо детальніше. Найчастіше партійно-комсомольські групи створювалися тимчасово на різних агрегатах і ділянках в період сівби чи збирання врожаю, на ударних будовах, в експедиціях. Групоргом, як правило, обирався комуніст. Робота пліч-о-пліч з комуністами сприяла виробленню і зміцненню у комсомольців таких рис, як принциповість, цілеспрямованість, діловитість, озброювала їх досвідом старших. Партійні організації, надаючи великого значення створенню і діяльності партійно-комсомольських груп, проведенню спільних партійно-комсомольських зборів, неодноразово заслуховували ці питання на засіданнях парткомів і партбур. Значна робота щодо цього проводилася, зокрема, в Сталінській (нині— Донецькій) області²⁵.

Постійно дбаючи про зміцнення комсомольських організацій, спрямовуючи їх діяльність, партія тим самим готувала надійне поповнення для своїх рядів. До лав ВКП(б) вливалася найбільш підготовлена частина комсомольців, насамперед молоді робітники. Так, з червня

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 739, арк. 153—154; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1, спр. 51, арк. 265; спр. 56, арк. 2.

²¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 232, оп. 1, спр. 81, арк. 8; Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 457, оп. 1, спр. 256, арк. 1; ф. 136, оп. 4, спр. 475, арк. 14; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 2, спр. 292, арк. 157, 164—165; «Комсомолец України», 4 січня 1936 р.

²² С. М. Кіров. Статті, речи, документи, т. 3, Партиздат, 1938, стор. 181.

²³ Див.: Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1971, стор. 245—246, 270, 286, 302; Справочник партийного работника. Вып. 8, М., 1934, стор. 752—760.

²⁴ В. И. Менжулин. Организационно-партийная работа КПСС в условиях борьбы за победу и упрочение социализма (1933—июнь 1941 гг.), М., 1975, стор. 350.

²⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 232, оп. 1, спр. 77, арк. 32; спр. 101, арк. 1.

1936 р. по 15 листопада 1937 р. в партію вступило більш як 5,3 тис. членів ЛКСМ України²⁶, а з 1918 р. по червень 1941 р. кандидатами в члени партії в УРСР було прийнято 197 037 комсомольців²⁷.

Таким чином, аналіз форм і методів партійного керівництва комсомолом у 1921—1937 рр. показує, що воно мало комплексний характер і забезпечувало глибокий і планомірний вплив партійних органів на всі сторони життя й діяльності комсомольських організацій. Завдяки керівництву ВКП(б) комсомол організаційно зміцнів, став надійним помічником і опорою партії в боротьбі за успішне втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму в СРСР.

²⁶ «Комсомолец України», 21 листопада 1937 р.

²⁷ ЛКСМ України в цифрах і фактах, стор. 27.

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ЛАНКИ ПАРТІЙНОЇ ОСВІТИ (1921—1937 рр.)

М. Г. БЕЗПАЛКО (Київ)

Надзвичайно важливе місце в партійній освіті займає початкова ланка політичного навчання. Її покликанням є озброїти комуністів і безпартійних активістів знанням основ теорії марксизму-ленінізму, ясним розумінням політики партії і сприяти перетворенню набутих ними знань у практику комуністичного будівництва.

Як свідчить досвід, в ряди КПРС відбувається безперервний приплив нових сил. У зв'язку з цим початкова ланка є необхідним ступенем партійної освіти, якій В. І. Ленін надавав великого значення. У статті «Про змішування політики з педагогікою» Володимир Ілліч писав: «Нагадаємо читачеві цю загальновідому, але часто забувану, істину і порівняємо соціал-демократичну партію з великою школою, нижчою, середньою і вищою в один і той самий час. Ніколи і ні за яких умов ця велика школа не зможе забути про справу викладання азбуки, навчання початків знання і початків самостійної думки»¹. У початковій ланці, на якій базуються всі наступні ланки політичної освіти, слухач дістає початкові знання, і від того, наскільки він успішно засвоює їх, багато в чому залежить і оволодіння ним марксизмом-ленінізмом. Тут формуються основи комуністичного світогляду, прищеплюється інтерес до глибокого вивчення теорії та історії партії.

В роки соціалістичного будівництва важлива роль початкової ланки в партосвіті визначалася й тим, що тут перевірялися й вивчалися особисті якості кандидата в члени партії, тут він готувався до вступу в Комуністичну партію. Тому від ефективності її роботи багато в чому залежав якісний склад, ідейна та організаційна згуртованість і монолітність партійних рядів. Значення початкової ланки у вихованні кандидатського складу особливо зросло після прийняття XII Всеросійською конференцією РКП(б) (серпень 1922 р.) нового Статуту партії, до якого було включене положення про те, що «нові члени приймаються з числа кандидатів, які пройшли школу політичної грамоти...»². Це положення міститься у всіх наступних Статутах партії, прийнятих в перехідний період від капіталізму до соціалізму.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 339—340.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...), ч. I, К., 1954, стор. 614.

Початкова ланка політичної освіти була водночас важливим джерелом формування резервів для поповнення рядів партії. Залучаючи до своєї мережі безпартійних, вона сприяла їх озброєнню знанням основ теорії та історії партії, виховувала активними й свідомими будівниками соціалізму і тим самим готувала гідну зміну кандидатам у члени партії.

На початку перехідного періоду в країні виникли серйозні політичні й господарські труднощі, загострилася класова боротьба в галузі ідеології, політика партії зазнавала безперервних атак з боку опозиціонерів, які намагалися збити її з ленінського курсу. Щоб успішно боротися з буржуазною ідеологією та опозиціонерами, зміцнити єдність своїх рядів, партія вживала енергійних заходів для посилення марксистсько-ленінського виховання трудящих і насамперед комуністів. Розв'язання цього завдання було складною справою, адже в період запровадження непу навіть близько 70% членів партії не мали найелементарніших політичних знань. У зв'язку з цим у партійно-виховній роботі на перший план висувалася ліквідація політичної неграмотності серед комуністів. Її здійснення покладалося в основному на початкову ланку партосвіти, вирішальне значення якої в політичному навчанні комуністів важко переоцінити ще й тому, що в роки будівництва соціалізму постійно проводилися масові прийоми нових кандидатів у члени партії. Без перебільшення можна сказати, що в історії партійної освіти її початкової ланці ніколи не доводилося виконувати більш складної й масштабної роботи, ніж у період переходу від капіталізму до соціалізму. Водночас не можна не відзначити того, що порівняно з наступними, ця ланка була найбільш масовою і поширеною, займаючи переважне місце в мережі партійної освіти.

Документи партії свідчать про те, що протягом усіх років соціалістичного будівництва ЦК і місцеві партійні організації постійно й глибоко займалися питаннями роботи початкової ланки. Крок за кроком, спираючись на набутий досвід, партія виробляла форми й методи ліквідації політичної неграмотності, постійно вдосконалювала їх, систематично спрямовувала увагу партійних організацій на дальше поліпшення роботи початкової ланки партосвіти.

X з'їзд РКП(б), відразу ж після закінчення громадянської війни, зобов'язав партійні організації вжити всіх заходів для підвищення політичного рівня комуністів і добитися того, щоб не було членів партії, які б не закінчили партійних шкіл. А для тих, хто шойно вступив у партію, рекомендувалось організувати короткочасні курси, щоб ознайомити їх з Програмою РКП(б)³. XI з'їзд партії закликав партійні організації розширити існуючу мережу партшкіл по ліквідації політнеграмотності серед членів партії. Наступний, XII з'їзд РКП(б) підкреслив: «В усій системі комосвіти центральне місце ...повинна займати масова початкова політична освіта в партійних школах і курсах політграмоти...»⁴. Таким чином, рішення з'їздів партії визначили як найголовніше завдання партосвіти — ліквідацію політичної неграмотності і малограмотності серед комуністів. Метою цього важливого завдання, наголошував В. І. Ленін, є «...виховати справжніх комуністів, здатних перемогти брехню, передсуди і допомогти трудящим масам перемогти старий порядок і вести справу будівництва держави без капіталістів, без експлуататорів, без поміщиків»⁵.

³ Див.: там же, стор. 491, 517.

⁴ Там же, стор. 682.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 384.

Організація і визначення змісту роботи всієї системи політичної освіти були зв'язані з подоланням величезних труднощів: бракувало досвіду, не вистачало пропагандистських кадрів, не було підручників і навчально-матеріальної бази, відсутні були й принципи складання навчальних планів і програм. У цих складних умовах партія вживала заходів до уніфікації організаційних форм насамперед початкової ланки, до регламентації їх внутрішнього розпорядку. Як видно з «Положення про школи політграмоти», розробленого в 1921 р., переважними формами початкової ланки вважалися школи політграмоти I і II ступенів. У «Положенні» було визначено завдання шкіл: ознайомлення слухачів (курсантів) «з основами революційного марксизму та з програмою РКП» і виховання свідомих, стійких комуністів. Тривалість навчання — 6—12 тижнів, по 2—3 лекції протягом кожного з них. Щоб створити умови для регулярного відвідання шкіл, у години занять слухачів звільняли від виконання громадських доручень. У цих школах (вони створювалися при наявності не менше 20 і не більше 100 чол.) могли навчатися грамотні комуністи й безпартійні не молодші 17 років, делеговані партійними, профспілковими, радянськими та комсомольськими організаціями. Враховуючи всю важливість ліквідації політичної неграмотності і важке матеріальне становище трудящих на початку непу, «Положенням» було передбачено безплатне забезпечення слухачів навчальним і письмовим приладдям⁶.

Одночасно вироблялися принципи керівництва й визначалися джерела фінансування шкіл політграмоти. Спочатку ці школи організовувалися і перебували у віданні райполітосвіти, а згодом, щоб централізувати керівництво й підвищити рівень їх роботи, вони були передані в підпорядкування губернських і повітових політосвіт і утримувалися за рахунок коштів останніх та місцевого бюджету. А з кінця 1923 р. школи почали фінансуватися виключно за рахунок місцевого бюджету.

«Положення» про школи політграмоти, як і принципи їх організації та роботи, весь час удосконалювалися. Циркуляром ЦК РКП(б) «Про план внутріпартійної пропаганди» (січень 1922 р.)⁷ ліквідувалася ступінчатість шкіл і рекомендовалася створити в кожному районному й повітовому центрі не менше однієї школи. Ці школи мали, як правило, об'єднувати комуністів кількох осередків, але дозволялося, як виняток, створювати їх також на великих підприємствах, де було багато комуністів. Цей захід спрямовувався на те, щоб зміцнити навчально-матеріальну базу шкіл і забезпечити їх кваліфікованими пропагандистськими кадрами. На відміну від уже усталеної практики делегування комуністів у школи політграмоти, тепер вони повинні були обов'язково, в порядку партійної дисципліни, закінчити їх. Строки навчання встановлювалися до 8 тижнів, при двох лекціях-бесідах на тиждень⁸. Одночасно розроблялися й поліпшувалися навчальні плани та програми шкіл політграмоти. Спочатку вони були дещо академічними, абстрактними, не завжди тісно пов'язаними з практикою соціалістичного будівництва і не зовсім відповідали рівневі підготовки слухачів, а тому зазнавали безперервних змін. Спираючись на досвід, партія поступово відбирала все, що виявило себе в початковій ланці найкраще, і відкидала те, що не витримувало випробування часом.

На середину 1922 р. визначаються і стабілізуються основні форми початкової ланки. В 1922—1923 рр. переважною формою партосвіти у місті стають вечірні школи політграмоти, які організовувалися зде-

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 36, арк. 40.

⁷ Справочник партійного работника, вып. II, М., 1922, стор. 89—90.

⁸ Там же, стор. 90.

більшого при кількох осередках, робітничих клубах, військових частинах, у районах (дільничні школи). По селах, через територіальну розосередженість комуністів, найпоширенішою і такою, що виправдала себе, формою стають волосні — пересувні школи, у повітах, для комуністів-одиначок — стаціонарні курси (школи). Там, де не було можливості організувати школи, сільських комуністів часто посиляли на навчання в місто.

У 1923 р. ЦК РКП(б) затвердив «Положення про міські вечірні школи політграмоти», яке регламентувало порядок організації шкіл, чіткіше окреслило їх завдання і вперше вказало на спосіб контролю за успішністю слухачів. Головною ж особливістю «Положення» було те, що воно закріплювало зросло роль ЦК РКП(б), партійних комітетів у справі керівництва школами. Мережа шкіл визначалася Головополітосвітою та затверджувалася ЦК РКП(б) і, перебуваючи у віданні органів Головополітосвіти, працювала під керівництвом парткомів. Характерним у змісті навчання в цих школах стає переміщення центру ваги на вивчення актуальних проблем і тісний зв'язок з настійними завданнями партійного і радянського будівництва. Це особливо наочно видно у навчальній програмі шкіл політграмоти і пояснювальній записці до неї, схвалених підвідділом пропаганди Агітпропу ЦК РКП(б) та Головополітосвітою на початку 1923 р. На відміну від старих програм у новій передбачалося вивчення насамперед сучасних проблем⁹. В основу її будови ліг принцип показу переваг соціалізму над капіталізмом.

Ця навчальна програма була, по суті, першою загальноприйнятною програмою, відносно стабільною, науковий рівень якої відповідав своєму часові. Незважаючи на її складність і відсутність у ряді випадків правильних формулювань, вона відіграла значну роль у підвищенні політичної грамотності комуністів і безпартійних. Нова програма не лише була кроком вперед у виробленні принципів і визначенні змісту навчання, послідовності та методики викладання, а й підготувала ґрунт для дальшого вдосконалення навчального процесу в початковій ланці партосвіти.

Таким чином, на кінець 1923 р. в цілому склалася струнка мережа партосвіти з єдиними організаційними формами і програмами. На той час у країні функціонувало близько 2 тис. шкіл (з них 566 — у республіці), в яких навчалася 53 тис. чол.¹⁰

З 1924 р. починається значне зростання кількості шкіл політграмоти і підвищення ідейно-теоретичного рівня навчання в них. Це було зумовлено рядом обставин. Як відомо, після смерті вождя партії і засновника Радянської держави В. І. Леніна ще більше посилилася пропаганда ленінізму, в результаті чого, зокрема, набула дальшого розвитку масова партійна освіта. Важливим стимулом став також ленінський призов в партію, внаслідок якого перед партійними організаціями гостро постало питання про ідейно-політичне виховання молодого поповнення. І, нарешті, ідеологічні диверсії опозиціонерів, що активізувалися після смерті Володимира Ілліча, та внутріпартійна дискусія з гротцькістами в 1923—1924 рр. ще й ще раз висували перед партійними організаціями завдання першорядної ваги — посилити партійно-виховну роботу серед комуністів. Напрямок і зміст цієї роботи у той період були визначені в рішенні XIII з'їзду РКП(б). «Тепер, — підкреслювалося в ньому, — особливо у відношенні до членів партії ленінського призову, треба всю партійно-освітню роботу зв'язати з основними етапами

⁹ «Коммунистическая революция», 1923, № 3, стор. 77—83.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КІРС, ф. 17, оп. 60, спр. 418, арк. 95.

історії нашої партії в зв'язку з винятковим значенням в ній керівних ідей тов. Леніна»¹¹.

На основі рішення XIII з'їзду РКП(б) Центральний Комітет партії розробив конкретну програму перебудови роботи початкової ланки партосвіти. У циркулярному листі «Про програми і постановку шкіл політграмоти» від 30 грудня 1924 р. перед партійними комітетами було поставлене завдання перетворити школи політграмоти в школи ленінізму, в школи активних борців проти всіляких ухилів від генеральної лінії партії, за ідейну витриманість та єдність партії на принципах ленінізму¹².

У ході перебудови роботи початкової ланки партосвіти вдосконалюються старі форми шкіл і складаються нові. У містах утверджуються нормальні школи політграмоти. Для тієї частини ленінського набору, яка не мала початкової політичної підготовки, створюються спеціальні короткотермінові школи (згодом перетворені у скорочені школи) із спрощеною програмою, як ступені до нормальної школи політграмоти. По селах основними формами лишалися пересувні школи (переважна форма) та стаціонарні школи політграмоти.

В цей час далі розгортається мережа шкіл політграмоти і зростає в них кількість слухачів. У 1924/25 р. по всій країні уже функціонувало 8204 школи, в яких навчалося 265 620 чол., у 1925/26 р., — відповідно 12 837 і 385 340. На Україні за вказаний період число шкіл збільшилося з 1913 до 3673, а слухачів у них — з 76 038 до 102 274 чол. Слід до того ж зауважити, що в школах політграмоти навчалося 54% комуністів усієї партійної організації республіки¹³.

У центрі уваги партійних організацій була робота з молодими комуністами. Вона проводилася під керівництвом Комісії ЦК РКП(б) по вихованню ленінського набору, яка була створена за рішенням першого Пленуму ЦК РКП(б) одразу після XIII з'їзду партії. При активній участі цієї комісії ЦК РКП(б) розробив «Положення про короткотермінову школу політграмоти» і план її навчальної програми. В ньому було визначено завдання шкіл, які полягали в тому, щоб якнайшвидше залучити до партійної роботи та ознайомити робітників і робітниць, які щойно вступили в партію, з основами ленінізму. Враховуючи важливість виховання ленінського призову, Центральний Комітет партії передав короткотермінові школи безпосередньо у відання місцевих агітпропів парткомів¹⁴. Цим самим було покладено початок переходу й організаційного керівництва школами політграмоти до парткомів, який завершився на початку 30-х років.

Розроблений план навчальної програми короткотермінових шкіл містив у собі шість розділів. В них було показано життя і діяльність В. І. Леніна у нерозривному зв'язку з історією партії, встановленням диктатури пролетаріату, радянським державним і господарським будівництвом. Зміст програми акцентував увагу слухачів на історії боротьби партії проти опортунізму в робітничому русі та фракційних груп у своїх рядах. Це, насамперед, було спрямовано проти троцькістської ревізії ленінізму, проти збанкрутілої теорії «перманентної революції». У програмі, зокрема, великого значення надавалося викриттю тези Троцького про реакційну суть селянства і стверджувалася ленінська концепція союзу робітничого класу і селянства при керівній ролі робітничого класу — як вищий принцип диктатури пролетаріату. Програмою

¹¹ КПРС в резолюціях..., ч. II, К., 1954, стор. 22.

¹² Справочник партийного работника, вып. V, М.—Л., 1926, стор. 318.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1047, арк. 63 зв. і 64

¹⁴ Справочник партийного работника, вып. IV, М., 1924, стор. 153.

передбачалося й докладне вивчення історії створення ленінської партії нового типу та організаційних принципів більшовизму, проблем міжнародного робітничого і комуністичного руху (тема «Комінтерн і РКП, міжнародний комуністичний рух і тактика єдиного робітничого фронту») ¹⁵.

Піклування партії про виховання ленінського набору сприяло дальшому розгортанню мережі короткотермінових шкіл політграмоти, які створювалися виключно за територіальним принципом. Уже з самого початку призову в країні працювало 1020 шкіл, де навчалися 30 600 чол., на Україні — 150 шкіл, що охоплювали 4500 молодих комуністів. В міру вступу до партії нових представників робітничого класу зростала кількість слухачів у цих школах. У Донецькій губернії, наприклад, на 1 квітня 1924 р. працювало 348 шкіл, у яких навчалися 12 596 чол. ¹⁶ Навчання в короткотермінових школах політграмоти партія розглядала як початок роботи молодих комуністів по оволодінню марксизмом-ленінізмом. Вона піклувалася про те, щоб комуністи ленінського призову після закінчення цих шкіл продовжували навчання у вищих формах партосвіти.

Досвід роботи з ленінським призовом у короткотермінових школах був вивчений Агітпропом ЦК РКП(б) і поширений на всю початкову ланку партосвіти, особливо щодо визначення змісту навчальних програм, які чітко диференціювалися за організаційними формами шкіл. Програми міських шкіл політграмоти у зв'язку з кращою політичною й загальноосвітньою підготовкою комуністів, що проживали в містах, відрізнялися від сільських великим обсягом і колом питань. Для кожної форми шкіл, як у місті, так і на селі, була складена окрема програма.

Навчальні програми всіх типів шкіл постійно вдосконалювалися. Вони доповнювалися відповідно до матеріалів поточних з'їздів і конференцій партії, пленумів та постанов ЦК ВКП(б), уточнювалися окремі положення й формулювання, розширювався матеріал про досвід боротьби партії проти фракційних груп. Проте, як би не змінювався зміст програм, їх методологічні принципи лишалися незмінними. Вони завжди ґрунтувалися на ленінській ідейній спадщині. Історія партії, її теоретична і практична діяльність завжди були основним стрижнем, навколо якого концентрувалися всі вузлові питання бесід. Програми характеризувалися актуальним політичним змістом, вони акцентували увагу на найважливіших проблемах країни і ставили своїм завданням не тільки озброїти слухачів теоретичними і політичними знаннями, а й підготувати їх до активної, свідомої участі в соціалістичному будівництві.

В міру зростання успіхів соціалізму дедалі більше міцнів і зв'язок навчання з життям. З переходом країни до соціалістичної реконструкції народного господарства партійна освіта розглядається як складова частина цього процесу, зміст навчання в мережі якої, насамперед, збагачувався положеннями й висновками прийнятих у той період документів партії. Це забезпечувалося не тільки шляхом коректування програм, а й резервуванням часу, за рахунок якого проводилися бесіди за матеріалами XV, XVI, XVII з'їздів партії, XVI і XVII партконференцій, пленумів і постанов ЦК ВКП(б), республіканських, обласних і окружних партійних організацій. Ефективність навчання зростала і в зв'язку з відбиттям у навчальному процесі конкретних завдань партійних організацій підприємств, колгоспів, установ і залученням слухачів шкіл до

¹⁵ Там же, стор. 153—154.

¹⁶ «Коммунистическая революция», 1924, № 24, стор. 64.

безпосереднього їх розв'язання. Цей поворот до актуальних питань соціалістичного будівництва найповніше виявився у програмах єдиних початкових шкіл, що прийшли на зміну всім існуючим тоді формам шкіл політграмоти. Така реорганізація була зумовлена тим, що, з одного боку, відбулося нівелювання знань у більшій частини комуністів, а, з другого, практика показала, що в скорочених та пересувних школах навчалося багато слабопідготовлених слухачів, яких слід було, насамперед, посилати в загальноосвітні школи для малописьменних. Тому на місцях не раз ставилося питання про ліквідацію скорочених і пересувних шкіл. Про це, зокрема, йшлося на нараді пропагандистів Дніпропетровська у червні 1926 р.¹⁷

Враховуючи нагромаджений досвід, ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про перебудову політосвіти в партії і комсомолі» (8 серпня 1928 р.), в якій указувалося, що для спрощення системи масової політосвіти встановлюється єдина початкова партійна школа (замість існуючих двох групів) з єдиною програмою, що розгортається в таких основних варіантах: для міста, для села, для східних національних республік і областей¹⁸.

З осені 1928 р. єдина початкова партійна школа стає основною формою початкової ланки партійної освіти. В 1928/29 р. у країні було створено 16 530 таких шкіл, де навчалося 377 074 чол. Згодом їх кількість швидко зростала і на 1929/30 р. цих шкіл уже було 19 641 (527 913 чол.). Вони становили велику питому вагу в усій мережі партійної освіти. Досить сказати, що в них у 1928/29 р. навчалося 43,7%, а в наступному році — 45% від усіх слухачів. На Україні їх число за вказані роки збільшилося з 14 052 до 26 296 чол.¹⁹

Кінець 20-х років відзначився масовим припливом у ряди партії кращих представників робітничого класу і трудящого селянства, які своєю самовідданою працею вносили величезний вклад у виконання планів першої п'ятирічки. У 1929 р. в партію вступило 232 167 передових робітників. У наступні роки цей процес відбувався ще інтенсивніше. З липня 1930 р. до кінця 1932 р. її ряди поповнилися — кандидатами в члени партії стали 1281 тис. робітників, що становило 62,5% прийнятих²⁰. Такого величезного зростання партія ще не знала ніколи. Водночас навколо партії згуртовувався безпартійний актив, основну масу якого становили робітники, що влилися у промисловість в ході індустріалізації країни і не пройшли школи класової боротьби, ідейного загартування.

Перед партією стояло важливе завдання — озброїти кожного молодого комуніста основами марксизму-ленінізму, розумінням особливостей і завдань боротьби за дострокове виконання планів поточної п'ятирічки, підняти ідейний рівень активу, загартувати його в боротьбі проти ідеології троцькізму, правого опортунізму, націонал-ухильництва. Велика роль у розв'язанні цього відповідального завдання відводилася партійній освіті, особливо її початковій ланці.

Організаційні форми і зміст навчання в системі партійної освіти дедалі більше наближалися до розв'язуваних партією проблем. Оскільки єдина початкова партійна школа через тривалий термін навчання (один рік), громіздкість програми не могла оперативнo вирішувати поставлених питань, ЦК ВКП(б) у постанові «Про завдання партос-

¹⁷ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 516, арк. 148.

¹⁸ Справочник партійного работника, вып. VII, ч. 1, М.—Л., 1930, стор. 394.

¹⁹ ПА ПП при ЦК Ксмпартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 333, арк. 120.

²⁰ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. IV, кн. 1, К., 1972, стор. 538; кн. 2, К., 1973, стор. 83.

віти» від 13 вересня 1930 р. прийняв рішення реорганізувати її в початкову партійну школу з три-чотиримісячним строком навчання (пізніше його продовжили до семи місяців). Ця школа була розрахована на кандидатів у члени партії, членів партії, що потребували початкової освіти, і безпартійний актив, для якого в школах вперше почали бронювати від 30 до 60% місць²¹. На неї покладалося завдання — озброїти слухачів знаннями Програми і Статуту партії, зв'язавши з черговими завданнями соціалістичного будівництва.

На відміну від програми єдиної партшколи програма початкової школи в результаті зближення кола й характеру питань, що вивчалися, була складена в одному варіанті для міста і села.

В умовах наступу соціалізму по всьому фронту партія посилила увагу до справи ідейно-політичного виховання трудящих. Це було зумовлено тим, що із загостренням класової боротьби в країні антипартійні елементи силкувалися відродити фракційність, перекутити історію партії, применшити роль В. І. Леніна у світовому революційному русі. Рішуче борючись з ними, Комуністична партія зосередила увагу на посиленні пропаганди марксистсько-ленінського вчення, науковому висвітленні історії, теорії і політики партії.

В основу всієї ідейно-виховної роботи партія поклала пропаганду ленінської спадщини. Це дістало свій вияв, зокрема, в тому, що вже з 1932 р. слухачі початкових шкіл вивчали ленінізм як самостійну навчальну дисципліну, а самі школи перетворилися в початкові школи (з 1936 р. — в гуртки) по вивченню ленінізму.

У зв'язку з бурхливим зростанням кандидатського складу партії й необхідністю посилення уваги до виховання молодих комуністів у 1930 р. відбувається певна реорганізація всієї початкової ланки. По суті, відновлюється колишня ступінчастість і посилюється диференціація в навчанні у міських і сільських школах. Додатково до мережі початкових партійних шкіл створюються школи виключно для щойно прийнятих у кандидати в члени партії. У 1931 р. вони реорганізуються в кандидатські школи, а з 1936 р. — в гуртки політграмоти. Поряд з початковими ці школи стають основною формою початкової ланки партосвіти, закінчити які було обов'язковим для кожного кандидата в члени партії. Строки навчання в кандидатській школі спочатку було визначено в 1,5—2 місяці, а потім їх продовжили до 7 місяців.

В ході соціалістичного будівництва дедалі більше зростала роль Комуністичної партії. Під її керівництвом трудящі країни достроково виконали завдання другої п'ятирічки. В результаті теоретичної і практичної діяльності партії в СРСР у середині 30-х років в основному було побудовано соціалізм. На цей час вона нагромадила величезний досвід будівництва нового суспільства — її найцінніший капітал, яким необхідно було озброїти комуністів і безпартійних активістів, щоб вони краще розбиралися в ленінській політиці партії та, спираючись на здобутий досвід, могли бачити перспективу розвитку соціалізму, бути активними борцями за втілення політики партії в життя.

Одним з надзвичайно важливих засобів пізнання цього історичного досвіду було вивчення героїчної історії нашої партії, яка особливо багата в радянський період. Адже в цей час на долю партії випало дуже відповідальне й велике завдання — створити нове, соціалістичне суспільство і прокласти стовповий шлях до нього усім народам світу. Тому оволодіння теорією й історією партії в ідейно-виховній роботі було поставлене на перше місце. У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) у постанові «Про пропагандистську роботу в найближчий час» від 14 червня

²¹ Справочник партийного работника, вып. VIII, М., 1934, стор. 321.

1935 р. звернув увагу партійних організацій на необхідність ґрунтовнішого вивчення історії партії взагалі і особливо на «глибоке засвоєння найважливіших етапів післяжовтневого періоду і боротьби партії з троцькізмом, троцькістсько-зінов'євською групою, правим ухилом, «лівими комуністами» та іншими антипартійними угрупованнями»²².

В результаті проведеної після цієї постанови реорганізації основною формою початкової ланки партосвіти стали гуртки по вивченню історії партії. Вони були розраховані на осіб, що мали знання в обсязі кандидатської школи або школи лєнінізму. Партійні організації оперативнo переключили основну масу комуністів і безпартійних на вивчення історії партії. У жовтні 1935 р. в республіці працювали 1134 гуртки з історії партії, в яких навчалося 17 659 чол., а в січні 1938 р. — відповідно, 8668 гуртків і 110 434 чол. (34,7% всіх, що навчалися в мережі партійної освіти). Збільшувалася й кількість гуртків політграмоти. Так, з 1 липня 1936 р. по 1 січня 1938 р. в республіці їх число зросло з 2971 до 4450, а слухачів у них — з 34 892 до 53 041 чол. У січні 1938 р. в країні функціонувало вже 31 668 гуртків, у яких налічувалося 419 192 слухачі.

Протягом усіх років будівництва соціалізму початкова ланка партосвіти була найбільш масовою. На 1 січня 1938 р. в ній по всій країні навчалося 1 318 053 чол., або 68,7% усіх слухачів цієї мережі, на Україні — відповідно, 220 111 і 69,1. Комуністи, виключаючи 1930 р., серед слухачів займали переважне місце. На Україні, наприклад, у 1924/25 р. вони становили 70%, у 1937/38 р. — 69% усіх тих, що вчилися в мережі партійної освіти²³.

Школу політичної грамоти в початковій ланці закінчила також велика кількість безпартійних активістів. Найбільша питома вага їх у процентах зареєстрована в 1930 р., коли вони становили 67% (663 492 чол.) до всіх слухачів у країні, а в абсолютних цифрах у 1933 р. їх налічувалося 2 180 000 чол. (37%). Це пояснювалося масовим прийомом безпартійних активістів у ряди партії, що зумовлювало необхідність посилення їх політичної підготовки. Через початкову ланку формувалися політично грамотні резерви для поповнення рядів партії. З тих, що пройшли політичну підготовку, кандидатами в члени партії в 1930 р. було прийнято 34,2%, в 1931 р. — 33,9, а на початку 1932 р. — 34,8%.

Отже, в роки будівництва соціалізму Комуністична партія, відповідно до вимог нового періоду, створила і постійно вдосконалювала початкову ланку партійної освіти. В центрі уваги завжди був зміст навчання. Проте, як би не змінювалися навчальні програми, їх метою було одне — допомогти слухачам оволодіти політичною грамотою. Враховуючи різний рівень підготовки комуністів міста і села, партія на певних етапах зберігала неістотні відмінності щодо обсягу кола проблем, які вивчалися в міських і сільських школах та гуртках. Практика підтвердила правильність накреслень партії про обов'язковість політичного навчання для молодих комуністів, а також про те, що кожному відрізкові часу, в межах якого не відбувається істотних змін у змісті навчання, повинна відповідати струнка і стала система найдоцільніших для певного періоду організаційних форм, уніфікованих у масштабах всієї країни. Організаційні форми початкової ланки, які були вироблені, виявилися найбільш гнучкими й рухливими. Вони сприяли неухильному підвищенню рівня підготовки щойно прийнятих у партію і тих, хто готувався стати комуністом. Головним завданням початкової ланки

²² Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б), М., 1947, стор. 327—328.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 152, арк. 178.

партійної освіти поступово ставало ґрунтовне вивчення героїчної історії партії, що сприяло зміцненню партійних організацій і піднесенню авторитету комуністів, невтомних борців за перемогу соціалізму.

Функціонуюча система партійної освіти передбачала систематичне й послідовне вивчення марксистсько-ленінської теорії і політики партії. Наступність у навчанні, від його нижчих ланок до вищих, партія здійснювала як найважливіший принцип партосвіти, виходячи з ленінських вказівок про необхідність підняти всіх комуністів від нижчого до найвищого ступеня пізнання ідей наукового комунізму. В ідейно-політичному вихованні, писав В. І. Ленін, необхідно розраховувати на тривалий строк, виявляти «...найбільшу впертість, наполегливість та систематичність. Без цих якостей навіть і приступати до політичної освіти не можна»²⁴. Виходячи з ленінських настанов, партія планомірно здійснювала марксистсько-ленінську освіту комуністів і безпартійного активу. Багато з них, успішно закінчивши навчання в початковій ланці політнавчання, продовжували підвищувати свій ідейно-теоретичний рівень в її наступних ланках.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 166.

ПОВСТАННЯ 1068—1069 рр. у КИЄВІ

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ (Київ)

Марксизм-ленінізм розглядає класову боротьбу як вирішальний фактор історичного прогресу. «Історія всіх суспільств, що існували до цього часу, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії», — була історією боротьби класів»¹. Отже, для того, щоб правильно зрозуміти суть історичного процесу, історик мусить насамперед звернутися до фактів класової боротьби, оскільки саме в них дістає найповніше втілення закономірність суспільного розвитку. Народні повстання є найбільш концентрованим виявом соціального протесту. Це, звичайно, стосується й епохи феодалізму в нашій країні.

Повстання 1068—1069 рр. було однією з найвизначніших подій в історії Русі XI ст. Воно становило собою досить складне сплетіння соціальних суперечностей і тенденцій. На жаль, цю складність у літературі належним чином ще не висвітлено. Традиційно події 1068—1069 рр. розглядаються як вибух антифеодальної боротьби народних низів — міського плебсу та феодально залежного селянства Київської околиці². Але в цю схему не вкладається вся багатогранність конфлікту, в якому брали участь різні верстви давньоруського населення.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 410.

² Б. Д. Греков. Київська Русь, К., 1951, стор. 477—479; М. Ткаченко. Повстання в Києві в 1068—69 рр. — Наукові записки Інституту історії та археології України, кн. I, 1943; М. Н. Тихомиров. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв., М., 1955, стор. 82—113; В. Т. Пашуто. Черты политического строя Древней Руси. — Древнерусское государство и его международное значение, М., 1965, стор. 25—26; Л. В. Черепнин. Общественно-политические отношения в древней Руси и «Русская правда». — Древнерусское государство и его международное значение, стор. 175—195; та ін.

У 1972 р. П. П. Толочко зробив спробу переглянути загальноприйнятую точку зору³. Він трактує київські повстання XI—XII ст. (у тому числі й 1068—1069 рр.) як вияв, насамперед, суперечностей всередині класу феодалів, боротьби різних боярських партій та угруповань. На його думку, суть подій 1068—1069 рр. зводиться до виступу чернігівсько-полоцької партії, лідером якої був Всеслав Брючеславич, проти київської, очолюваної Ізяславом Ярославичем⁴. Участь міських низів у цих подіях автор не заперечує, але надає їй третьорядного значення — народ не визнається самостійною політичною силою і розглядається як слухняна маса в руках спритних боярських діячів.

П. П. Толочко має рацію, заперечуючи односторонність поширеної в літературі версії. Безперечно, київське повстання 1068—1069 рр. (як й інші подібні виступи) було надзвичайно складним явищем, а тому інтерпретація його не може бути зведена до якоїсь однієї лінії. Зокрема, не підлягає сумніву, що певні кола феодалів намагалися скористатися виступами народних мас для реалізації своїх політичних замірів.

Однак не можна погодитися з тим, що соціальні низи Києва в XI ст. «не становили собою самостійної суспільної сили», не могли «висунути скільки-небудь серйозних політичних гасел», «виділити із свого середовища організаторів повстань», і т. д., а отже, були тільки іграшкою в руках того чи іншого феодалного угруповання⁵. Неправильно вважати, що в Києві XI ст. ремісники й торговці являли собою соціально монолітний стан⁶. Навпаки, джерела свідчать про досить глибоке розшарування міського населення, а існування київського плебсу, цілком позбавленого засобів виробництва, не викликає сумніву. Таким чином, замість однієї спрощеної схеми маємо іншу.

Для того, щоб розібратися, як слід, у поставленому питанні, насамперед, потрібно звернутися до аналізу конкретних фактів. Повстанню київського плебсу передувала ціла низка політичних колізій, що визначили загальну історичну обстановку в країні, на тлі якої розгорнулися події 1068—1069 рр.

Після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р. Русь була поділена на ряд уділів, у кожному з яких сидів представник княжого дому. Але фактично вся влада над країною зосереджувалася в руках трьох старших Ярославичів — Ізяслава, Святослава і Всеволода. До 1068 р. цей тріумвірат, незважаючи на деякі розходження в зовнішньополітичній орієнтації, здавався міцним і непохитним. Це, зокрема, знайшло свій вияв і в стосунках з Полоцьким князівством, яке ще в першій половині XI ст. виділилося у практично незалежну вотчину.

У 1067 р. полоцький князь Всеслав Брючеславич розпочав міжусобну боротьбу, захопивши Новгород. Взимку того ж року три Ярославичі разом виступили проти нього і в битві на Немізі (поблизу Мінська) завдали йому нищівного удару⁷. Всеслав, повіривши хресному цілуванню переможців, які гарантували йому недоторканість особи, добровільно віддався їм у руки. Та Ярославичі не дотримали слова, схопили полоцького князя і посадили його до київської в'язниці.

Ці події виключають можливість існування чернігівсько-полоцької партії, про яку пише П. П. Толочко. Чернігівський князь Святослав ви-

³ П. П. Толочко. Вече и народные движения в Киеве. — Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья, М., 1972.

⁴ А. В. Алексеев вважає, що ініціаторами визволення Всеслава Полоцького з київського поруба і проголошення його великим князем були полоцани (А. В. Алексеев. Полоцкая земля, М., 1966, стор. 244—248).

⁵ П. П. Толочко. Назв. праця, стор. 143.

⁶ Там же.

⁷ Повість временных лет (далі — ПВЛ), т. I, М.—Л., 1950, стор. 111—112.

ступає союзником свого старшого брата Ізяслава Київського і противником полоцького князя Всеслава Брячиславича.

Через рік зрадницька акція Ярославичів обернулася проти головного її винуватця — Ізяслава. У Києві вибухнуло народне повстання, внаслідок якого він змушений був накивати п'ятами з власної столиці. Але й до початку відкритого виступу народних мас у місті було неспокоїно, про що свідчать дальший розвиток подій та деякі завуальовані натяки писемних джерел.

У 1068 р. на південні кордони Русі напали половці. Ізяслав Київський, Святослав Чернігівський та Всеволод Переяславський з'єднаними силами виступили їм назустріч, але зазнали жорстокої поразки. Ізяслав і Всеволод утекли до Києва, а Святослав — до Чернігова. Половці загрожували головним життєвим центрам Русі.

Тоді населення Києва виявило несподівану активність. «Людые кыевстии, — зазначається в літопису, — прибѣгоша Къеву, и створиша вѣче на торговищи и рѣша, поставшесе ко князю: «се половци росоулися по земли; дай, княже, оружье и кони, и еще бьемся с ними». Ізяслав же сего непослуша»⁸.

Питання про київське віче XI—XII ст. є дискусійним. Частина дослідників вважає, що і в цей час віче в Києві було більш-менш визнаним та регулярним органом народоправства або ж боярсько-міської олігархії⁹. Але ця думка суперечить наявним даним. Віче як орган олігархічного правління в часи розвинутого феодалізму існувало тільки в деяких центрах Північної Русі (переважно в Новгороді і Пскові), причому становило там специфічну рису суспільно-політичного устрою. У Південній Русі воно відмерло ще в процесі формування Київської держави¹⁰. В XI—XII ст. віче фігурує тут лише в тих випадках, коли демократичні верстви народу виходять з покори (отже, як керівний орган ловсталих мас), або ж у виняткових умовах, коли державна влада з тих чи інших причин втрачає свої прерогативи (наприклад, під час облоги того чи іншого міста). Так, згідно з народним переказом, було у Білгороді в 997 р.¹¹, у Києві в 1113 та в 1146—1147 рр.¹² Так було і в 1068—1069 рр.: виступ народу розпочався із скликання віча.

Зібралось воно на торговищі, тобто на ринковій площі київського Подолу. Це проливає світло на питання, хто саме з киян вимагав у князя зброї. Поза сумнівом, це були ремісники, торговці, робочий люд — найбільш демократичні верстви міщанства. На Подолі зосереджувалися головні ремісничі квартали, там знаходилися київська гавань і митниця, там же був розташований і головний міський ринок. Саме на Подолі завжди починалися всі загрозливі для властей події.

На думку П. П. Толочка, у вічі брала участь переважно княжа дружина, яка прибігла до Києва після поразки від половців, тобто лицарі-феодалі¹³. Це аж ніяк не впливає з літописного тексту. Звичайно, немає нічого дивного в тому, що ініціаторами заворушення були учасники походу, які зажадали скликання віча¹⁴. Але, по-перше, в поході

⁸ ПВЛ, т. I, стор. 114.

⁹ І. Линниченко. Вече в Киевской области, К., 1881; В. Сергеевич. Древности русского права, т. II, СПб., 1908. (Розділ «Вече и князь»); Д. Самоквасов. Заметки по истории русского государственного устройства и управления. — Журнал Министерства народного просвещения, 1889, ноябрь—декабрь; та ін.

¹⁰ Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 487—488.

¹¹ ПВЛ, т. I, стор. 87—88.

¹² Там же, стор. 113; Полное собрание русских летописей, т. II, СПб., 1843, стор. 321.

¹³ П. П. Толочко. Назв. праця, стор. 131.

¹⁴ Б. Д. Греков. Назв. праця, стор. 477 (Автор говорить про «ополчення», тобто про непрофесійну частину Ізяславового війська).

брала участь не лише професійна дружина, а й закликані під княжі знамена представники народних мас; по-друге, годі й думати, що склад віча обмежувався втікачами з поля бою. Уже вибір місця — Поділ — говорить сам за себе. Феодали-дружинники напевно зібралися б десь у Верхньому місті — поблизу Десятинної церкви чи Софії Київської. У літописі говориться, що віче скликали «людье киевстии». Слово «люди» означає саме простий народ, а не вищі верстви суспільства.

Самовільне скликання віча було, з точки зору князя, досить тривожною подією. До того ж надто ініціативні кияни вимагали зброї, яка за доби феодалізму становила привілей дружинного класу. Це особливо лякало князя, адже видана зброя могла бути повернута проти нього самого. Тому Ізяслав відмовився виконати цю вимогу.

На перший погляд, хід подій здається парадоксальним. Справді, князь щойно зазнав поразки, ворог загрожує його столиці. Народ хоче боронити місто (отже, й самого князя), а він заперечує проти цього! Та логіка в поведінці Ізяслава, безумовно, була: очевидно, половців він боявся менше, ніж власних підданих.

Деякі дослідники висловлювали припущення, що Ізяслав у цей час не мав ані готових коней, ані потрібних запасів зброї¹⁵. Але така думка не в'яжеться з літописним повідомленням. Адже, коли у великого князя і справді не було коней та зброї, то претензія киян втрачає будь-який глузд: даремна справа вимагати в людини те, чого вона не має. Однак літописець підкреслює, що великий князь «сего не послуша», тобто мій, але не захотів задовольнити народну вимогу. Оскільки літопис у тій частині, де йдеться про події 1068—1069 рр., явно прихильний до Ізяслава (покровителя Печерського монастиря, в якому жив і працював літописець), цю обставину аж ніяк не можна скидати з рахунку: коли була б хоч якась можливість обілити свого патрона, печерський літописець напевно скористався б з неї.

Відмова Ізяслава видати киянам зброю свідчила, що загострення соціальної обстановки в Києві (а, може, й за його межами) почалося ще до походу на половців. Саме це змусило князя з недовірям поставитися до патріотичного пориву своїх підданих.

Розвиток подій показав, що побоювання князя не були безпідставними. Почувши про відмову, кияни почали «говорити»¹⁶ на воеводу на Коснячка»¹⁷, якого доти літописець не згадував. Чому саме на нього, а не на Ізяслава? Адже відмова йшла від князя. Очевидно, саме з Коснячком були зв'язані якісь колізії, що передували походам на половців і змусили Ізяслава діяти обережно.

Повсталі кияни пішли з Подолу на Гору, у верхнє (княже) місто, до двору ненависного Коснячка, але знайти його не змогли (у феодальному місті двори можновладців становили собою справжні фортеці). Вони зупинилися біля двору, що належав полоцькому князю Брячеславу — батькові Всеслава, ув'язненого у київському порубі. Тут повстанці розділилися на дві частини: одні пішли визволяти в'язнів, а інші рушили на княжий двір. При цьому літописець наводить винятково важливі слова, з якими повсталі кинулися до в'язниці: «Пондемы, высадим дружину свою ис погреба»¹⁸. Слово «дружина» в давньоруській мові мало кілька значень, у тому числі й таке, як «товариші»,

¹⁵ І. Линниченко. Назв. праця, стор. 18; Л. В. Черепнин. Назв. праця, стор. 175; П. П. Толочко. Назв. праця, стор. 131—132.

¹⁶ В Троїцькому літописі стоїть «корити» (М. Д. Приселков. Троицкая летопись, М.—Л., 1950, стор. 146).

¹⁷ ПВЛ, т. I, стор. 114.

¹⁸ Там же.

«супутники»¹⁹. В даному випадку його слід розуміти саме так — повстанці йшли визволяти своїх товаришів, ув'язнених до початку повстання.

Це ще раз підтверджує наше припущення відносно якихось подій, що передували походам на половців і мали глибоко антагоністичний характер, оскільки князь (або його урядовці) змушені були вдатися до репресій. Слова про визволення з погребів товаришів у тому літописному варіанті, що дійшов до нас, текстологічно не пов'язані з усім контекстом, і читач не може зрозуміти, про що йдеться. Навряд чи це є наслідком літературної невправності літописця. Швидше всього має місце псування викладу пізнішими редакторами, які випустили розповідь про неприємні для правлячого класу події.

Думка про те, що текст літописної статті 1068 р. зазнав переробки, в літературі висловлювалася давно. Зокрема, М. М. Тихомиров звернув увагу на те, що плавна розповідь про конкретні події раптом переривається так званим «Словом про божі казні», а в оповідання про князювання Всеслава вставлено міркування про значення хресного цілування (причому остання вставка зроблена дуже невдало)²⁰. Отже, первісний літописний текст справді був підданий ґрунтовному редагуванню.

Порівняння тексту «Повісті временних літ» з текстами інших літописних кодексів дає змогу виявити деякі цікаві нюанси описуваних подій. Так, у Новгородському І літопису старшого ізводу (Синодальний список) взагалі нічого не сказано про повстання киян, і втеча Ізяслава до Польщі пояснюється поразкою на Альті²¹, а в тому самому літопису молодшого ізводу (Комісійний список) міститься варіант розповіді, ідентичний «Повісті временних літ»²². Натомість в іншому новгородському джерелі — «Літописці новгородським церквам» під 1068 р. знаходимо повідомлення про вбивство в Києві новгородського єпископа Стефана власними холопами²³. Воно підтверджується й даними інших документів, зокрема «Розписом новгородських владик»²⁴. Є згадка про це і в переліку новгородських єпископів, вміщеному в Комісійному списку Новгородського І літопису: «А Стефана в Киевѣ свои холопѣ удавиша»²⁵.

У «Києво-Печерському патерику» розповідається про напад «розбійників» на монастир у часи ігуменства Феодосія. Щоправда, точної дати не наводиться, але з тексту можна визначити, що відбувалося це десь між 1066 і 1074 роками. Отже, цілком ймовірно відносити цю подію саме до 1068 р. Те, що в давньоруських текстах повстанці називалися «розбійниками», добре відомо. І в даному випадку, напевне, йдеться не про звичайних розбишак і грабіжників з великої дороги, бо, як з'ясується з дальшого викладу, ці «розбійники» жили в Києві, мали власні оселі, а в момент нападу були досить організованими і діяли під керівництвом своїх начальників (старійшин), знайомих Феодосію²⁶. Та й взагалі добре впорядкований монастир, що користувався підтримкою київського князя, навряд чи міг стати об'єктом нападу з боку декласованих елементів. Очевидно, й тут йдеться про повсталі киян, і швидше

¹⁹ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, СПб., 1893, стор. 729.

²⁰ М. Н. Тихомиров. Крестьянские и городские восстания на Руси, стор. 92.

²¹ Новгородская I летопись, М.—Л., 1950, стор. 17.

²² Там же, стор. 473.

²³ Новгородские летописи, СПб., 1879, стор. 185.

²⁴ Там же, стор. 130.

²⁵ Новгородская I летопись, стор. 473.

²⁶ Патерик Киевского Печерского монастыря, СПб., 1911, стор. 38.

всього трапитися це могло саме в 1068 р. Чи не тоді ж був убитий і новгородський єпископ Стефан?

Зв'язок цього вбивства з київським повстанням навряд чи може бути взятий під сумнів (адже єпископ був убитий власними холопами!). Можливо, це трапилося тоді, коли повстання вже йшло повним ходом, а Всеслав Полоцький сидів на великокнязівському столі (у нього взагалі були давні конфлікти з Новгородом). А можливо, якраз убивство Стефана так настрахало Ізяслава і спричинилося до арешту групи киян перед походом на половців? Більше того, дозволимо собі припущення, що половці напали на південні рубежі Русі, скориставшись київськими подіями і тим важким становищем, в якому опинився великий князь.

Але, як би там не було, ув'язнені опинилися на волі. Друга частина киян, як зазначалося вище, пішла на княжий двір. Ізяслав у цей момент обговорював з найближчими радниками ситуацію, що склалася. Туки, брат Чудина — одного з найбільших київських бояр — сказав князю: «Чуєш, княже, люди кричать? Треба послати когось краще стерегти Всеслава»²⁷. Тут знову міститься інформація про соціальну приналежність повстанців. «Люди» — це, звичайно, народ (а не феодали і не дружинники). Боярство в основі свій лишилося на боці Ізяслава і намагалось разом з ним виробити єдиний план дій. Тим часом на княжому дворі з'явилися й інші повстанці, які вже встигли розбити в'язницю. Тоді бояри сказали князю, що треба заманити Всеслава і вбити його. Але Ізяслав не наважився послухатися цієї поради²⁸.

У поведінці князя та його оточення відчувається цілковита розгубленість. Ізяслав намагається разом із своїми сановниками знайти вихід із скрутного становища, але не зважається на рішучі дії, не слухається порад, і не знає, на що пристати. А повсталі й справді кинулися до Всеславової в'язниці (поруба), щоб визволити скривдженого полоцького князя. Ізяслав не став чекати далі і разом із Всеволодом поспішив залишити Київ.

Кияни витягли Всеслава з поруба і проголосили його великим князем. Княжий двір було пограбовано — «бещисленное множество злата и сребра, кунами и бѣлью»²⁹. Сталося це 15 вересня 1068 р.

Скориставшись сприятливим моментом, половці знову вторглися в межі Русі, дійшли до Чернігова і сунули далі на північ. Святослав Ярославич, зібравши нову дружину, зустрів їх біля Сновська і здобув перемогу, незважаючи на чисельну перевагу ворога, (за літописом, чернігівців було лише 3 тис. проти 12 тис. половців)³⁰.

Сім місяців Всеслав Полоцький сидів у Києві, тримаючи верховну владу ім'ям повсталого народу. Нам невідомо, на яку саме територію поширювалася його влада за межами Києва, чи визнавав його великим князем, скажімо, Святослав Чернігівський та решта можновладців. Але в тому, що вона не обмежувалася столицею, не може бути сумніву. Ми не знаємо також, куди подівся Всеволод після того, коли він разом з Ізяславом утік з Києва. До Переяслава він міг повернутися, мабуть, не раніше Сновської перемоги.

Про діяльність Всеслава у Києві майже нічого невідомо. Однак «Слово о полку Ігоревім», яке явно натякає на участь полоцького князя у київському повстанні, відзначає, що він «людемъ судяше, княземъ

²⁷ ПВЛ, т. I, стор. 114.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же, стор. 115.

³⁰ Там же.

грады рядяше»³¹. З цих слів можна зробити висновок, по-перше, що Всеслав намагався якимось задовольнити народні маси («людей») юридичною справедливістю («судив»), а по-друге, — що він мав певний вплив на інших князів, бо інакше важко зрозуміти вираз «княземъ грады (замки) рядяше». У народі Всеслав лишив по собі досить добру пам'ять^{32—34}.

Тим часом Ізяслав подався аж до Кракова, до свого тестя — польського короля Болеслава II Сміливого, у якого не без труднощів дістав підтримку. Через півроку він рушив на Русь на чолі польських військ. У середині квітня 1069 р. він наблизився до Києва. Всеслав, який виступив йому назустріч, підійшов до Білгорода, розташованого на р. Ірпін, за кілька десятків кілометрів від столиці, і став там табором. Але, коли настала ніч, він потайки від киян утік з табору і поїхав до себе в Полоцьк. Повстанці напередодні битви залишилися без ватажка і воєначальника.

Втеча Всеслава якнайкраще виявляє соціальну природу описуваних подій. Якби повстання 1068—1069 рр. було спровоковано прибічниками Всеслава, як вважають А. В. Алексеев і П. П. Толочко, і мало на меті утвердити його в ролі великого князя, то, опинившись на київському престолі, він би не спавував так жалюгідно і не залишив би свого війська напризволяще без жодної спроби схрестити зброю з противником. Тікати було не пізно й після можливої поразки, але шанси на перемогу, безумовно, були.

Навпаки, Всеславова ретирода до Полоцька свідчить, що становище, в якому він перебував на той момент, не дуже йому імпонувало. Винесений хвилями народного руху на вищий щабель державної драбини і, відчуваючи себе залежним від волі тих, хто поставив його при владі, Всеслав не зміг подолати свою феодальну природу і стати ватажком повсталого народу. Десь через століття цілком аналогічна історія трапляється з іншим представником вищих феодальних кіл, волею долі поставленим на чолі народного руху, — Іваном Берладником³⁵.

Виник Всеслава поставив киян у дуже скрутне становище. Вони повернулися до міста, не наважуючись вступити в битву без полководця. Там вони знову скликали віче для обговорення нової ситуації і вирішили шукати підтримки у Святослава та Всеволода, заявивши їм: «Ми уже зло сотворили есмы, князя своего прогнавше, а се ведеть ны Лядскую землю, а нондѣта в градъ отца своего: аще ли не хочета, то нам неволя: зажегше град свой, ступим въ Гречьску землю»³⁶.

Обидва Ярославичі надіслали до Ізяслава своїх послів, прохаючи його не губити Київ і не вводити до міста польські загоны. Ізяслав відповів жестом, гідним справжнього єзуїта: він залишив більшість поляків у Білгороді і обіцяв бути милостивим, але послав до Києва свого сина Мстислава з дружиною. І той, зайнявши місто, вининив там криваву розправу. 70 найактивніших учасників повстання були страчені, а багато — осліплені. Ще більше було вбитих без будь-якого слідства і розбору вини (адже Мстислав жодних обіцянок не давав). 2 травня Ізяслав вступив до столиці.

П. П. Толочко вважає, що жертвами Мстиславового терору стали бояри з чернігівсько-полоцької партії, які підтримували Всеслава. При цьому він посилається на слово «чадь», яке стоїть у літопису («исъсѣче

³¹ Слово о полку Игореве, К., 1967, стор. 122.

^{32—34} Д. О. Рибакон вважає Всеслава чи не головним позитивним героєм «Слова о полку Игоревім» (Культура древней Руси, М., 1966, стор. 242).

³⁵ Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 497—498.

³⁶ ПВЛ, т. I, стор. 116.

кыаны ...числомъ 70 чади»), твердячи, що «під терміном «чадь» або «нарочита чадь» в літопису завжди мається на увазі дружина або озброєна особиста охорона князя, боярина»³⁷. Це не відповідає дійсності. По-перше, «нарочита чадь» і просто «чадь» — різні речі (як, скажімо, «нарочиті мужі» і просто «мужі»). Нарочита чадь — це справді представники панівного класу, що фіксувалося першим («нарочита»), а не другим словом. «Нарочита чадь» Всеслава, зрозуміло, не лишалася в Києві чекати неминучої розправи, а попрямувала за своїм патроном до Полоцька. І. І. Срезневський подає такі значення терміна «чадь»: а) діти, б) люди, в) народ, г) свої кому-небудь товариші, дружина³⁸. Третє значення точно фіксується перекладними текстами, у тому числі XI ст. (Сінайський патерик). Саме воно, поза сумнівом, виступає і в коментованому уривку.

Із вступом Ізяслава до Києва справа, однак, не закінчилася. Повстання охопило не лише столицю Русі, а й навколишні землі, безпосередньо зв'язані з Києвом³⁹. Там боротьба продовжувалася. Більше того, вона дістала новий стимул у зв'язку з постоем польських військ. Ізяслав, пообіцявши не пускати поляків до Києва, розпустив їх по селах. Це означало додатковий тягар для селян, що й без того страждали від різних повинностей. До того ж постій чужоземних військ завжди супроводжувався різного роду здирствами і насильством.

Отже, ще не припинило повстання почало розгорятися з новою силою. Селяни потай знищували інтервентів, і це набрало таких розмірів, що Болеслав опинився перед перспективою залишитися без війська. Тому він не став чекати дальших ускладнень і «взвратися в Ляхы, в землю свою»⁴⁰. Лише після цього повстання пішло остаточно на спад.

Настраханий подіями, київський князь вжив деяких заходів, щоб запобігти подібним випадкам у майбутньому. Він, зокрема, перемістив торг з Подолу на Гору, аби мати його під своїм безпосереднім контролем. Та значно важливіше значення мав перегляд законодавства, здійснений невдовзі після повернення Ізяслава до Києва, в 1072 р. Того літа відбувалося друге, дуже урочисто обставлене перенесення мощей Бориса і Гліба у новозбудований вишгородський храм-мавзолей⁴¹. У цій події брали участь не тільки старші князі, але й представники вищого духовенства та найвпливовіші бояри. Дослідники не без підстав вважають, що такий представницький з'їзд зібрався не лише з релігійно-церковних міркувань і що саме на ньому було вироблено і затверджено так звану «Правду Ярославичів»⁴². Цей документ, який виник в обстановці гострих класових суперечностей, справедливо наголошує Л. В. Черепнін, «захищаючи феодальну власність, у той же час намагається провести ідею, що закон не тільки карає злочинця, а й гарантує йому правосуддя»⁴³. На думку вченого, це було безпосередньою реакцією

³⁷ П. П. Толочко. Назв. праця, стор. 134.

³⁸ І. І. Срезневський. Материалы для словаря древнерусского языка, т. III, М., 1958, стор. 1469—1470.

³⁹ М. Ткаченко. Назв. праця.

⁴⁰ ПВЛ, т. I, стор. 116.

⁴¹ Там же, стор. 121; Успенский сборник XII—XIII вв., М., 1971, стор. 62.

⁴² П. В. Голубовский. Критико-библиографический обзор трудов по древнему периоду русской истории. — Университетские известия, К., 1907, август, стор. 60; М. А. Дьяконов. Очерки общественного и государственного строя древней Руси, СПб., 1910, стор. 43; М. Н. Тихомиров. Исследование о Русской Правде, М.—Л., 1941, стор. 65; С. В. Юшков. Общественно-политический строй и право Киевского государства, М., 1949, стор. 184; та ін.

⁴³ Л. В. Черепнин. Назв. праця, стор. 192.

на виступи народних мас — київське повстання 1068—1069 рр. та рух волхвів у Ростовській землі в 1071 р.

Події 1068—1069 рр. дуже характерні для доби феодалізму. По суті, це було антифеодальне повстання народних мас, спрямоване проти соціального визиску і гноблення, але ускладнене політичними моментами (боротьба давньоруських князів за владу, поразка в боротьбі проти половців тощо). Його причини крилися у сфері класових відносин тогочасної епохи і пояснювалися тяжким становищем феодально залежного селянства та рядового міщанства.

Повстання 1068—1069 рр. справило величезне враження на сучасників. Про це, зокрема, свідчить «Ізборник» 1076 р., написаний на замовлення чернігівського князя Святослава. Його автор — Іоан — поставив цілий ряд гострих питань, пов'язаних із соціальною структурою Русі, прагнув виробити концепцію класового примирення, щоб запобігти в майбутньому повторенню подібних подій. «Не разгнѣвай мужа въ нищетѣ его», — писав він ⁴⁴. І хоч концепція «суспільного примирення» здається нам надто наївною і нереальною, вона важлива як визнання загального неблагополуччя в соціальному становищі Русі, наявності тут глибоких класових суперечностей *.

⁴⁴ Изборник 1076 года, М., 1965, стор. 417.

* Ця стаття була вже здана до друку, коли з'явилася публікація І. Я. Фронова, присвячена аналогічній темі (Вече в Киеве 1068—1069 гг. — Из истории феодальной России, Л., 1978). Автор дотримується поглядів, близьких до наших, хоч і він переоцінює Київське віче як більш-менш постійний орган влади.

Закінки

Л. Д. АРШИНОВА (Чернівці)

РОЗВИТОК ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (1951—1958 рр.)

Значну роль у вихованні підростаючого покоління, формуванні і розвитку суспільної активності молоді, залученні її до управління справами держави відіграє Ленінський комсомол — активний помічник і резерв Комуністичної партії.

У промові на XVIII з'їзді ВЛКСМ Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв, даючи оцінку молоді, зазначав, що вона росте комуністично переконаною, глибоко відданою справі партії, справі великого Леніна¹.

Розвиток громадсько-політичної активності молодого покоління нашої країни — важлива соціальна проблема сучасності. Участь молоді в справах суспільства, спрямованість її політичних інтересів та енергії, з якою юнаки і дівчата утверджують у житті політику Комуністичної партії — свідчення соціальної зрілості молоді, показник того, в які надійні, сильні і вмілі руки переходить естафета старшого покоління.

Рівень громадсько-політичної активності сільської молоді об'єктивно зумовлюється умовами життя, праці, розвитком політичної організації суспільства. Одним із важливих суб'єктивних факторів цього є діяльність Комуністичної партії, яка визначає загальні напрями роботи комсомолу, його місце і роль у системі суспільних відносин, накреслює найефективніші засоби і шляхи виховання молоді.

Процес розвитку громадської активності сільської молоді західних областей Української РСР у досліджуваний період зумовлювався насамперед тим, що в 1950 р. була завершена суцільна колективізація, яка остаточно ліквідувала існування експлуататорських елементів на селі. Створення колгоспів відкрило широкі перспективи для задоволення матеріальних і культурних потреб населення. Це, зокрема, сприяло всебічній активізації сільської молоді в широкій участі її в громадському житті, в розгортанні виробничої і творчої ініціативи.

Комуністична партія на всіх етапах соціалістичного будівництва виходила з ленінських настанов про те, що «Ми партія майбутнього, а майбутнє належить молоді. Ми партія новаторів, а за новаторами завжди охочіше йде молодь. Ми партія самовідданої боротьби з старим гниллям, а на самовіддану боротьбу завжди першою піде молодь»².

Компартія України велику увагу приділяла питанням залучення сільської молоді західних областей республіки в ряди комсомолу.

¹ Див.: Л. І. Брежнєв. Промова на XVIII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. 25 квітня 1978 р., К., 1978, стор. 3.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 150.

Так, у 1950—1952 рр. у Львівській області в комсомол було прийнято з числа сільської молоді 5160 чол., Чернівецькій — 5140, число комсомольців у комсомольських організаціях колгоспів Ровенської області за рахунок сільської молоді зросло до 7587 чол. У Станіславській області за цей період було створено 182 колгоспні комсомольські організації³. На кінець 1951 р. у складі колгоспних комсомольських організацій західних областей республіки налічувалося понад 60 тис. членів⁴.

Комсомольці вищеназваних областей брали активну участь у зміцненні й розвитку колгоспного будівництва. Так, 254 комсомольці працювали головами колгоспів, 2395 — були членами правлінь і ревізійних комісій, 947 — бригадирами рілних бригад⁵. У колгоспі ім. І. Франка Буського району Львівської області члени комітету комсомолу, бригади комсомольського контролю завжди були присутніми на засіданнях правління колгоспу, брали участь в обговоренні питань колгоспного життя, викривали недоліки і допомагали в їх усуненні. Весною 1953 р. з ініціативи комсомольців області при підтримці партійних організацій проводився рейд перевірки готовності колгоспів до весняно-польових робіт. Понад 1 тис. молодих спеціалістів, комсомольських активістів перевіряли стан посівного матеріалу, якість ремонту сільськогосподарського реманенту. Результати перевірки обговорювалися на правліннях колгоспів⁶.

У зв'язку з рішенням вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС Ровенський обком і райком комсомолу направили на постійну роботу в колгоспи 369 комсомольців⁷. На тваринницькі ферми в 1955 р. було направлено 480 комсомольців, а в 1957 р. — ще 700 чол.⁸. Загалом у сільськогосподарському виробництві Ровенської області працювало близько 10 тис. комсомольців, більше 5 тис. юнаків і дівчат — в тваринництві⁹. В сільських районах Чернівецької області працювало близько 14 тис. комсомольців¹⁰, з них більше 2,5 тис. — у тваринництві¹¹.

В багатьох областях створювалися молодіжні бригади по заготівлі кормів. Так, у Тернопільській області було створено 647 таких бригад, в яких налічувалося 13 тис. чол. молоді¹². За активну участь по заготівлі силосу комсомольську організацію Золочевського району Львівської області було нагороджено всесоюзнаю премією. В цілому по області в 1958 р. 140 молодим передовикам сільського господарства були вручені урядові нагороди¹³.

Велике значення в розвитку сільського господарства мав патріотичний рух за комуністичне ставлення до праці, що розгорнувся в 1958 р. Так, на кінець року у Волинській області в цей рух включилася

³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 13, спр. 263, арк. 199; спр. 307, арк. 54; спр. 347, арк. 142.

⁴ Там же, ф. 1, оп. 214, спр. 264, арк. 49; спр. 278, арк. 69; оп. 127, спр. 407, арк. 59; оп. 192, спр. 80, арк. 22. Підраховано автором.

⁵ Там же, ф. 7, оп. 13, спр. 29, арк. 22.

⁶ «Молодь України», 3 березня 1953 р.

⁷ М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР, К., 1962, стор. 201.

⁸ В. Ю. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963, стор. 525.

⁹ «Червоний прапор», 28 лютого 1958 р.

¹⁰ Північна Буковина, її минуле і сучасне, Ужгород, 1969, стор. 203.

¹¹ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 21, оп. 2, спр. 1546, арк. 13.

¹² І. О. Мозговий. У перших лавах, К., 1959, стор. 31.

¹³ В. Кулик. Сорок славних років. — В кн.: Комсомольські серця, Львів, 1958, стор. 24.

більше 60 бригад і ланок, у Ровенській — близько 57¹⁴. В цілому по республіці в рух за комуністичне ставлення до праці включилося 3109 колективів, серед них було 1347 рілничих бригад, 883 ланки, 879 тваринницьких бригад і ферм¹⁵.

Комуністична партія постійно керується ленінськими настановами про необхідність залучення молоді до активної роботи по керівництву справами суспільства. Однією з найдійовіших форм залучення трудящих, в тому числі й молоді, до управління державою є діяльність Рад. У 1953 р. до складу сільських Рад депутатів трудящих* у Волинській області було обрано 1214 комсомольців, Закарпатській — 897, Ровенській — 1123. Зростало число комсомольців і в місцевих органах влади. Так, якщо в 1950 р. у місцевих органах влади Дрогобицької області налічувалося 475 комсомольців, Львівської — 354, Станіславської — 422, Тернопільської — 746, то в 1957 р., відповідно, — 657, 535, 756, 1008¹⁶. Депутати-комсомольці брали участь у роботі постійних комісій, сесій Рад депутатів трудящих, інформували трудівників сільського господарства про зроблену роботу, виконували накази виборців, були організаторами молоді в суспільно-корисній праці. Вони разом з комсомольськими організаціями також брали активну участь у русі молоді по благоустрою сіл і селищ. У 1956 р., наприклад, у селах західних областей республіки було посаджено 26 642 га садів, закладено близько 2 тис. нових парків і скверів¹⁷. У Волинській області було закладено 52 парки культури та відпочинку, з них 9 — у Старовижівському районі і 3 — Луцькому. Багатьом з них було присвоєно ім'я 40-річчя ВЛКСМ¹⁸.

В Закарпатській області стало вже традицією проведення в селах місячників саду і винограду. У 1957 р. тут комсомольці і молодь посадили 3067 нових садів і підготували 1500 га землі для посадки винограду. У місячниках, що проводилися навесні і восени, брали участь близько 150 тис. чол. молоді¹⁹.

Залучаючи молодь до управління державними і суспільними справами, Комуністична партія робила все для того, щоб молоді люди, як відмічав В. І. Ленін, прагнули «...до самостійної участі в управлінні державою не теоретично, а практично»²⁰.

Участь сільської молоді в багатогранному громадсько-політичному житті здійснювалася через широку мережу добровільних масових організацій, зокрема ДТСААФ. У 1952 р. в 440 колгоспах Волинської області були створені первинні організації, в яких налічувалося понад 25 тис. чол.²¹ Такі добровільні організації створювалися в багатьох колгоспах західних областей республіки. Вони розгорнули широку культурно-масову роботу серед сільської молоді. Наприклад, у Станіславській області в 1953 р. було проведено 96 лижних походів, 132

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 120, арк. 3, 61, 74—76.

¹⁵ І. П. Кожукало. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму, К., 1976, стор. 142.

* Нині Ради народних депутатів.

¹⁶ Архів Президії Верховної Ради Української РСР, ф. 1, оп. 4, спр. 336, арк. 103—107; спр. 431, арк. 16—17.

¹⁷ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 66, оп. 8, спр. 2, арк. 1.

¹⁸ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 392, арк. 37.

¹⁹ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 93, оп. 2, спр. 209, арк. 20.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 69.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 125, спр. 76, арк. 214—215.

стрілкові змагання, в яких взяли участь 1,5 тис. молодих колгоспників²².

Обласні та районні товариства ДТСААФ організовували зустрічі з учасниками громадянської та Вітчизняної війн, лекції про міжнародне становище та зовнішню політику Радянської держави. Так, у 1953 р. було прочитано понад 9 тис. лекцій, присвячених даній проблемі²³. Кількість товариств ДТСААФ з кожним роком зростала. Так, у 1958 р. у республіці діяло вже 65 469 первинних організацій ДТСААФ, в яких налічувалося більше 8 млн. чол.²⁴.

Товариство «Колгоспник», створене в республіці в 1950 р., було однією з масових організацій по залученню сільської молоді в спортивну роботу. В березні 1951 р. відбувся Пленум ЦК ЛКСМУ, на якому обговорювалося питання поліпшення матеріальної бази спортивного руху. В Чернівецькій області, наприклад, у 1952 р. силами спортивної громадськості було збудовано 33 комплексні спортивні споруди, 18 футбольних полів, 184 волейбольні площадки²⁵. У Волинській області в секціях товариства «Колгоспник» різними видами спорту було охоплено 30 тис. чол. Обласне товариство займало шосте місце в республіці по показниках навчально-спортивної роботи серед сільського населення²⁶.

Фізична культура — важлива складова частина загальної культури. Вона допомагає готувати молодь до праці, юнаків до військової служби, виховувати у неї такі риси, як витриманість, дисциплінованість, стійкість та мужність.

Надійним помічником партії у розв'язанні важливих завдань соціалістичного будівництва були комсомольські організації. Комуністична партія довіряла молоді найважливіші ділянки соціалістичного будівництва, залучала її до роботи в масових громадських організаціях, що, зокрема, сприяло підвищенню соціалістичної свідомості та розвитку громадсько-політичної активності юнаків і дівчат.

²² Там же, спр. 1701, арк. 132; «Прикарпатська правда», 20 грудня 1953 р.

²³ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 155, спр. 29, арк. 265—266.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 1712, арк. 12.

²⁵ «Радянська Буковина», 16 лютого 1952 р.

²⁶ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 155, спр. 54, арк. 10.

В. Ф. ВЕРСТЮК (Київ)

**ПРО БОРотьБУ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ
ЗА ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ
НА ТРУДЯЩЕ СЕЛЯНСТВО В 1919 р.**

Посилення впливу на селянські маси було одним з найактуальніших завдань, які розв'язувала КП(б)У в 1919 р. Одною з найважливіших ланок у цій роботі була активізація партійного життя на селі. В кінці 1918 р. більшовики республіки очолили і взяли найактивнішу участь у боротьбі трудящих мас України з буржуазно-націоналістичним режимом Директорії. У той же час мобілізація значної частини комуністів до діючої армії значно послабила сили місцевих партійних організацій, особливо на селі, де точилася гостра класова боротьба.

Широкий фронт революційних перетворень, що розгортався на селі з відновленням Радянської влади на Україні, зустрів жорстокий опір з боку реакційних елементів. Головною контрреволюційною си-

люю, що діяла в 1919 р. в українському селі, виступило куркульство. У той період його дії повністю співпадали з намірами поміщиків і капіталістів і були спрямовані на ліквідацію Радянської влади.

Боротьба за зміцнення диктатури пролетаріату на селі насамперед вимагала організаційного та ідейно-політичного зміцнення рядів сільських комуністів. Велику роль у цьому відіграв III з'їзд КП(б)У. Обговоривши широке коло питань, він прийняв резолюцію про поточний момент і завдання партії, в якій було дано глибокий аналіз внутрішнього і міжнародного становища України, визначено основні завдання диктатури пролетаріату на Україні і першочергові завдання більшовицьких організацій республіки. Зокрема, в ній відзначалося, що напружена боротьба і перехід Комуністичної партії України від нелегального існування прямо до влади вимагають виняткової уваги до питань партійного будівництва. «...Перед лицем куркульської контрреволюції, що насувається,— говорилося в резолюції,— необхідно в багато разів посилити партійну роботу на селі...»¹.

Важливе значення для налагодження тісного зв'язку з селянськими масами і більш успішного залучення їх до рядів партії мало створення інституту волосних партійних організаторів, в обов'язки яких входили організація та ідейно-політичне керівництво сільськими партійними осередками, а також роз'яснення політики Радянської влади, допомога у практичному здійсненні її².

У січні—лютому 1919 р., використовуючи досвід підготовки партійного поповнення в РРФСР, комуністи України провели велику роботу по створенню в селах осередків співчуваючих партії. Групи співчуваючих допомогли зміцненню зв'язків партії з масами. Вони стали школою виховання майбутніх комуністів. На їх основі вже навесні 1919 р. було створено значну кількість сільських партосередків. Наприклад, у повідомленні з Глухівського повіту зазначалося, що «майже у всіх селах і містечках повіту організовано комуністичні осередки». В Кременчуцькому повіті на кінець квітня діяло 52 таких осередки³. Загалом на Україні на травень 1919 р. діяло і мало зв'язок з ЦК КП(б)У 716 волосних і сільських парторганізацій. На початку ж 1918 р. таких організацій в республіці налічувалось лише 125⁴. Трудящі маси, у тому числі й трудяще селянство, активно вступали в партію. Так, якщо в Київській губернії на середину 1918 р. працювало 400 комуністів, то до травня 1919 р. їх число досягло майже 4 тис. Особливо високими темпами зростає чисельний склад партії весною 1919 р., з березня по червень він збільшився на 13 тис. чоловік⁵.

Поряд із зростанням своїх рядів партія надавала великого значення поліпшенню їх якісного складу. У документах РКП(б) того часу підкреслювалося, що «розширення кількісного складу партійних організацій ні в якому разі не повинно купуватися ціною погіршення якісного складу їх»⁶. Тому поряд з прийомом нових членів у парторганізаціях республіки широко проводилися перереєстрації членів, які дозволяли звільнити ряди партії від випадкових елементів.

¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, К., 1976, стор. 51.

² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 18, арк. 48.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 18, арк. 38.

⁴ «Ізвестия ЦК РКП(б)», 4 липня 1919 р. І. В. Хміль. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад, К., 1977, стор. 164—173.

⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 270, 279; «Ізвестия ЦК РКП(б)», 4 липня 1919 р.

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898—1954), т. 1, К., 1954, стор. 412.

Одночасно із заходами організаційного плану КП(б)У невинно вела ідейно-виховну роботу серед сільських комуністів. Необхідно було заручитися підтримкою селянина-бідняка, зробити все, щоб він був гідний того, щоб прийняти його в ряди КП(б)У. Особливо важливо було мати в його особі комуніста-бійця, агітатора, організатора трудящего селянства. Для цього необхідно було озброїти його певною сумою знань з програми партії, її тактики та історії.

Ефективною формою ідейно-політичного загартування сільських комуністів було партійне навчання. Створення розгалуженої системи партійно-радянських шкіл, курсів давало можливість підвищити ідейно-теоретичний рівень членів партії. В червні 1919 р. на Україні діяло 7 губернських і 42 повітові партійні школи, де навчалася значна кількість комуністів. Так, у січні в Чернігівській губернській партшколі навчалося 150 чоловік, після закінчення школи частина їх була направлена на роботу в повіти. В одному з випусків Харківської партшколи до занять приступило 140 чоловік, з яких 92 були відряджені на навчання повтовими організаціями⁷. Партійне навчання проводилося безпосередньо в осередках.

Добрі результати у посиленні діяльності комуністичних осередків села давало залучення до їх складу комуністів-робітників. Розвитку внутріпартійного життя на місцях сприяли губернські і повітові партконференції. Їх рішення дозволили сільським комуністам конкретизувати свої завдання на майбутнє і знайти найбільш ефективні шляхи для їх виконання.

Поряд із створенням на селі партійних організацій, активізацією їх діяльності необхідно було посилити боротьбу за згуртування навколо партії безпартійних селянських мас, залучити їх до активної революційно-перетворюючої діяльності. Важливу роль у цьому напрямі відіграла діяльність партії по організації сільських комітетів бідноти — опорних пунктів диктатури пролетаріату на селі. До літа 1919 р. комбіді були організовані в 75% волостей України⁸.

Дуже важливим питанням у політиці партії на селі було ставлення до середнього селянства. Розробляючи нову Програму партії, В. І. Ленін, зокрема, писав: «Щодо середнього селянства політика РКП полягає в поступовому і планомірному залученні його до роботи соціалістичного будівництва. Партія ставить своїм завданням відокремлювати його від куркулів, привертати його на сторону робітничого класу уважним ставленням до його потреб, борючись з його відсталістю заходами ідейного впливу...»⁹.

Історичну роль у боротьбі партії за середнє селянство відіграв VIII з'їзд РКП(б), в роботі якого брав діяльну участь В. І. Ленін. З'їзд проголосив про перехід від політики нейтралізації до політики міцного союзу з середнім селянством при опорі на бідноту і нещадній боротьбі з куркульством. Доповідь В. І. Леніна і рішення VIII з'їзду РКП(б) про ставлення до середнього селянства були важливим внеском у теорію соціалістичної революції, в теорію і політику партії в селянському питанні.

⁷ В. П. Хижняк. Організаційно-політичне зміцнення КП(б)У на основі рішення VIII з'їзду РКП(б). — «Деякі питання з історії Комуністичної партії України», К., 1958, стор. 66. М. И. Куличенко. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов, Харьков, 1966, стор. 64.

⁸ «Известия Народного комиссариата продовольствия Украины», 1919, № 7-8, стор. 134.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 121.

Нова стратегічна лінія роботи партії на селі була прийнята до неухильного виконання комуністами України. У зверненні до губкомів партії Оргбюро ЦК КП(б)У вказувалося: «Пройшов перший період організаційного будівництва на Україні. ...Другий період нашої організаційної роботи повинен характеризуватися розширенням впливу центрів на місцеві організації. Перед партією як завдання дня стоїть раз-раз питання про проникнення в село, розшарування селянства, залучення до радянської роботи бідняків і селян-середняків»¹⁰. Сільським партійним організаціям було рекомендовано залучати середняка до партійної роботи і до складу комітетів бідноти.

Головним у житті села було питання про землю. Ліквідація поміщицького землеволодіння зробила трудяще селянство гарячим поборником Радянської влади. Але при розв'язанні аграрного питання на Україні в 1919 р. було допущено ряд помилок, які виявились у форсуванні створення комун і радгоспів, обмеженні кількості землі, що була передана у зрівняльний поділ¹¹. В результаті цього частина селян займала хитку позицію щодо Радянської влади. ЦК РКП(б), уважно стежачи за розвитком подій на Україні, вказав ЦК КП(б)У на необхідність виправлення допущених помилок. Виконуючи вказівки ЦК РКП(б), комуністи республіки добилися значних успіхів: до літа 1919 р. між трудящими селянами України було розподілено 8—9 млн. дес. колишньої поміщицької землі¹². Поряд з поміщицькою розподілялися лишки куркульської землі.

Вимушеним заходом Радянської влади в роки громадянської війни була продрозверстка. Партія доклала максимум зусиль, щоб пом'якшити негативний ефект її на селянські маси. Продовольча політика будувалася на класовій основі і була спрямована проти куркульства: «...з бідних селян нічого, з середняка помірно, з багатого багато»¹³. Згідно з декретом «Про розверстку» 10% зібраного хліба залишалося в розпорядженні комітетів бідноти для розподілу серед неімущих. Щоб зацікавити в продрозверстці середнього селянина, партія багато зробила для налагодження товарообміну між містом і селом.

Значно посилювся авторитет партії серед трудячого селянства в ході боротьби з куркульською контрреволюцією. Це питання розглядалося квітневим та серпневим Пленумами ЦК КП(б)У. Комуністи складали ядро загонів, що боролися з бандитами. Трудяще селянство активно відгукнулося на заклик партії рішуче виступити на боротьбу з бандитизмом. «Нам, селянам Конотопського повіту, вже знайомий бандит Ангел, і ми добре розуміємо намагання бандита Григор'єва, — писали в газету, зокрема, селяни Батуринської волості, — ...український вільний селянин буде підтримувати владу Рад, бо знає, що тільки від такої форми державного правління можна чекати кращого життя»¹⁴.

Боротьба партії за поширення впливу на селянські маси проходила в складних умовах фронтових дій, спаду промислового і сільськогосподарського виробництва, загострення класової боротьби. Незважаючи на всі ці труднощі, КП(б)У вдалося виконати поставлені завдання. Селянські маси все тісніше згуртовувалися навколо партії

¹⁰ «Бюллетень секретариата ЦК КП(б)У», 15 червня 1919 р.

¹¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 285.

¹² І. К. Рибалка. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.), Харків, 1967, стор. 187.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 498.

¹⁴ «Деревенская жизнь», Конотоп, 23 травня 1919 р.

більшовиків, «бо тільки комуністи ведуть нас по шляху до світлої правди соціалізму», — писали в резолюції мітингу селяни с. Комнички Гадяцького повіту¹⁵.

Зростання авторитету Комуністичної партії зумовило в 1919 р. дальший політичний розклад дрібнобуржуазних партій. Переконаючись у їх повній безперспективності, втрачаючи будь-яку довіру до лідерів цих партій, селянство відходило від них, прирікаючи їх на неминучу загибель.

Яскравим прикладом згуртування трудящегоо селянства навколо Комуністичної партії стала мобілізація на боротьбу з Денікіним. На заклик партії до Червоної Армії вступило понад 88 тис. чоловік, що майже вдвоє перевищувало мобілізаційне завдання, висунуте В. І. Леніним¹⁶. Пізніше, аналізуючи перемоги Червоної армії на денікінському фронті, В. І. Ленін указував: «Причина наших перемог: безпосереднє звертання нашої партії і Радянської влади до трудящих мас...»¹⁷.

Завоювавши високий авторитет найширших мас народу в революційних битвах, очоливши радянський народ у боротьбі за побудову соціалізму і комунізму, Комуністична партія стала авангардом нашого суспільства, його спрямовуючою і керівною силою, ядром його політичної системи.

¹⁵ «Известия», Гадяч, 27 квітня 1919 р.

¹⁶ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920 гг.), М., 1966, стор. 256.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 287.

Спогади

КИЇВЩИНА, 1921 р.

Після переможного закінчення громадянської війни і розгрому іноземної воєнної інтервенції трудящі Радянської країни приступили до мирного будівництва. Розпочинати його довелося в складних умовах. Труднощі економічного й політичного характеру намагалися використати внутрішні й зовнішні вороги Радянської влади.

Мобілізуючи трудящі маси на подолання труднощів відбудовного періоду, партія приділяла велику увагу перебудові своєї діяльності відповідно до мирних умов. У листопаді 1920 р. головою Київського губкому КП(б)У і губревкому було призначено Яна Борисовича Гамарника — відомого радянського партійного і військового діяча. Треба сказати, що апарату губревкому (згодом — губвиконкому) довелося працювати в той час у тяжких умовах і напруженій обстановці. Робота у нас (автор цих рядків працював керуючим справами і секретарем губревкому) не обмежувалася запровадженням робочим часом. Нерідко відвідувачі зверталися в ревком з найрізноманітніших питань і пізно ввечері. Часто приходили у своїх справах представники фабрик, заводів, профспілкових та інших громадських організацій. Вони просили допомоги у налагодженні продовольчого постачання, усуненні затримок у виплаті зарплати та в розв'язанні багатьох інших питань. Зверталися до нас також із своїми особистими проханнями робітники й службовці підприємств і установ міста. І в усіх випадках працівники губревкому в міру своїх можливостей ішли назустріч трудящим, надавали їм неабияку допомогу.

На початку 1921 р. губком партії і губревком велику увагу у своїй роботі приділяли відбудові народного господарства, виявляли позаякденну турботу про поліпшення матеріальних умов життя робітників, про підвищення продуктивності праці, постачання промисловим підприємствам сировини і обладнання, а також про поповнення їх колективів кваліфікованими робітниками та інженерно-технічним персоналом. В галузі сільського господарства головне завдання полягало в розширенні посівних площ, піднесенні тваринництва. Багато сил віддавалося боротьбі з бандитизмом.

У березні 1921 р. відбувся X з'їзд РКП(б), на якому по доповіді В. І. Леніна було прийнято рішення про заміну продрозверстки податком, про перехід від політики воєнного комунізму до нової економічної політики. Вона була розрахована на успішний господарський розвиток країни, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, на зміцнення диктатури пролетаріату.

У цей час значно погіршилося становище в сільському господарстві в результаті засухи, яка охопила 34 губернії Росії й України з населенням близько 30 млн. чол. У країні почався голод.

Перед партією постало надзвичайно важливе завдання — боротьба з голодом. Київський губком КП(б)У і губвиконком проводили ве-

лику роботу для організації допомоги голодуючому населенню Поволжя і Донбасу. В складних умовах селяни Київщини, як і всієї України, зробили все для своєчасного збирання продподатку і подали братерську допомогу голодуючим. На заклик губкому партії і губвиконкому у липні — серпні 1921 р. проводився місячник допомоги Поволжю, в якому комуністи і радянський актив узяли найбільшу участь. Усі сили було мобілізовано на підготовку і збирання продподатку. Цей захід став актом першорядної партійної і державної важливості. За завданням губкому КП(б)У і губвиконкому спеціальну комісію на чолі з головою Опродкомгубу (Особливої губернської продовольчої комісії)* тов. Богатіним було направлено до повітів губернії. На продроботу додатково було переведено багатьох працівників.

Допомога голодуючим стала загальною справою. Робітники відраховували у фонд допомоги голодуючим частину свого заробітку і пайка, проводилися суботники і недільники, надходили пожертвування від окремих громадян. У Києві було організовано евакоприймач для прибуваючих з голодуючих губерній дітей, яких потім розміщали в повітах Київщини.

Активну участь у продовольчій роботі брали партійні організації Києва і губернії. Так, 22 липня 1921 р. відбулися загальні збори комуністів і кандидатів у члени КП(б)У Печерського району. Заслухавши доповідь про продовольче питання, збори у своєму рішенні відзначили, що серйозність становища вимагає нового, небаченого досі напруження зусиль всього партійного апарату, і ухвалили провести масову мобілізацію комуністів на продроботу, не спиняючись при цьому перед послабленням інших ділянок роботи. Особлива увага зверталася на необхідність політичної підготовки податкової кампанії і роз'яснення важливості цієї справи.

Для допомоги місцевим органам влади у проведенні продподатку губком партії і губвиконком направили до повітів і волостей 385 працівників, які робили все можливе, щоб об'єднати зусилля селянства під час внесення податку. Велика увага приділялася підготовці і ремонту зсипних пунктів, а також добору складу їх працівників.

Досить часто траплялися випадки, коли куркулі відмовлялися здавати хліб радянським продовольчим органам і намагалися сховати його. Якось у листопаді 1921 р. пізно ввечері до Липовецького повітвиконкому, де я на той час працював**, зайшли два комсомольці і повідомили, що вони були свідками, як кілька годин тому куркуль з їхнього села, що знаходилося поблизу Липовця, закопав у землю багато мішків з хлібом. Я негайно викликав співробітників повітпродкому, і ми відправилися на місце події. Незважаючи на заперення куркуля, що в нього немає ніякого хліба і що його сім'я нібито теж голодує, я наказав копати землю в тому місці, де показали комсомольці. І, справді, десь на глибині близько метра ми відкопали 70 мішків зерна. Селяни, які зібралися на галас, хотіли тут же вчинити розправу над негідником, але ми заборонили це робити. Куркуля судив Ревтрибунал.

Питання, пов'язані з проведенням продподатку, неодноразово розглядалися на засіданнях президії губвиконкому. Нерідко члени

* Опродкомгуб було створено для керівництва всією організаційною і агітаційною роботою, що проводилася в повітах Київської губернії з метою якнайшвидшого збирання продподатку.

** З листопада 1921 р. і до ліквідації Липовецького повіту Й. Б. Стомахін був членом президії Липовецького повітвиконкому і членом повітової військової ради по боротьбі з бандитизмом.— *Ред.*

президії виїжджали в повіті для перевірки ходу виконання продподатку. Треба сказати, що завдання полягало не лише в тому, щоб зібрати хліб, треба було ще й доставити його на місця призначення, на Донбас і Поволжя. Київський губвиконком разом з Управлінням Південно-Західної залізниці вживали енергійних заходів для якнайшвидшого перевезення хліба, а також для забезпечення своєчасного ремонту порожняку. В результаті докладених зусиль по Київщині продподаток було виконано.

Необхідно відзначити важливу роль, яку відігравали в цей період у радянському будівництві профспілки. З другого півріччя 1920 р. значно зріс вплив комуністів у профспілкових органах губернії. На керівні посади у них було направлено досвідчених членів партії О. Г. Горбачова, М. Реута, М. Гайцана, В. Кузьменка, Н. Белиловського та інших. Усі найважливіші заходи партійних і радянських органів, у тому числі продовольча робота, відбудова підприємств тощо, проводилися за безпосередньою участю профспілок і фабзавкомів.

Як відомо, в питанні про роль профспілок у побудові соціалістичного суспільства наприкінці 1920 р. точилася дискусія, зокрема, про методи керівництва ними і способи залучення їх до соціалістичного будівництва. Більшовики на чолі з В. І. Леніним доводили, що профспілки не є організацією державною, не є організацією примусу, а є школою виховання, школою господарювання, школою комунізму. Троцький же і його однодумці відстоювали метод примусу, мілітаризації праці робітників, голого адміністрування, вимагали застосування військових методів у профспілках і на виробництві. «Робітнича опозиція» вважала необхідним покласти на профспілки управління народним господарством і передати весь апарат ВРНГ відповідним профспілкам.

Перемогла ленінська точка зору. На IV Київській губернській партійній конференції, яка відбулася у лютому 1921 р., опозиціонерам було дано рішучу відсіч. 80% делегатів конференції проголосувало за ленінську платформу.

Згідно з рішеннями X з'їзду РКП(б) в 1921 р. було проведено чистку партії, до рядів якої вдалося проникнути дрібнобуржуазним елементам, колишнім меншовикам та есерам, а також випадковим людям, кар'єристам і здирникам. В результаті зміцніла єдність партії, зріс її авторитет серед трудящих мас.

Багато сил і енергії забирала в той час боротьба з бандитизмом. Недобитки контрреволюції не склали зброї і продовжували свою підлу справу. Заправили Антанти, яким не вдалося здобути перемогу на фронтах, через своїх агентів узялися за підривну роботу всередині країни: вони хотіли знищити насамперед транспорт, щоб тим самим перешкодити постачанню продовольства для населення. З метою посилення боротьби з бандитизмом у Києві було скликано губернську військову нараду по боротьбі з бандитизмом на чолі з головою губревкому Я. Б. Гамарником. До складу губвійськнаради входили: секретар губкому КП(б)У Л. Й. Картвелішвілі, командуючий військами Київського військового округу (КВО) О. І. Єгоров, губернський військовий комісар О. І. Кашкаров, голова губчека Павлов. Я виконував функції секретаря губвійськнаради. Засідання її часто проводилися в приміщенні штабу КВО. На засіданнях приймалися оперативні рішення для забезпечення якнайшвидшої ліквідації бандитизму. З цією метою виділялися частини Червоної Армії і загони міліції, створювалися частини особливого призначення (ЧОП), ядро яких становили комуністи, комсомольці і незаможники.

У червні — серпні 1921 р., зокрема, Київською губчека було розкрито змову українських буржуазних націоналістів, ідейним і фактичним керівником якої був Петлюра. Перед петлюрівськими агентами було поставлено завдання — організувати по всій Україні повстання проти Радянської влади і створити так звану «Українську народну республіку».

29 серпня 1921 р. в приміщенні оперного театру відбулося розширене засідання Київської міськради разом з представниками профспілок, фабзавкомів і військових частин, на якому голова губчека зробив доповідь про розкриття контрреволюційної змови. На засіданні було прийнято резолюцію, в якій його учасники схвалили діяльність губчека і закликали і в майбутньому нещадно розправлятися з тими, хто намагатиметься відновити в Радянській країні експлуататорський лад¹.

На засіданнях губвійськнаради по боротьбі з бандитизмом, що відбулися у жовтні 1921 р., велика увага приділялася ліквідації петлюрівської банди Тютюнника. Пам'ятаю, як на одному із засідань начальник 17-ї кавалерійської дивізії Г. І. Котовський добивався від командуючого військами КВО Й. Е. Якіра дозволу особисто очолити військові частини, на які покладалося завдання розгрому банд Тютюнника. Коли після наполегливих прохань Г. І. Котовський такий дозвіл одержав, він разом з 2-ю і 3-ю бригадами своєї дивізії в ніч з 10 на 11 листопада 1921 р. вирушив у напрямку розташування банди Тютюнника. 17 листопада банда була оточена частинами Котовського і повністю розгромлена.

Так закінчився «похід» Тютюнника на Україну. 3 грудня 1921 р. на засіданні Київської міськради було заслухано доповідь помічника командуючого військами КВО тов. І. І. Гаркавого про ліквідацію петлюрівської авантюри. Ілля Іванович детально розповів історію боротьби з бандою і, зокрема, відзначив, що сподівання Тютюнника дістати підтримку з боку селян і червоноармійських частин виявилися марними. Головуючий на засіданні міськради тов. Я. Б. Гамарник, доповнюючи доповідача, сказав, що факт успішного знищення банди означає поразку не лише Тютюнника, а й усієї петлюрівщини.

Як уже відзначалося, активну участь у боротьбі з бандитизмом брали частини особливого призначення. Наприкінці 1921 р. і на початку 1922 р. окремі групи бандитів ще продовжували свою підлу діяльність у деяких повітах Київщини. У складі ЧОП мені довелося брати участь у ліквідації решток банд у Липовецькому повіті Київської губернії.

Велику допомогу партійним і радянським органам у боротьбі з бандитизмом подавали комітети незаможних селян, які об'єднували батраків і малоземельних селян і були опорою партії на селі. Комнезами самовіддано боролися з куркульським бандитизмом, а також активно допомагали у виконанні продподатку, проведенні посівних кампаній, брали участь у налагодженні культосвітньої роботи тощо.

До початку 1922 р. на Київщині з бандитизмом в основному було покінчено і тим самим створено нормальні умови для розвитку господарського будівництва.

Велике значення у роботі по відбудові зруйнованого господарства мала організована в 1921 р. при Київському губвиконкомі губекономнарада на чолі з Я. Б. Гамарником. До її складу входили: секретар губкому КП(б)У, голови губраднаргоспу і Опродкомгубу, завідувачі гу-

¹ «Пролетарская правда», 31 серпня 1921 р.

бернськими фінансовим та земельним відділами, начальник Південно-Західної залізниці та ін.

На засіданнях губекономнаради розглядалися питання про заготівлю палива, фінансове становище губернії, про підсумки Всеукраїнського кооперативного з'їзду, що відбувся у Харкові, Всеукраїнського з'їзду раднаргоспів та ін.

Неодноразово на засіданнях губекономнаради обговорювалися питання, що стосувалися заготівлі і перевезення продовольства, відновлення роботи підприємств, поліпшення побутових умов робітників тощо. Велику увагу губвиконком і губекономнарада приділяли проведенню посівної кампанії. Про успішне проведення земельної політики і поліпшення всієї роботи на селі постійно дбав сільський відділ Київського губвиконкому КП(б)У.

Значне місце в діяльності губвиконкому посідали питання налагодження роботи комунальних підприємств Києва — електричної станції, водопроводу, каналізації, трамвайного руху, від безперерйного функціонування яких залежали нормальні умови життя населення.

Велику увагу губерньський виконавчий комітет приділяв зміцненню революційної законності і поліпшенню роботи органів юстиції. 7 вересня 1921 р., зокрема, з цього приводу на засіданні президії губвиконкому було прийнято спеціальне рішення. Губвиконком рекомендував губпрофспілці запровадити підвищені тарифні оклади народним суддям і народним слідчим. Опродкомгубу було запропоновано взяти їх на забезпечення. Губюсту доручалося вжити заходів до «зробітничення» судів * і підготовки для них народних засідателів. За вказівкою губвиконкому губюст організовував на партійних зборах, пленумах Рад і на робітничих зборах лекції і доповіді з метою популяризації завдань і значення органів юстиції.

Губвиконком систематично займався питаннями поліпшення справи народної освіти і охорони здоров'я. Так, 20 вересня 1921 р. на засіданні Київської міськради було заслухано доповідь завідуючого губнаросвітою Л. М. Левицького. Міськрада схвалила заходи, вжиті губвиконкомом для поліпшення роботи губнаросвіти, зокрема, про виділення губфінвідділом необхідних для губнаросвіти асигнувань, звільнення шкільних приміщень, зайнятих для своїх потреб іншими організаціями і установами, ремонт шкіл і дитячих будинків, про прирівнювання прав працівників освіти на житлову площу до прав робітників промислових підприємств, забронювання пайків для працівників дитячих садків, про постачання губнаросвіти паливом тощо.

4 жовтня 1921 р. президія губвиконкому заслухала доповідь завідуючого губерньським відділом охорони здоров'я про стан справ з охороною здоров'я в губернії. Було прийнято рішення поліпшити постачання продовольством лікарень і дитячих закладів. Губкомдержспоруду було запропоновано відремонтувати лікувальні заклади, а комунальному відділу — регулярно подавати їм світло і воду. Губземвідділ мав виділити лікарням землю при них для господарських потреб.

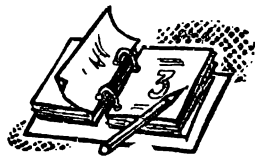
Багато зусиль докладалося для поліпшення роботи залізничного транспорту, налагодження випуску продукції фабриками і заводами, постачання їм сировини і палива.

Так поступово в місті і губернії налагоджувалося мирне життя, розгорталося господарське будівництво, організатором якого був губвиконком — орган Радянської влади.

Й. Б. СТОМАХІН (Москва)

* «Зробітничення» судів — залучення робітників до роботи в судових органах.

Наш календар

30-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ РАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ВЗАЄМОДОПОМОГИ

30 років тому, у січні 1949 р., відбулася велика історична подія. Представники СРСР, Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії і Чехословаччини, які зібралися на нараді в Москві, прийняли рішення про створення міжнародної організації — Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) на основі рівноправного представництва кожної з країн — учасниць наради.

Цей новий орган було створено в період становлення світової системи соціалізму, коли країни народної демократії зазнавали значного економічного й політичного тиску з боку імперіалізму, який намагався втрутитися у їх внутрішні справи. В той період ці держави вже завершили відбудову свого народного господарства, зруйнованого війною, і стали на шлях будівництва соціалізму. Економічне співробітництво, яке з кожним роком розвивалося й зміцнювалося, викликало необхідність створення такої міжнародної організації, яка б сприяла цьому процесові на багатосторонній основі, допомагала б розв'язанню завдань побудови нового суспільства.

Рада Економічної Взаємодопомоги створювалася як міжнародна економічна організація принципово нового типу. Відносини між країнами, що входять до складу РЕВ, будуються на марксистсько-ленінських принципах соціалістичного інтернаціоналізму. Ці принципи дістають свій практичний вияв у братерському співробітництві і товариській взаємодопомозі країн соціалістичної співдружності.

30 років діяльності РЕВ переконливо показали, що вона відіграє видатну роль у швидкому економічному розвитку країн соціалізму, які дедалі повніше використовують переваги, закладені в новому суспільному ладі. Нині РЕВ стала високоавторитетним органом, який успішно організує багатостороннє економічне співробітництво братніх держав, об'єднує і контролює зусилля країн — членів РЕВ в інтересах планомірного розвитку їх народного господарства, прискореного економічного і технічного прогресу.

Керуючись рішеннями XXIV і XXV з'їздів КПРС, з'їздів інших братніх партій, країни — члени РЕВ здійснюють нині курс на найбільш повне використання переваг міжнародного соціалістичного поділу праці, на поглиблення і розширення соціалістичної економічної інтеграції. Прийнята у 1971 р. на XXV сесії РЕВ Комплексна програма соціалістичної економічної інтеграції поклала початок новому етапові у співробітництві братніх країн, надала йому стратегічного характеру. Комплексна програма стала могутнім засобом інтенсифікації суспільного виробництва, прискореного оволодіння досягненнями науково-технічної революції і поєднання їх з перевагами соціалізму, дальшого зближення і вирівнювання рівнів економічного розвитку країн — членів РЕВ.

Соціалістична економічна інтеграція служить також справі дальшого зміцнення політичної єдності і згуртованості табору соціалізму. В обстановці, коли імперіалізм використовує всі засоби для послаблення світової системи соціалізму, розколу її рядів, розширення і поглиблення всестороннього співробітництва в рамках соціалістичної співдружності.

лістичної співдружності сприяє досягненню успіхів у боротьбі за мир і міжнародне співробітництво. «Особливо важливим,— підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії,— Політбюро ЦК вважає прийняту нами спільно з іншими країнами РЕВ у 1971 році довгочасну програму соціалістичної економічної інтеграції. Ця програма ... підносить співробітництво соцкраїн на значно вищий ступінь, ніж просто розвиток торгівлі. Вона означає, наприклад, спільне освоєння природних ресурсів для загальної користі, спільне будівництво великих промислових комплексів, розрахованих на задоволення потреб усіх його учасників, сплановану на багато років наперед кооперацію між підприємствами і цілими галузями промисловості наших країн»¹.

Основною ланкою інтеграції країн—членів РЕВ є спільна планова діяльність, яка має безперервний і довгостроковий характер. Йдеться насамперед про координацію народногосподарських планів на тривалу перспективу в найважливіших галузях економіки, науки і техніки, про підвищення ролі центральних планових органів в налагодженні співробітництва країн—членів РЕВ тощо.

XXIX сесія РЕВ, що відбулася у червні 1975 р., прийняла Погоджений план багатосторонніх інтеграційних заходів країн—членів РЕВ на 1976—1980 рр., у якому підкреслювалася необхідність інтернаціонального розв'язання базових проблем, що стоять перед співдружністю і потребують об'єднання зусиль і ресурсів цілого ряду країн. Планом передбачалося побудувати близько 30 великомасштабних об'єктів, зокрема, в таких найважливіших галузях, як енергетика, чорна і кольорова металургія, хімія тощо. Тільки в Радянському Союзі планувалося спорудити гігантський Усть-Ілімський целюлозно-паперовий та Кіємбаївський азбестовий комбінати, центр підготовки пілотів в Ульяновську та ряд інших значних об'єктів. Будівництво цих підприємств здійснюється на компенсаційній основі, тобто його учасники одержуватимуть готову промислову продукцію пропорційно до розмірів наданих ними кредитів.

Для інтеграційних процесів у рамках соціалістичної співдружності характерні різноманітні форми, серед яких однією з найважливіших є поглиблення внутрігалузевого поділу праці, спеціалізація і кооперування виробництва. Вона охоплює провідні галузі промисловості братніх країн — машинобудування, електроніку, хімію, металургію, використання атомної енергії в мирних цілях тощо. При цьому відбувається дедалі тісніше погодження співробітництва в науці і техніці із спеціалізацією і кооперуванням виробництва, із спільною господарською діяльністю.

Нині країни—члени РЕВ реалізують десятки багатосторонніх і двосторонніх угод по спеціалізації і кооперуванню виробництва, які охоплюють понад 3 тис. найменувань різноманітних видів продукції. Так, НДР успішно спеціалізується на виробництві суден, пасажирських вагонів, ковальсько-пресового обладнання, хімічному і текстильному машинобудуванні, Угорщина—автобусобудуванні, СРСР і ЧССР—на автомобілебудуванні, обладнанні для металургійної і хімічної промисловості і т. д.².

Яскравим свідченням плідності кооперації може служити автомобільна промисловість, продукція якої складається з вузлів та деталей і успішно піддається спеціалізації. Саме тому Радянський Союз співробітничав з рядом країн соціалізму в галузі виробництва легкових автомобілів «ВАЗ», які складаються на Волзькому автомобільному заводі. Болгарія, Угорщина, Польща, Чехословаччина і Югославія випускають для цього підприємства 60 найменувань виробів. Натомість вони одержують з СРСР готові автомашини.

Підсумки соціально-економічного розвитку братніх країн за останні роки неспростовно свідчать про незаперечні переваги соціалізму над капіталізмом. Як відзначалося на XXV з'їзді КПРС, соціалістична співдружність стала тепер найдинамічнішою економічною силою в світі. Національний дохід, який є найважливішим показником економічного розвитку, збільшився в країнах РЕВ до 1977 р. порівняно

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, стор. 10.

² «Международная жизнь», 1978, № 9, стор. 21.

з 1948 р. у 10 разів і становив 25% світового національного доходу. Частка цих країн у світовому промисловому виробництві зростає від 17,8% у 1950 р. до 33% у 1977 р. 4 країни — члени РЕВ входять до десятки найрозвинутіших країн світу. Це — Радянський Союз, НДР, ПНР і ЧССР. Згідно з існуючими прогнозами на території країн РЕВ до 1985 р. буде заново створено промисловий потенціал, який перевищить нинішній не менше, ніж удвічі³. Для порівняння можна зазначити, що в 1977 р. обсяг промислового виробництва в розвинутих капіталістичних країнах збільшився порівняно з докризовим 1973 р. лише на 7%, а в країнах РЕВ — на 32%⁴.

Валова продукція сільського господарства країн — членів РЕВ за 2 роки поточної п'ятирічки збільшилася на 7%. Братні партії соціалістичних країн постійно дбають про піднесення матеріального і культурного рівня життя трудящих. У 1977 р., наприклад, нові квартири в державах соціалістичної співдружності одержали 3 млн. сімей⁵.

Прикладом послідовного здійснення стратегічної лінії братніх партій у галузі економічного співробітництва є завершення будівництва найбільшого в світі газопроводу «Союз», що протягнувся від Оренбурга до Західного кордону СРСР. Уже в 1980 р. він зможе постачати до європейських країн соціалістичної співдружності близько 15,5 млрд. куб. м дуже цінного енергоносія і сировини для хімії — природного газу. Велике значення для братніх соцкраїн з обмеженими енергоресурсами має також створення лінії електропередачі напругою 750 кВ Вінниця — Альбертірша (УНР). Яскравим уособленням можливостей соціалістичної економічної інтеграції, міцніючого радянсько-болгарського братерства стало відкриття однієї з найбільших у світі поромних переправ, яка зв'язала два чорноморські порти — Іллічівськ і Варну. Підкреслюючи велике значення цієї події, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у виступі на урочистій церемонії з приводу відкриття переправи, зокрема, сказав: «Відкриття поромного сполучення між СРСР і Болгарією є новим важливим кроком у розвитку соціалістичної економічної інтеграції, значно підвищує ефективність вантажоперевезень по Чорному морю»⁶.

На сучасному етапі для соціалістичної співдружності характерною є тенденція до послідовного зближення соціальних структур окремих країн, вирівнювання рівнів їх економічного розвитку. Виникає дедалі більше елементів спільності в їх політичному, економічному і соціальному житті. Тому XXV з'їзд КПРС зробив висновок про те, що процес поступового зближення країн соціалізму цілком певно проявляється нині як закономірність. Процеси, які розвиваються в рамках соціалістичної співдружності, мають об'єктивний характер. Вони зміцнюють єдність і згуртованість усіх її членів, сприяють зростанню могутності світового соціалізму і його впливу на революційне оновлення нашої планети.

XXV з'їзд КПРС і чергові з'їзди братніх партій соціалістичних країн висунули першорядним завданням дальшого поглиблення і розвиток соціалістичної економічної інтеграції, підвищення ефективності народного господарства, якості всієї економічної роботи. В цьому зв'язку було порушено питання про втілення в життя довгострокових цільових програм, розрахованих на забезпечення на тривалу перспективу потреб країн РЕВ у паливі, енергії, сировині, машинах, обладнанні та продовольчих товарах. Ці програми було схвалено на XXXII сесії РЕВ (Бухарест, червень 1973 р.), що проходила на рівні глав урядів. Вони є дальшою конкретизацією і розвитком Комплексної програми, вищим ступенем співробітництва братніх країн у розв'язанні найважливіших економічних і соціальних проблем.

³ Ю. П. Журавлев. Международные связи Совета Экономической Взаимопомощи, М., 1978, стор. 9.

⁴ «Правда», 10 жовтня 1978 р.

⁵ «Международная жизнь», 1978, № 9, стор. 19.

⁶ «Радянська Україна», 15 листопада 1978 р.

За 30 років, що минули, дуже зріс міжнародний авторитет РЕВ. Вона перетворилася в організацію міжконтинентального масштабу. Тепер її членами є МНР, Республіка Куба і СРВ. З 1964 р. у роботі органів РЕВ бере участь СФРЮ. Як спостерігачі на засідання деяких сесій Ради запрошуються делегації КНДР, Анголи і Лаосу. З РЕВ підтримують економічні контакти Фінляндія, Ірак, Мексика. У розвитку рівноправного співробітництва з нею зацікавлено багато інших країн, насамперед, ті, що визволилися від колоніальної залежності і обрали шлях соціалістичної орієнтації. Про зростаючий авторитет Ради переконливо свідчить той факт, що вона дістала офіційний статус спостерігача при Генеральній Асамблеї ООН⁷.

Зміцнення політичних і економічних позицій соціалізму — знаменна риса нашої епохи. Спираючись на єдність, солідарність і взаємну підтримку, братні країни соціалізму успішно розв'язують завдання побудови нового суспільного ладу, рішуче протистоять підступам імперіалізму на міжнародній арені. Велику роль у цій справі покликана відіграти Рада Економічної Взаємодопомоги.

І. А. ПЕТЕРС (Київ)

⁷ «Международная жизнь», 1978, № 9, стор. 28.

ВИСВІТЛЕННЯ НА СТОРІНКАХ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР» ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1654 рр., ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ

Возз'єднання України з Росією, проголошене в Переяславі 8 (18) січня 1654 р., було логічним завершенням визвольної війни 1648—1654 рр. і всього попереднього розвитку російського й українського народів.

Про цей видатний акт уже написано багато праць. Він привертав увагу ще дворянських, буржуазних і буржуазно-націоналістичних істориків, але жодному з них внаслідок класової обмеженості не вдалося правильно висвітлити ні характер визвольної війни, ні значення Переяславської ради. Зробити це змогли тільки радянські вчені, озброєні марксистсько-ленінською методологією.

Всебічному висвітленню передумов возз'єднання та його наслідків прислужилася й двадцятишеститомна «Історія міст і сіл Української РСР», видання якої українською мовою побачило світ у 1967—1974 рр., а російською — здійснюється нині (починаючи з 1974 р.). Автори цього фундаментального дослідження, подібних до якого ще не знала історична наука, на основі великої кількості архівних джерел, опублікованих збірників документів, а також праць відомих дослідників показали, що у боротьбі за возз'єднання України з Росією активну участь брали найширші верстви населення, тобто вона мала всенародний характер, а Переяславська рада була вільним виявом прагнень усього українського народу. На конкретному матеріалі в окремих нарисах висвітлено роль возз'єднання для дальшого економічного, політичного й культурного розвитку українського народу, зміцнення його зв'язків з братнім російським народом, для посилення їх спільної боротьби проти іноземних загарбників та феодально-кріпосницького гноблення.

Ще в період феодальної роздробленості Київської Русі, коли в ній точилися міжусобиці, народні маси й передові діячі культури виступали за відновлення єдності всіх земель. Автори тому «Київ» цілком слушно твердять, що київське літописання в цей час зберігало загальнооруську літописну традицію й проводило ідею єдності Русі¹. Провідними ідеями й мотивами відомої пам'ятки давнього літописання — «Повісті временних літ» були слава і велич Русі, заклик до єднання, боротьби проти княжих усобиць, убоління за долю рідної землі, її народу.

Коли ослаблену монголо-татарською навалою Південно-Західну Русь захопили литовські й польські феодали, боротьба за єдність земель, що входили раніше до складу Київської Русі, не припинилася. Великим незадоволенням народних мас пануванням литовських загарбників вирішили скористатися українські феодали. У 1481 р. брат останнього київського князя Михайло Олелькович разом з князями Ф. Бельським та І. Гольшанським організували змову для захоплення влади, відокремлення українських земель від Литви й об'єднання їх з Великим князівством Московським. Але цю змову було викрито. Михайло Олельковича та І. Гольшанського було страчено, а Ф. Бельський втік до Москви². Однак прагнення трудящих

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Київ, К., 1968, стор. 35.

² Там же, стор. 45.

українських земель, загарбаних Польщею та Литвою, до возз'єднання з Росією, де складалася міцна централізована держава, неухильно зростало. Зміцнювалися економічні зв'язки між ними. В останній чверті XV ст. рух за визволення з-під литовського панування й возз'єднання з російським народом став масовим, зокрема, на Чернігівщині. Населення відмовлялося коритися литовським панам. У 1500 р. на бік Росії перейшов ряд князів, зокрема Семен Можайський, який володів Черніговом, Стародубом, Гомелем, Мінськом. Внаслідок війни, що мезабаром спалахнула між Литвою й Росією, Чернігів та інші населені пункти Чернігово-Сіверщини й Смоленщини ввійшли до складу Російської держави. Возз'єднання цих земель сприяло послабленню соціально-економічного й політичного гніту та ліквідації релігійного гноблення народних мас, дальшому розвитку ремесла, торгівлі, будівельної справи³.

Продовжувалася в цей час боротьба і на Київщині. У 1506 р. князі Глинські, вступивши в союз з великим московським князем Васи́лієм III, розпочали підготовку до повстання проти Литви, яке спалахнуло навесні 1508 р. на півночі Київщини. Але російські війська не встигли підійти на допомогу повсталим, внаслідок чого останні зазнали поразки⁴.

Захоплення українських земель польськими феодалами після Люблінської унії 1569 р. призвело до посилення соціального й національного гніту, у ході боротьби проти якого, а також проти турецько-татарських загарбників формувалося запорізьке козацтво, про що докладно розповідається в томах, присвячених Дніпропетровській, Запорізькій, Черкаській і Київській областям. Центром українського козацтва стала Запорізька Січ, заснована в 40-х роках XVI ст. на острові Томаківка (пізніше її місцезнаходження неодноразово змінювалося). У нарисі про область, вміщеному в томі «Дніпропетровська область», чимало місця відведено описові системи укріплень Чортомлицької Січі та героїчній боротьбі українського козацтва проти турецько-татарських загарбників, наголошується, що в цій боротьбі народні маси України виступали пліч-о-пліч з братнім російським народом. Значну увагу автори приділяють показові соціальної нерівності серед козацтва, підкреслюють, що козацькі нині брали активну участь у повстаннях під керівництвом Северина Наливайка, Марка Жмайла, Тараса Федоровича (Трясила), Івана Сулими⁵.

Про повстання С. Наливайка йдеться також у томах, присвячених Вінницькій, Волинській, Житомирській, Київській, Полтавській, Тернопільській, Ровенській, Хмельницькій, Черкаській областям. Хоч здебільшого відомості про нього обмежуються повідомленням, що жителі певного населеного пункту брали участь у цьому народному виступі або через дане село чи місто проходили повстанці, в окремих нарисах вміщено й детальні розповіді про хід повстання. Так, у нарисі «Переяслав-Хмельницький» (том «Київська область») автори розповідають про прибуття повстанців до Переяслава, скрутне становище, в якому вони перебували, про рішення, прийняте тут, — прямувати в межі Російської держави. Зупиняються автори цього нарису й на повстанні під керівництвом Тараса Федоровича, ведуть мову про безмежну мужність і хоробрість козаків у боях з військом С. Конецпольського⁶. Детально розповідається про повстання під керівництвом С. Наливайка у нарисі «Солониця» (том «Полтавська область»), де автори висвітлюють хід запеклих боїв повстанців з польсько-шляхетськими військами в урочищі Солониця⁷. Яскраві розповіді про повстання 1637—1638 рр. під керівництвом П. М. Бута (Павлюка), К. Скидана, Д. Гуні, Я. Остринина вміщено в нарисах «Боровиця», «Жовнинне», «Мошни» (том «Черкаська область»), «Світловодськ» (том «Кіровоградська область») та інших.

Визвольна війна 1648—1654 рр. була переломним етапом у боротьбі українського народу за возз'єднання з братнім російським народом, однією з найславніших сторінок в історії нашої Вітчизни.

³ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область, К., 1972, стор. 92.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Київ, стор. 46.

⁵ Історія городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область, К., 1977, стор. 14—15.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область, К., 1971, стор. 499.

⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область, К., 1967, стор. 594.

Початок визвольної війни 1648—1654 рр. тісно пов'язаний з історією Дніпропетровської та Запорізької областей. Так, з нарису «Марганець» читач довідується про те, що в грудні 1648 р., рятуючись від переслідувань польських властей, на острів Томаківку прибув Богдан Хмельницький⁸; з нарису «Запорізька область» — про напад козаків на урядову залого, розташовану в районі острова Хортиця, та її розгром⁹; з нарису «Нікополь» — про обрання Богдана Хмельницького гетьманом, яке відбулося на території Микитинської Січі¹⁰; з нарису «Мишуриг Ріг» — про те, як у Кам'яному затоні повстали реєстрові козаки й, перебивши старшину, 2 травня 1648 р. приєдналися до війська Богдана Хмельницького¹¹.

Розгортанню народного повстання на Україні і посиленню прагнення трудящих до возз'єднання з російськими братами значною мірою сприяла битва, що відбулася в урочищі Жовті Води (на території сучасної Дніпропетровської області) і завершилася 6 травня 1648 р. розгромом польсько-шляхетського війська під командуванням С. Потоцького і Я. Шемберка. Автори нарису «Жовті Води» не тільки послідовно висвітлюють хід цієї битви, а й наводять уривок з пісні, в якій народ увічнив свою першу визначну звитягу¹².

Багато героїв визвольної війни, зокрема Богдан Хмельницький, Максим Кривонос, Іван Богун, Филон Джалалій, Нестір Морозенко, народилися або тривалий час проживали на Черкащині, про що йдеться в томі «Черкаська область». Тут подаються біографічні відомості про Богдана Хмельницького, висвітлюється його дипломатична діяльність, у тому числі зв'язки з російським урядом, описується друга перемога селянсько-козацького війська над польською шляхтою під Корсунем 16 травня 1648 р. Польська армія, затиснута у Гороховій Діброві, була повністю розгромлена. Лише в полон потрапило 9 тис. чол., зокрема обидва гетьмани — Потоцький і Калиновський¹³. 8 червня 1648 р. з Черкас Богдан Хмельницький надіслав російському урядові перший лист, у якому повідомляв цареві про перемогу над польською шляхтою і про бажання українського народу возз'єднатися з російським народом¹⁴.

8 вересня 1648 р. селянсько-козацьке і польсько-шляхетське війська зустрілися під Пилявцями, де загарбники зазнали ще однієї нищівної поразки. Відступ польського війська з поля бою, куди воно прийшло, за влучним висловом одного із сучасників, «не так із залізом, як із золотом і сріблом», перетворився на панічну втечу. Тривалий час польських шляхтичів, що брали участь у Пилявецькій битві, зневажливо називали «пилявчиками». Як слушно підкреслюють автори нарису «Пилява» (том «Хмельницька область»), селянсько-козацька армія здобула цю перемогу тому, що переважала ворога своєю згуртованістю, бойовим духом, вірою у справедливість боротьби¹⁵. Внаслідок активної взаємодії селянсько-козацького війська і широких народних мас польська шляхта була вигнана не тільки з Лівобережної, а й з Правобережної України. Після перших перемог армії Богдана Хмельницького над польською шляхтою селяни й міщани Галичини відмовилися коритися панам, а потім взяли за зброю. Сторінки тому «Тернопільська область» знайомлять читача з ходом повстань у районі Теребовлі, Підгайців, Зборова, Кременця. Восени 1648 р. повстанські центри існували в Товстому, Хоросткові, Теребовлі, Чорткові. До них входили громади 50 населених пунктів¹⁶. У нарисі «Тернопіль» показано боротьбу населення міста проти шляхти під час походу повстанців на Львів. Один із шляхтичів писав тоді з Тернополя, що в місті та поблизу нього діє кілька тисяч повстанців

⁸ История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область, стор. 398.

⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область, К., 1970, стор. 13.

¹⁰ История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область, стор. 426.

¹¹ Там же, стор. 216.

¹² Там же, стор. 271.

¹³ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область, К., 1972, стор. 384.

¹⁴ Там же, стор. 92.

¹⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область, К., 1971, стор. 516.

¹⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область, К., 1973, стор. 18.

і що Ярема Вишневецький «втратив немало людей від їх могутніх ударів»¹⁷. Селяни й міщани західноукраїнських земель радісно зустрічали своїх братів, допомагали їм продовольством, фуражем, підводами.

У томі «Львівська область» подано відомості про перебування повстанського війська під Львовом. До повстанців приєдналося багато львівських передміщан, які розповіли їм, де розташований міський водопровід, показали слабкі місця в обороні, а також таємний хід до замку, зіпсували його гармати¹⁸. Рішуче боролось проти польської шляхти в 1648 р. спільно з козаками населення Дрогобича, Меденичів, Жидачева, Бортників, Ходорова, Глинян, Кам'янки Струмилової (нині — Кам'янка-Бузька), Мостиська, Жовкви (нині — Нестерів), Щирця, Стоянова, Сокала та інших населених пунктів Львівщини. Наприклад, жителі Городка, коли до їхнього міста підійшов повстанський загін, озброїлися косами й сокирами, розгромили шляхту, допомогли козакам здобути місто і змусили багатіїв дати грошовий викуп¹⁹.

Про великий розмах боротьби населення Прикарпаття проти польсько-шляхетського гніту йдеться у томі «Івано-Франківська область». Як тільки запорізькі козаки з'явилися в 1648 р. в Рогатині, Долині, Надвірній та інших містах і селах краю, селяни й міщани почали створювати бойові загони. Найбільшим з них, в якому налічувалося 15 тис. чол., керував відомий селянський ватажок Семен Височан. Повстанці оволоділи фортецею Пневом та рядом інших міст і сіл. Важливим центром визвольної боротьби на Прикарпатті було місто Калуш, де повстале населення створило свій уряд, організувало чотиритисячний загін, що вигнав шляхту з Рожнятова, Долини, Брошніва, Перегінського та навколишніх сіл. Повстанський уряд було створено і в Рогатині. Народні маси Рогатинщини допомогли селянсько-козацькому війську визволити від шляхти Ходорів та інші міста й замки поблизу Львова²⁰.

Боротьба проти польсько-шляхетського поневолення охопила й Волинь. Вже в червні 1648 р. відбулися повстання в Печихвостах, Стрільчому, Матові та інших селах Луцького повіту. Згодом великі повстанські загони з'явилися під Ковелем, Турійськом, Ратним, Затурцями, Литовежем. Багато уваги виступам народних мас проти шляхти присвятили автори нарисів про Луцьк, Володимир-Волинський, Березовичі, Хобултову, Горохів, Литовеж, Олики, Ковель, Любитів, Торчин, Колки, Старий Чорторийськ, Ратне, Заболоття, вміщених у томі «Волинська область».

Визвольна війна 1648—1654 рр. на сторінках «Історії міст і сіл Української РСР» розкривається досить широко і всебічно. Тут, зокрема, висвітлено не тільки події 1648 р., а й бої з польською шляхтою, що відбулися в 1649—1653 рр. Автори нарисів показують, що народні маси активно підтримували селянсько-козацьке військо, коли воно влітку 1649 р. оточило Збаразьку фортецю. На території сучасної Тернопільщини, під Зборовом, 5—6 серпня 1649 р. сталася одна з найвизначніших битв повстанців, очолюваних Богданом Хмельницьким, з польською шляхтою на чолі з королем. Лише зрада кримського хана врятувала шляхтичів від цілковитого розгрому. Тут було укладено відомий Зборівський договір. Автори нарису «Зборів» крок за кроком висвітлюють хід цих подій²¹. У нарисах про область та місто Берестечко (том «Волинська область») розповідається про битву під Берестечком 18—20 червня 1651 р., показано безприкладну мужність селянсько-козацького війська, що опинилося в скрутному становищі внаслідок зради кримського хана. Особливо яскраво описано подвиг трьохсот звияжців, які прийняли на себе головний удар ворога²². Битва під Берестечком, величезний героїзм козаків у ній розкрито і з нарисі «Пляшева» (битва проходила на полі між містечком Берестечком і селом Пляшевою, що входить нині у межі Ровенської області)²³.

¹⁷ Там же, стор. 68.

¹⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область, К., 1968, стор. 58.

¹⁹ Там же, стор. 211.

²⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область, К., 1971, стор. 16.

²¹ Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область, стор. 319.

²² Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область, К., 1970, стор. 180.

²³ Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область, К., 1973, стор. 612.

В «Історії міст і сіл Української РСР» знайшли відображення і відступ знекровленого селянсько-козацького війська до Білої Церкви, де воно зуміло зупинити об'єднані польсько-литовські війська, і укладення важкого для України Білоцерківського договору²⁴, і захоплення переважними силами ворога Києва 5 серпня 1651 р.²⁵, і знаменита Батозька битва (травень 1652 р.) між селянсько-козацьким військом і 20-тисячним військом коронного гетьмана М. Калиновського, що закінчилася цілковитим розгромом ворога²⁶.

Автори нарисів знайомлять читача із розвитком зв'язків між українським і російським народами в роки визвольної війни, розповідають про військову й економічну допомогу, що її подавала в той час війську Богдана Хмельницького Російська держава.

Визвольна війна 1648—1654 рр. закінчилася вікопомною Переяславською радою. Ще 1 листопада 1653 р. до Путивля прибуло повноважне посольство на чолі з боярином В. В. Бутурліним, яке російський уряд відрядив на Україну для оформлення історичного акту возз'єднання двох братніх народів. Звідси в грудні воно вирушило до Переяслава. 22 грудня послів вітало населення українського села Карабутового (нині — Конотопського району)²⁷. 31 грудня В. В. Бутурліна урочисто зустрічали жителі Переяслава. 6 січня сюди прибув Богдан Хмельницький. Наступного дня він зустрівся з В. В. Бутурліним і домовився про порядок проведення ради. Автори нарисів «Переяслав-Хмельницький» докладно описують події, які знаменували собою здійснення заповітних мрій широких верств українського населення, наголошують, що Переяславська рада була справді всенародною: у ній брали участь представники різних соціальних прошарків, жителі всіх українських земель, визволених від польсько-шляхетського ярма²⁸.

Як відомо, невдовзі згідно з Андрусівським перемир'ям шляхетській Польщі вдалося відновити свою владу на Правобережній Україні (без Києва та його околиць). У зв'язку з цим боротьба проти польської шляхти на Правобережжі продовжувалася. Основні її етапи висвітлено в багатьох нарисах. Зокрема, у нарисі «Лисянка» (том «Черкаська область») подано відомості про селянсько-козацьке повстання, очолюване Вареницею і Сулимкою, в нарисах «Димер», «Макарів», «Бишів» (том «Київська область») — про повстання під проводом Деценка. Важливу роль у боротьбі за возз'єднання Правобережжя з Лівобережжям у складі Росії відіграв Семен Палій. Його діяльність була тісно пов'язана з правобережним містом Фастовом. У нарисі, присвяченому цьому місту (том «Київська область»), розповідається про формування Фастівського полку, про господарське піднесення Фастова в той час, про широку підтримку Семена Палія трудовими верствами населення, що прагнули визволитися з-під польсько-шляхетського ярма, про відбиття козаками Фастівського, Богуславського, Корсунського та Брацлавського полків спроб польсько-шляхетських військ захопити Фастів і ліквідувати правобережне козацтво²⁹. Коли польський уряд вирішив ліквідувати козацькі полки на Правобережжі, наказний гетьман Самійло Самусь і полковник Захар Іскра закликали населення до повстання³⁰. Фастів було перетворено на величезний військовий табір. Сюди збиралися селяни, козаки, міщани з усієї України. Повстання охопило величезну територію. Панування польської шляхти на Правобережжі було ліквідоване³¹.

Однак після підписання Прутського миру 1711 р. російські війська залишили Правобережну Україну. Але боротьба проти сваволі польської шляхти там не припинялася, поклавши початок гайдамацькому руху, що тривав аж до возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії в 1793 р. Діяльність гайда-

²⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область, стор. 101.

²⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Київ, стор. 61.

²⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область, К., 1972, стор. 627.

²⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область, К., 1973, стор. 16.

²⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область, стор. 501.

²⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область, стор. 681.

³⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область, стор. 22.

³¹ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область, стор. 682.

маських загонів та хід повстань 1734, 1750 і 1768 рр. яскраво показано в томах, присвячених Черкаській і Київській областям.

Наслідки возз'єднання України з Росією розкриваються в усіх томах «Історії міст і сіл Української РСР», але найкраще — у книгах, що висвітлюють історію міст і сіл Лівобережжя, яке ввійшло до складу Російської держави одразу після Переяславської ради. Так, автори тому «Київ» підкреслюють, що входження Києва до складу Російської держави значною мірою сприяло зміцненню й розширенню його зв'язків з містами Росії, що благотворно позначилося на дальшому розвитку ремесла й торгівлі. Завдяки включенню України в систему всеросійського ринку її міста у XVIII ст. поступово перетворювалися на значні промислові центри. Уряд Петра I вживав заходів до розвитку в Києві шовкового виробництва, видавав укази про заснування дзеркальних і скляних заводів. У місті зростала кількість млинів. У 80-х роках XVIII ст. тут з'явилися великі кондитерські майстерні, збільшилася кількість цегельні, розширювалося гуральництво. Значними підприємствами мануфактурного типу були друкарня Києво-Печерської лаври, завод «Арсенал», Києво-Межигірська фаянсова фабрика, заснована 1796 р. Посилилась у XVIII ст. і роль Києва як великого торговельного центру, що підтримував тісні зв'язки з містами Росії, а також Польщі, Австрії, Саксонії, Пруссії, Болгарії.

Зазначивши, що перемога, здобута українським народом спільно з російськими братами у боротьбі проти польсько-шляхетського панування й турецько-татарської агресії, викликала піднесення творчих сил українського народу, автори значну увагу приділяють розвитку освіти, музики, книгодрукування, архітектури, живопису, графіки, літератури, театру. Вони, зокрема, описують «Хороніку з літописців стародавніх» Феодосія Сафоновича, в якій автор висловлює думку про спільність походження російського, українського і білоруського народів, про закономірність та історичну вмотивованість возз'єднання України з Росією; «Синопис», де відображено історичне минуле українського народу; показують роль Київської академії у розвитку освіти на Україні і в Росії, творчу співдружність російських і українських учених, письменників, архітекторів, композиторів³².

Протягом другої половини XVII і, особливо, XVIII ст. значними промисловими й торговельними центрами стали Чернігів, Ніжин, Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів, Конотоп, Козелець, Березна, Короп, Полтава, Прилуки, Ромни та інші населені пункти. Наприклад, у Чернігові наприкінці XVIII ст. налічувалося 185 сімей ремісників, які об'єднувалися в сім цехів. Багато жителів міста займалися промислами, перше місце серед яких належало борошномельному і винокурному. У 80-х роках XVIII ст. у Чернігові налічувалося 8 цегельних заводів, 10 кузень, 14 винокурень, 3 річкові млини, 15 вітряків тощо.

Важливу роль у міському житті відігравала торгівля. У Чернігові в другій половині XVIII ст. двічі на тиждень збиралися торги й чотири рази на рік — ярмарки. На ці ярмарки з'їжджалися купці з Ніжина, Стародуба, Києва, Полтави, Лубен, Прилук, Москви. В свою чергу, чернігівські купці їхали до Полтави, Ніжина, Ромен, Києва, Городища, Городні, Березни, Мени, а окремі з них вивозили товари навіть за жордон³³. У місті жили й працювали видатні діячі культури Іоанн Максимович, Іоаннікій Галятовський, Лазар Баранович, Антоній Радивилівський, Дмитро Ростовський. 1700 р. в Чернігові відкрито середній навчальний заклад — колегіум, слухачі якого вивчали граматику, історію, географію, математику, філософію, латинську й грецьку мови³⁴.

Ремісниче виробництво й торгівля ще більшого розквіту досягли в другій половині XVII—XVIII ст. у Ніжині. У 70—80-х роках XVIII ст. тут було 657 майстрів, які об'єднувалися у вісім цехів, працювало 8 цегельні, 2 купецькі мануфактури. У 1782 р. в місті налічувалося 373 лавки й ларки, в яких продавалися російські хутра, кумачі, перли, парусина, німецькі сукно, ситець й фарфорові вироби, турець-

³² Історія міст і сіл Української РСР. Київ, стор. 64, 69, 82—85, 97—98.

³³ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область, стор. 96.

³⁴ Там же, стор. 98—99.

кий шовк і бавовняні тканини, балканські вина та інші товари, виробі лівобережних ремісників та жителів навколишніх сіл. Ніжинські купці-греки їздили до інших міст України, а також у Росію, Молдавію, Крим, Німеччину, Австрію, Італію, Туреччину. Товарооборот ніжинських ярмарків і торгів становив близько 1 млн. крб.³⁵

Ці відомості переконливо спростовують твердження буржуазних і буржуазно-націоналістичних істориків про занепад лівобережних міст у XVIII ст. і яскраво свідчать, що в результаті возз'єднання України з Росією вони здобули широкі можливості для економічного розвитку. Всеросійський ринок, до якого включалася Лівобережна Україна, благотворно впливав на її економічне життя, сприяв посиленню суспільного поділу праці, прискоренню розкладу феодально-кріпосницьких відносин.

Населення Лівобережжя, з'єднавши свою долю з братнім російським народом, протягом другої половини XVII—XVIII ст. активно виступало на захист рішень Переяславської ради, давало відсіч спробам козацької старшини на чолі із зрадником І. Виговським відірвати Україну від Росії. У нарисах «Полтава», «Гадяч», «Зіньків», «Миргород» та інших розповідається про підтримку широкими народними масами повстанців під проводом Мартина Пушкаря, що виступили проти Виговського. У зв'язку з цим літописець С. Величко писав, що М. Пушкар «зібрав собі з гинників, броварників, пастухів і наймитів людських полк піхотний і назвав його дейнеками». Отже, сільська й міська біднота, тобто ті, хто найбільше страждав від іноземних загарбників і зазнавав тяжкого соціального гноблення, залишилися навіки вірними союзом з Росією, бо розуміли, що тільки з допомогою братнього російського народу можна позбутися як національного, так і соціального гніту.

Покликавши татар на Україну, гетьман-зрадник зумів придушити повстання М. Пушкаря. Три дні татари руйнували й грабували Полтаву, вбивали та забирали в полон її жителів³⁶. Довше оборонявся Гадяч, але він також був захоплений і пограбований. Саме тут запроданці підписали з польською шляхтою ганебний Гадяцький договір. Але не встигло висохнути чорнило на цьому документі, що так і не набув чинності, як жителі міста повстали знову. Три тижні тривала облога міста військами зрадників, однак вони не змогли поставити на коліна його мешканців³⁷. Чотири тижні відбивали атаки військ зрадника зіньківці. Тільки обманом Виговському вдалося вдертися в місто. За непокору він віддав і Зіньків на пограбування татарам³⁸. Насичені конкретними фактами нариси томів, присвячених Полтавській та Чернігівській областям (тут варто згадати нариси «Чернігів», «Ічня», «Короп», «Ніжин»), спростовують вигадки буржуазно-націоналістичних істориків й переконують читача у тому, що Виговський та його оточення були лютими ворогами України, що у всіх своїх діях вони керувалися корисливими інтересами.

Отже, в «Історії міст і сіл Української РСР» — справжній енциклопедії політичного, економічного та культурного життя міст і сіл України протягом усього періоду їх існування — ґрунтовно висвітлено найважливіші проблеми, пов'язані з возз'єднанням українського народу з російським: єдність їх походження; багатовікова пільна боротьба проти зовнішніх ворогів; участь у селянсько-козацьких повстаннях аперододні визвольної війни 1648—1654 рр.; причини визвольної війни, її початок, озгортання і хід, Переяславська рада та історичне значення цього акту; дальша боротьба населення Правобережжя проти спроб турецько-татарських загарбників поеволити Україну, за вигнання польських панів і возз'єднання з Лівобережною Україною в складі Росії й завершення цієї боротьби. Томи «Історії міст і сіл Української РСР» є для читача і довідником про події визвольної війни, і путівником є місцях, пов'язаних з нею, і скарбницею незліченної кількості прикладів живоворної сили дружби російського й українського народів.

В. М. Кулаковський (Київ)

³⁵ Там же, стор. 426.

³⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область, стор. 70.

³⁷ Там же, стор. 146—147.

³⁸ Там же, стор. 317.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Б. І. Білик, Ю. А. Горбань,
Н. Ю. Костриця.

ПИТАННЯ ДРУЖБИ НАРОДІВ У КУРСІ ІСТОРІЇ СРСР,

вид-во «Радянська школа»,
К., 1976, 123 с.

Комуністична партія приділяла і приділяє велику увагу патріотичному та інтернаціональному вихованню радянських людей, особливо молоді. Одним з провідних напрямів комуністичного виховання підрастаючого покоління є формування послідовних і переконаних патріотів-інтернаціоналістів. Велике значення у цій справі належить суспільним наукам, зокрема історії СРСР, під час вивчення якої школярі одержують систематизовані знання про свою Вітчизну, про боротьбу трудящих під керівництвом ленінської партії за перемогу соціалістичної революції, за соціалізм і комунізм. На уроках історії учителі розповідають учням про основи марксистсько-ленінської теорії націй, програму партії з національного питання, про боротьбу КПРС за зміцнення дружби народів нашої країни. Велику допомогу учителям історії подасть рецензована праця, в якій зібрано і систематизовано значний матеріал по патріотичному та інтернаціональному вихованню учнів, подано методичні поради щодо його використання.

У праці наводиться чимало фактів і цифрових даних, що розкривають діяльність партії по створенню і зміцненню дружби народів СРСР, розповідається про розвиток співробітництва країн соціалістичної співдружності, а також про подання допомоги країнам, що розвиваються.

У посібнику дано короткий виклад марксистсько-ленінської теорії націй і програми партії з національного питання, підкреслено, що перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції поклала початок здійсненню ленінської національної політики, показано створення воєнно-політичного союзу всіх радянських республік, розкрито їх співробітництво в різних напрямках.

Про допомогу, що її Комуністична партія і Радянський уряд подавали Україні

з перших днів перемоги Великого Жовтня, свідчать такі дані. «За неповними даними, тільки з листопада 1917 р. по квітень 1918 р. Радянський уряд перерахував на Україну понад 1,8 млрд. крб.» (стор. 16). В свою чергу, уряд Радянської України вжив усіх заходів, щоб полегшити надзвичайно тяжке продовольче становище Росії. Насамперед він скасував запроваджену Центральною радою заборону вивезення хліба на північ. Тільки в Москву за першу декаду березня було відправлено близько 2 тис. вагонів хліба, заводи Москви і Петрограда одержували від робітників України також метал і вугілля (стор. 16).

Автори праці наводять цікавий матеріал, що допоможе учителю висвітлити ленінську національну політику у процесі будівництва соціалізму, знищення не тільки національного гніту, а й ліквідацію фактичної нерівності націй в економічному і культурному розвитку, успадковану від минулого. Вирішальне значення у цьому мала допомога, яку народам відсталих республік подавав російський робітничий клас, трудящі інших республік. Так, у 1922—1925 рр. з РРФСР і України в республіки Середньої Азії і Закавказзя було перебазовано близько 20 промислових підприємств (стор. 31).

Розвивати промисловість, сільське господарство, зазначають автори праці, неможливо було без братньої взаємодопомоги всіх республік, без загальносоюзних асигнувань. «Так, у 1924—1925 рр. у промисловість Української РСР було вкладено 40% загальної суми капіталовкладень, виділених для промисловості всієї країни, а в розвиток чорної металургії — дві третини коштів, які передбачалися для цієї галузі в цілому» (стор. 32).

Багатий матеріал для патріотичного та інтернаціонального виховання учнів знайдуть учителі історії СРСР у рецензованій книзі при вивченні теми «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу (1941—1945 рр.)». За роки Великої Вітчизняної війни зазначають автори посібника, радянськ авіатори здійснили 327 повітряних таранів повторивши подвиг екіпажу літака М. Гаstellо (стор. 53).

У період комуністичного будівництва партія домагається ще тіснішого згуртування радянських народів, всебічного розвитку взаємовідносин між республіками. Підготовка кадрів у кожній республіці на етапі комуністичного будівництва набула загальносоюзного значення. «Так, у педагогічних інститутах України здійснюється комплексна підготовка вчителів російської мови й літератури, іноземних мов, дефектологів для всіх союзних республік. За роки восьмої п'ятирічки у 18 педінститутах навчалось 2,5 тис. студентів з Узбецької, Вірменської та Молдавської республік. Нині в педвузах України готуються спеціалісти 53 національностей нашої Батьківщини» (стор. 99).

В окремому розділі посібника розповідається про значення досвіду Комуністичної партії у розвитку співробітництва народів СРСР для комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, а також про допомогу, що її подавали соціалістичні країни, насамперед Радянський Союз, країнам, що стали на самостійний шлях розвитку.

Позитивним у рецензованій праці є й те, що її автори дають методичні поради вчителям історії щодо подання додаткового матеріалу. Так, автори посібника велику увагу звертають методичним порадам щодо вивчення соціалістичного способу життя. «Учитель повинен зазначити,— наголошують автори,— що соціалістичний спосіб життя нерозривно поєднав інтереси особи з інтересами суспільства, індивідуальні долі людей з успіхами всієї країни. Радянська людина з її соціальною і політичною активністю, високою свідомістю, почуттям колективізму і відповідальності перед народом віддає свої сили і здібності служінню суспільству. Від радянського способу життя невіддільні соціалістичний патріотизм і

інтернаціоналізм, щира дружба і братерство всіх націй і народностей країни» (стор. 90).

Показуючи великі досягнення Комуністичної партії і Радянського уряду в здійсненні ленінської національної політики, авторам потрібно було б навести більше прикладів, фактів, які б розкривали політичну, економічну і культурну відсталість багатьох народів Росії, що було наслідком шовіністичної політики царського уряду; рельєфніше протиставити патріотизм і міжнародну солідарність трудящих, які виховує Комуністична партія, національний ворожнечі, націоналізму, шовінізму і расизму, що розпалюють буржуазні і націоналістичні партії.

Посібник ще більше виграв би, якби в ньому були наведені, поряд з цифровими фактами, свідчення учасників історичних подій, вміщені переконливі і яскраві документальні ілюстрації тих подій. Варто також було б дати коротку історіографію з даної проблеми, поради вчителям щодо використання інших форм інтернаціонального виховання учнів.

Розділ «Велика Вітчизняна війна — суворе випробування багатонаціональної соціалістичної Вітчизни, дружби народів СРСР», на нашу думку, названий не зовсім точно. Це не тільки суворе випробування. Дружба народів нашої Батьківщини є джерелом перемоги радянського народу у війні.

Проте, незважаючи на зазначені недоліки, книга В. І. Білика, Ю. А. Горбаня, Н. Ю. Костици подасть велику допомогу вчителям і працівникам органів народної освіти у патріотичному та інтернаціональному вихованні підростаючого покоління.

В. О. Солодько (Київ),

Д. С. Рященко (Київ)

РОЗВИТОК В. І. ЛЕНІНИМ ВЧЕННЯ ПРО КЕРІВНУ РОЛЬ ПАРТІЇ У ПРАЦЯХ ПІСЛЯЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ,

К., «Вища школа», 1978, 157 с.

Питання зростання керівної ролі КПРС постійно привертає до себе увагу радянських істориків, дослідників у галузі партійного будівництва. За останні роки видано чимало праць, присвячених всесвітньо-історичному значенню ленінського вчення про Комуністичну партію, про її місце і роль у радянській політичній системі, про загальні закономірності її розвитку і діяльності в умовах соціалістичного і комуністичного будівництва, про принципи і норми партійного життя, принципи партійного

керівництва. Багато книг і брошур розкривають стиль, форми і методи роботи партійних організацій, спрямовані на забезпечення зростання керівної ролі КПРС на всіх ділянках державного, господарського й культурного будівництва. У всіх цих працях автори звертаються до творів В. І. Леніна, із скарбниці ленінської теоретичної спадщини черпають основні ідеї для аналізу і узагальнення сучасної практики діяльності КПРС та її організацій. Помітним явищем серед цих праць є вихід у світ книги «Розвиток В. І. Ленінінм вчення про керівну роль партії у працях післяжовтневого періоду»¹. Саме цьому питанню

¹ Авторський колектив: Беренштейн Л. Ю. — д-р істор. наук, проф. (керівник); Гурін М. О. — канд. істор. наук, доц.;

ню В. І. Ленін у післяжовтневий період присвятив понад 200 праць (стор. 13).

Характерною рисою рецензованої праці є те, що автори, підкреслюючи наступність у лєнінських положеннях про керівну роль партії, сформульованих у працях дожовтневого і післяжовтневого періоду, виділяють ті з них, в яких В. І. Ленін розкриває вчення про партію в нових умовах, коли вона стала правлячою.

У розділі «Зростання керівної ролі партії — об'єктивна закономірність комуністичного будівництва» детально розглядаються фактори, що обумовлюють необхідність існування й неухильного зростання керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в радянському суспільстві. Комуністичне суспільство, на відміну від усіх попередніх, складається не стихійно, а в результаті свідомої й цілеспрямованої діяльності народних мас, керованих марксистсько-лєнінською партією.

Розглядаючи положення лєнінських праць у тісному зв'язку з сучасною діяльністю КПРС, автори наочно показують, як підтверджується висновок В. І. Леніна про те, що в міру розширення фронту комуністичного будівництва роль партії неухильно зростатиме, і характеризують постійно діючі фактори цього зростання (стор. 26—31).

Цільне місце в книзі займає розділ, присвячений дальшому розвитку В. І. Ленінін принципів партійного будівництва і норм партійного життя. Виходячи з того, що успіх керівної діяльності партії вирішальною мірою визначається станом самої партії, організацією її внутрішнього життя, що партія, як керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства, повинна йти попереду і в організації свого внутрішнього життя подавати приклад і зразок вироблення найбільш досконалих форм організації та методів роботи, автори розглядають багатогранну діяльність В. І. Леніна, Комуністичної партії по здійсненню принципів партійного керівництва, виробленню, додержанню і розвитку норм партійного життя.

Наведені в книзі думки В. І. Леніна, документи КПРС переконливо свідчать про величезну увагу партії до забезпечення індивідуального відбору і регулювання свого якісного складу, підвищення вимогливості до комуністів у післяжовтневий період. Зміцнюючи пролетарське ядро, очищаючи свої ряди від тих, хто примазався, партія втілювала в життя лєнінську вимогу до своїх членів — «показати застосування принципів комунізму на ділі», показувати «приклад справді комуністичної праці» (стор. 35—36). Книга містить цікаві дані про дальший розвиток лєнінських принципів членства в партії на сучасному етапі, в рішеннях XXV з'їзду КПРС.

Каковський К. Г.— д-р істор. наук, проф.; Койд Є. С.— канд. істор. наук, доц.; Лозова Є. І.— канд. істор. наук, доц.

У працях післяжовтневого періоду В. І. Ленін далі розвинув питання про суть принципу демократичного централізму, який дозволяє партії «організаторську роль пролетаріату (а це його головна роль) проводити правильно, успішно, переможно»². У відповідності з цим принципом забезпечена побудова партії за територіально-виробничою ознакою.

На основі лєнінських праць, рішень КПРС, аналізу багатого фактичного матеріалу у рецензованій праці обгрунтовано необхідність партійного керівництва господарським будівництвом, розкрито значення принципів демократичного централізму у цьому питанні.

Як найвища форма громадсько-політичної організації, Комуністична партія повинна керувати всіма державними і громадськими організаціями. У книзі розкрито лєнінські ідеї про роль і місце державних і громадських організацій у політичній системі радянського суспільства, про політичний характер і принцип партійного керівництва Радами, профспілками, комсомолом та іншими громадськими організаціями. Багатий фактичний і документальний матеріал наочно показує, що партійне керівництво не знесобилює цих організацій, навпаки, воно є запорукою розвитку їх активності, дальшого підвищення їх ролі в системі соціалістичної демократії.

Значне місце в рецензованій праці відведено висвітленню лєнінських ідей про міжнародне значення досвіду КПРС у революційному перетворенні суспільства та їх здійснення в діяльності КПРС і братніх комуністичних та робітничих партій.

Автори висвітлюють послідовно інтернаціоналістську діяльність В. І. Леніна, нашої партії по створенню Комуністичного Інтернаціоналу, розробці його ідейних і організаційних принципів, стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху, по здійсненню принципів взаємовідносин між комуністичними партіями. Яскравим втіленням лєнінських ідей про розвиток міжнародного комуністичного руху є масштаби його зростання. У 1917 р. в усьому світі було трохи більше 400 тис. комуністів (з них близько 90% — у Росії), у 1920 р. марксистсько-лєнінські партії об'єднували 1200 тис. чол., напередодні другої світової війни — 4200 тис. чол. Нині комуністичні партії існують вже у 90 країнах (в тому числі 75 у несоціалістичних), в їх рядах налічується понад 60 млн. членів (стор. 133).

На численних прикладах показано форми співробітництва і зміцнення зв'язків КПРС і братніх марксистсько-лєнінських партій в сучасних умовах, високу оцінку досвіду КПРС для діяльності братніх партій.

Заслугою авторського колективу є викриття у всіх розділах спроб буржуазних фальсифікаторів і ревізіоністів перевернути

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 26.

суть ленінського вчення про партію, принципів партійного будівництва, показ послідовної боротьби В. І. Леніна, Комуністичної партії за чистоту і непорушність цих принципів.

Отже, рецензована книга являє собою ґрунтовну працю, яка вносить істотний вклад в історико-партійну науку.

Разом з тим книга не позбавлена окремих недоліків. На нашу думку, вимагає більшої повноти розкриття факторів, що обумовлюють необхідність керівної ролі партії в умовах соціалістичного суспільства. Зокрема, слід було б чітко виділити, як фактори, провідну роль робітничого класу в соціалістичному й комуністичному будівництві і роль Комуністичної партії як школи підготовки і виховання кадрів для всіх ділянок комуністичного будівництва, для всіх державних і громадських організацій.

Дещо спрощено і не завжди точно сформульовано окремі ленінські принципи партійного керівництва. Нечітко розкрито зміст даного у назві другого розділу поняття «принципи партійного будівництва».

Було б доцільніше питання ідеологічної роботи авторам не включати в розділ «Обґрунтування В. І. Леніним принципів партійного керівництва господарським будівництвом» (стор. 91—98). Це звужує розкриття сфери ідеологічної роботи партії. На нашу думку, висвітлення цих питань слід було б розглянути в окремому розділі.

У тексті мають місце окремі неточності у визначенні ознак побудови партії (стор. 49), кількості певних парторганізацій, які після XXIV з'їзду КПРС вперше одержали право контролю діяльності адміністрації — в книзі 160 тис. (стор. 55), у дійсності — 170 тис., деякі недоліки мовно-стилістичного характеру.

В цілому рецензована книга є серйозним дослідженням і принесе користь читачам — історикам, партійним працівникам, пропагандистам у вивченні ленінської теоретичної спадщини і, зокрема, — ленінського вчення про керівну роль Комуністичної партії.

В. М. Орлов (Київ),

М. О. Снітчук (Київ)

І. М. Маковійчук.

ПРЕСА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

В УМОВАХ

РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ,

вид-во «Наукова думка»,

К., 1978, 229 с.

Журналістика як комплекс засобів масової інформації включає такі три основні компоненти: наукові основи організації і ведення періодичних видань, радіо- і телевізійних програм; науково обґрунтований і апробований на практиці зміст публікацій; форми і жанри, за допомогою яких журналістика реалізує цей зміст. Саме в зазначених аспектах і поставив собі за мету розглянути журналістику автор шойно виданої монографії «Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму» І. М. Маковійчук.

Характеризуючи особливості радянської преси досліджуваного ним періоду, автор спиняється, зокрема, на широкому і багатогранному висвітленні в газетах і журналах організаторської і масово-політичної роботи партійних організацій, що зумовлено далішим зростанням ролі КПРС у житті суспільства. В книзі розкрито також участь преси у боротьбі за ефективність суспільного виробництва і підвищення якості в усіх ланках народногосподарської сфери; у послідовній і всебічній пропаганді радянського способу життя; в показові організації і виховної функції соціалістичного змагання. Належну увагу приділено в праці розширенню зв'язків редакцій з читаць-

кими масами, що виражає процес дальшої демократизації засобів масової інформації; вдосконаленню традиційних і пошукові нових форм і методів подачі матеріалів як результату неухильного зростання політичного, культурного, освітнього та професійного рівня трудящих.

Специфіка теми, її багатогранність вимагали від дослідника чіткої композиційної побудови книги. Вона складається з трьох розділів — «Висвітлення діяльності КПРС — політичного організатора і вихователя трудящих», «Роль преси у здійсненні економічних завдань КПРС і Радянської держави», «Роль преси в піднесенні ідейно-виховної роботи», — в яких, в основному, розкрито всі аспекти досліджуваної проблеми. Окремі питання діяльності газет і журналів розглянуто автором у різних курсах. Так, організаторська функція газет і журналів досліджується і в першому, і в другому розділах. Питання пропаганди ідей інтернаціоналізму розглядається у кожному розділі, що закономірно випливає з природи суспільства реального соціалізму, якому притаманний високий рівень інтернаціоналізації всіх галузей людської діяльності.

Керуючись ленінськими настановами про роль ідей у розвитку суспільства і значення суб'єктивного фактора у підвищенні громадської активності мас, радянська преса невідомо пропагує марксистсько-ленінську теорію, роз'яснює трудящим політику КПРС, мобілізує їх на виконання рішень партії і уряду. Аналізуючи досвід газет і журналів республіки у цій важливій спра-

ві, автор зіставляє прийоми і методи різних видань, наголошує на їх специфіці, виявляє глибоку обізнаність щодо кола питань, які тій чи іншій газеті належить висвітлювати, та характеру їх подачі на сторінках певного друкованого органу. Серед недоліків у пропаганді пресою республіки марксистсько-ленінської теорії він слушно називає вузькість тематики, обмеженість кола авторів, недооцінку специфіки газетної пропаганди, зокрема неконкретність публікацій ряду районних газет, неоперативність тощо.

Автор досліджує предмет, виходячи з того, що зміст діяльності радянської преси тісно пов'язаний із змістом і формами роботи партійних організацій, має відображати народногосподарський профіль району, міста, області, республіки, галузі, яку обслуговує газета чи журнал.

Ще до Великого Жовтня найвищий обов'язок публіцистів В. І. Ленін вбачав у тому, щоб «...писати історію сучасності і намагатися писати її так, щоб наше побутування приносило посилену допомогу безпосереднім учасникам руху і героям-пролетарям...», — писати так, щоб сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати¹. Це ленінське положення не втратило свого значення й нині. Завдяки постійному керівництву Комуністичної партії, що розглядає пресу як могутнє зняття свого впливу на соціальні процеси, радянська періодика стала справжнім літописом Жовтневої ери.

У цьому зв'язку цілком слушним є висновок автора про те, що періодична преса являє собою цінне історичне джерело для вивчення практики комуністичного будівництва (стор. 11).

Характерним у діяльності засобів масової інформації періоду розвинутого соціалізму, зазначається в книзі, є всебічне висвітлення і пропаганда найважливіших рис ленінського стилю роботи, зокрема наукового підходу до питань політики, розв'язання цих питань на основі вивчення об'єктивних процесів і практичного досвіду; нерозривного зв'язку з масами, розвитку їх ініціативи та самодіяльності; розширення демократії з одночасним неухильним додержанням партійної та державної дисципліни; поєднання колективності керівництва з особистою відповідальністю за доручену справу; реалістичної оцінки досягнутих результатів; розвитку критики і самокритики. Додержання принципів ленінського стилю роботи передбачає в діяльності кожного партійного комітету правильне співвідношення партійно-політичної і господарської роботи, політичний підхід до розв'язання будь-яких господарських питань, чітке розмежування функцій між партійними, радянськими і господарськими

органами в керівництві економікою, оволодіння науковими основами господарювання.

Велику увагу приділяє радянська преса соціалістичному змаганню, яке набрало в досліджуваний автором період справді всенародного розмаху. Якщо в перші роки Радянської влади новаторами були одиниці, то сьогодні, за умов зрілого соціалізму, ними стають цілі колективи. Визначальною рисою соціалістичного змагання на сучасному етапі є інтелектуалізація праці, її висока науково-технічна оснащеність. І це закономірно. Саме так ставить питання партія. «Якщо ми хочемо успішно просуватися вперед, — наголошував Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв, — а ми, як країна, що будує комунізм, повинні весь час йти вперед, — то слід вжити справді революційних заходів і створити міцний, стійкий сплав науки і виробництва»².

Керуючи соціалістичним змаганням, партія спрямовує його на розв'язання двоєдиного завдання — неухильне підвищення ефективності виробництва і комуністичне виховання мас. Самовіддана праця на благо народу розглядається в соціалістичному суспільстві як найвищий вияв моральності. Саме тому газети і журнали систематично вміщують нариси та інші матеріали про новаторів виробництва, заспівувачів великих трудових справ. Це — ініціативні, ділові, працьовиті люди, справжні патріоти своєї Батьківщини, люди, в житті і діях яких найповніше втілені риси морального кодексу будівників комунізму. У створенні літературних портретів цих людей журналістові має прислужитися хист і літописця, і соціолога, і майстра художнього слова.

Книга І. М. Маковійчука своєю тематичною та фактичною наповненістю і новизною постановки питання викликає чимало роздумів, спонукує до дальшої розробки проблем теорії і практики нашої журналістики. Адже, порушивши і дослідивши магістральну тему — характер радянської преси в умовах зрілого соціалізму, автор не ставив собі за мету висвітлити інші важливі проблеми (скажімо, характер інформації в сучасному соціалістичному суспільстві, специфіка пропаганди виробничого досвіду в умовах науково-технічної революції та ін.).

Звичайно, не в усьому можна беззаперечно погодитися з автором. Так, на наш погляд, окремі приклади, наведені в книзі, не зовсім вдалі. Приміром, чи не проступає данина формалізму в назві літературно-мистецького фестивалю «Жовтневе маєво», організованого хмельницькою обласною газетою «Радянське Поділля» (стор. 164)? Чи не штучно звучить девіз перекику «Вознесенці — вознесенцям», проведеного вознесенською районною газетою «Радянсь-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 198.

² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 206.

ка правда» (Миколаївська область), хоч і йдеться про населені пункти з подібними назвами у Казахстані, Калмицькій і Башкирській АРСР, Горьковській і Тюменській областях (стор. 199)?

Та в цілому праця І. М. Маковійчука

написана кваліфіковано, на високому науковому та ідейно-політичному рівні і буде з інтересом зустрінена всіма, хто цікавиться історією радянської журналістики.

М. Г. Іщенко (Київ)

О. І. Бевза.

РОЗКРИТТЯ
РЕАКЦІЙНОЇ СУТІ РЕЛІГІЇ
В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ,

вид-во «Радянська школа»,
К., 1977, 128 с.

В Українській РСР існують давні традиції розробки методики атеїстичного виховання учнів під час вивчення історії в школі. Атеїстичний матеріал та відповідні методичні рекомендації викладаються авторами, як правило, за окремими курсами, в хронологічній послідовності. Автор рецензованої книги пішов іншими шляхами. Він виділяє розділи за принципом викриття окремих релігійних організацій — католицизму, греко-католицької церкви, православ'я, іудаїзму та сіонізму. В книзі використано велику кількість нових джерел та літератури.

В окремому розділі праці на основі великого фактичного матеріалу розкрито реакційну діяльність клерикального антикомунізму. О. І. Бевза переконливо доводить, що атеїстичне виховання в процесі вивчення історії не можна відривати від аналогічної роботи під час викладання інших предметів гуманітарного циклу. В праці даються рекомендації щодо міжпредметних зв'язків історії з літературою, географією. Зокрема, докладно розкриваються правові аспекти атеїстичного виховання, які мають важливе значення при викладанні основ Радянської держави та права.

Широко використовуючи твори основоположників марксизму-ленінізму — К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, партійні документи, виступи керівників Комуністичної партії і Радянського уряду, О. І. Бевза на численних конкретних прикладах, з відповідними узагальненнями викриває реакційну суть релігії.

Багато уваги автор приділив розкриттю негативних рис клерикалізму як ідейного знаряддя імперіалізму, реакційного політичного напрямку в світі капіталу, що прагне до встановлення панування церкви і духовенства в політичному і культурному житті. О. І. Бевза дещо звужує застосування атеїстичного матеріалу, користуючись визначенням «клерикальний» замість більш широкого — «релігійний». Так, на стор. 120 він пише про «клерикальну ідеологію», «світовий клерикальний фронт боротьби проти комуністичної ідеології», тоді як в

даному контексті точніше було б говорити про релігійну ідеологію та про класову боротьбу проти комунізму під релігійною оболонкою.

Автор переконливо, на великому фактичному матеріалі висвітлює нерозривний зв'язок найреакційніших кіл експлуататорських класів з релігією. Це особливо яскраво видно на прикладах підступних контактів німецького фашизму з католицькою церквою (стор. 16—17), діяльності ку-клукс-клану в США (стор. 18), взаємодії іудаїзму та сіонізму (стор. 73—74).

В книзі широко показано сучасний стан пайвизначніших релігійних течій. Автор слушно відзначає, що на сучасному етапі історичного розвитку спостерігається поживавлення інтеграційних процесів серед релігійників. Йдеться про екуменізм як рух за єдність християнських церков на антисоціалістичній та антикомуністичній основі, про спроби створити єдиний фронт так званих «авраамітичних релігій» — іудаїзму, християнства та ісламу, які взято з біблійних оповідей про «праотця Авраама».

У праці вміщено цікавий матеріал про різні види сектанства (стор. 88—104). Автор пише про підступну діяльність баптистів, п'ятидесятників, «інокентіївців», адвентистів, єговістів та ін. Правда, внаслідок згадування таких численних сектантських течій О. І. Бевза порушує хронологічну послідовність викладу, досить часто перескакує від одного до іншого шкільного курсу історії. На нашу думку, недостатньо обгрунтовано є порада автора викривати діяльність сектантів тільки в позаурочний час (стор. 88). Це питання слід порушувати як на уроках, так і в гуртковій та ідейно-масовій роботі.

У посібнику наводяться різноманітні методичні поради для вчителів. Здебільшого автор пов'язує атеїстичний матеріал з відповідними питаннями шкільної програми з історії та суспільствознавства. Значна увага приділяється унаочненню навчального процесу. Даються рекомендації, які саме ілюстрації вчитель може використати (стор. 42, 66, 67 та ін.). Правда, на жаль, автор не завжди вказує, де вчитель може взяти відповідну репродукцію. Це стосується, зокрема, картин І. О. Владимирова «Обстріл Червоної Армії єзуїтами в Тернополі в 1939 р.», М. Федорова «Обстріл революційної демонстрації із дзвіниці Троїцького собору в лютому 1917 року» (стор. 42, 66). Наводяться назви кінофільмів атеїстичного змісту: «Квітка на каме-

ні», «Дорога з мороку» (стор. 96), «Поруч з нами» (стор. 102), «Армагеддон» (стор. 104) та ін.

У книзі переконливо показано, як імперіалістичні кола в своїх реакційних цілях використовують в Ольстері поділ населення на католиків та протестантів. Але автор безпідставно вживає термін «північно-ірландський народ» (стор. 22), оскільки такого народу в світі не існує. Є ірландський народ, який прагне до демократичного возз'єднання в єдиній державі. Цьому перешкоджають реакційні імперіалістичні кола.

На жаль, в окремі розділи виділені не всі найчисленніші релігійні організації, матеріал про деякі з них доводиться шукати в інших розділах праці. Так, про діяльність освячуваних мусульманським духовенством татарських націоналістів у роки громадянської і Великої Вітчизняної війн (стор. 68—70) ідеться у розділі про православ'я. Більша частина розділу про клерикальний антикомунізм присвячується сектантам.

Автор не зовсім чітко викладає питання про релігійність у нашій країні після Ве-

ликої Вітчизняної війни. На стор. 70—71 він правильно розповідає про зрадництво окремих православних церковників у роки війни, а на стор. 93 робить висновок про те, що «закономірний відхід широких мас від релігії був загальмований у зв'язку із вторгненням на нашу землю німецько-фашистських орд», аргументовано не розкриваючи причин цього.

У книзі зустрічаються мовно-стилістичні огріхи (див. стор. 19, 28, 39, 52, 92, 109, 121 та ін.). Автор відносить духовенство до класів (стор. 52), хоч це — стан. Не зовсім чітко викладено матеріал про реакційні цілі панісламізму (стор. 113). Ідея «єдиної мусульманської нації» пропагується з метою зміцнення позицій не тільки ханів, муллів та поміщиків, а й буржуазії.

Наші зауваження спрямовані на те, щоб полегшити учителям користування даною книгою, яка мобілізує педагогічну громадськість на розгортання різнобічної атеїстичної роботи на уроках історії та у позаурочний час.

А. В. Санцевич (Київ)

Е. И. Чапкевич.

ЕВГЕНИЙ ВИКТОРОВИЧ ТАРЛЕ,

*изд-во «Наука»,
М., 1977, 126 с.*

Великої популярності серед широкого кола читачів нашої країни набули твори біографічного жанру, в яких розповідається про життя видатних представників найрізноманітніших сфер людської діяльності — політичних і громадських діячів, полководців, діячів науки, літератури і мистецтва тощо, характеризується їх вклад у скарбницю світового прогресу. Останнім часом серед книг цього жанру почали з'являтися й дослідження, присвячені життю і діяльності видатних вітчизняних істориків. Саме такою є, зокрема, й рецензована праця Є. И. Чапкевича про одного з найвидатніших представників радянської історичної науки академіка Євгена Вікторовича Тарле.

При написанні книжки автор використав дані цілого ряду архівосховищ країни, у тому числі Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві, Київського державного міського архіву, відділу рукописів ЦНБ АН УРСР, значний мемуарний матеріал, публікації періодичної преси. Так, розповідаючи про юнацькі роки вченого, він звертається до спогадів Є. В.

Тарле про своє навчання в Херсонській гімназії, вперше опублікованих в «Українському історичному журналі» (1957, № 1). Ці спогади містять чимало цінних деталей, що дають змогу дізнатися про чинники, які впливали на формування майбутнього історика.

Херсонська гімназія в період навчання там Є. В. Тарле і пізніше, коли в її стінах діяв марксистський гурток, яким керували визначні в майбутньому діячі Комуністичної партії О. Д. Цюрупа і М. К. Владимиров, відзначалася своїми демократичними традиціями. Саме в гімназії Є. В. Тарле вперше познайомився з марксистською і демократичною літературою, а також із захопленням читав твори вітчизняних і зарубіжних істориків.

У 1892 р. він вступив на історико-філологічний факультет Новоросійського університету в Одесі, а через рік перевівся на другий курс того ж факультету Київського університету.

Після здобуття вищої освіти Євген Вікторович посилено працював над магістерською дисертацією, яку захистив у жовтні 1901 р. в Києві, був викладачем Петербурзького університету. За участь у прогресивному русі зазнав поліцейських переслідувань. Висвітлюючи цей період діяльності вченого, автор уперше вводить до наукового обігу ряд документів, підписаних начальником київського жандармсько-

го управління генералом Новицьким (стор. 11, 24—25, 26—27). При цьому дослідник слухно зауважує, що революційність Є. В. Тарле у зазначених документах дещо перебільшена (стор. 25).

На жаль, чітко з'ясувати політичні погляди Є. В. Тарле дожовтневого періоду Є. Й. Чапкевичу не вдалося. Він то відмежовує професора-історика від кадетів, то згадує без будь-яких власних коментарів свідчення архівних документів (переважно жандармського походження) про його меншовищій переконання (стор. 38) і, нарешті, багато, але суперечливо говорить про ставлення вченого до марксизму. З одного боку, автор критикує Є. В. Тарле за поверхове знання наукового соціалізму, за непослідовність у визначенні співвідношення марксистської і позитивістської методології (стор. 13—14, 18, 42), а з другого,— наводить окремі положення, які нібито свідчать про засвоєння ним марксистських принципів (стор. 16—17, 41, 46).

На наш погляд, ближчим до істини є твердження Є. Й. Чапкевича про те, що Є. В. Тарле стояв на позиції «легального марксизму», аналізував історичний процес на основі економічного матеріалізму, але не уникнув впливу народницької концепції, і що його погляди в дореволюційний період відзначалися крайнім еклектизмом (стор. 17, 21—22, 42, 45). Публікації в двотижневнику «Освобождение», який був ідейним рупором майбутнього керівництва кадетської партії, очолюваної П. Б. Струве, або в такому невиразному щодо політичної спрямованості журналі, як «Красное знамя», аж ніяк не дають підстав для того, щоб вважати Є. В. Тарле послідовним «борцем проти царизму» (стор. 30—31, 37).

Автор досить критично підійшов до оцінки праць Є. В. Тарле, написаних у дожовтневий період (стор. 13—14, 45—46). Проте це не завадило йому побачити в них чимало позитивного, зокрема у розкритті на конкретно-історичному матеріалі революційності пролетаріату в боротьбі проти абсолютизму, у ґрунтовному вивченні економічної історії Франції кінця XVIII ст. (стор. 36, 44).

У рецензованій праці вперше опубліковано почерпнутий з Архіву Академії наук СРСР відзив великого російського письменника Л. М. Толстого на книгу Є. В. Тарле «Общественные воззрения Томаса Мора», в якому містилася висока оцінка праці молодого вченого (стор. 26). Підсумовуючи творчий доробок Є. В. Тарле дожовтневого періоду, автор доходить висновку, що вже в той час учений своїми працями створив своєрідну енциклопедію промислового становща Франції епохи Великої французької буржуазної революції (стор. 46).

У розділах, що характеризують творчий шлях історика в умовах Радянської влади, автор підкреслює патріотизм Є. В. Тарле, його готовність служити революційному народові. Відразу ж після перемоги Великого

Жовтня Євген Вікторович почав активно працювати у новостворених наукових установах. Він виявив щире прагнення до опанування марксистсько-ленінської методології і на основі її положень приступив до глибокої розробки питань історії дипломатії та військової історії країн Європи (стор. 56—57, 58—59, 63, 77). Щоправда, праці історика, написані в 20—30-х роках, як зазначається в книзі, ще не позбавлені деяких методологічних хиб, однобічності у висвітленні фактичного матеріалу (стор. 68, 70, 73, 80—81).

Остаточний перехід Є. В. Тарле на позиції марксистсько-ленінської методології завершився у другій половині 30-х років. Розпочався найбільш плідний період у творчому житті вченого, коли він створив такі найфундаментальніші за джерельною базою і найблискучіші за викладом праці, як «Наполеон», «Нашествие Наполеона на Россию 1812 г.», «Талейран», «Крымская война», «Северная война и шведское нашествие на Россию».

Є. В. Тарле започаткував історико-біографічний жанр у радянській історіографії, показав себе—особливо в працях періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.—неперевершеним майстром історичної публіцистики, а головне—наочно розкрив вирішальну роль народних мас нашої багатонаціональної Батьківщини у розгромі різного роду іноземних загарбників. Зокрема, «ґрунтовні дані вченого про героїчну боротьбу українського народу проти шведів і мазепинців,—наголошує автор,—викривають писання сучасних українських націоналістичних істориків у США, Канаді і ФРН...» (стор. 113).

Весь зміст рецензованої праці переконливо доводить неспроможність тверджень зарубіжних буржуазних фальсифікаторів про те, що нібито в умовах Радянської влади Є. В. Тарле деградував як дослідник і залишився на буржуазних світоглядних позиціях (стор. 92—93). «Приклад Є. В. Тарле,—зазначається у передмові до книжки,—показує, на яких шляхах один з найвизначніших представників російської ліберально-буржуазної історіографії шукав вихід з ідейного тупика і як, під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, він остаточно прийшов до марксизму, прийшов не зразу, прийшов шляхом мученицьких пошуків, долаючи помилки і важкий тягар минулого» (стор. 5). Автор цих слів—відомий радянський історіограф В. А. Дунаєвський—звертає увагу на гостру потребу в подальшому розвитку історико-біографічного жанру, зокрема на необхідність висвітлення життєвого і творчого шляху видатних істориків нашої Радянської країни.

У цьому зв'язку, очевидно, значний інтерес для широкого читача становили б книги про таких відомих українських істориків, як А. Ю. Кримський, Д. І. Багалій, О. І. Левницький, Д. І. Яворницький, В. Л. Модзалевський, М. Н. Петровський та ін-

ші. Сформовані як фахівці в основному в дожовтневу епоху, вони беззастережно стали на шлях щирого і плідного співробітництва з Радянською владою після перемоги Великого Жовтня. При створенні

таких праць міг би з успіхом бути використаний, зокрема, й досвід роботи Є. Й. Чапкевича над рецензованою книгою.

В. Г. Сарбей (Київ)

**ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ
ПО ИСТОРИИ
СОВЕТСКО-ЧЕХОСЛОВАЦКИХ
ОТНОШЕНИЙ,**

**Т. 2 (АВГУСТ 1922 г. —
ИЮНЬ 1934 г.),**

*изд-во «Наука»,
М., 1977, 634 с.*

Другий том збірника «Документи и материалы по истории советско-чехословацких отношений», що охоплює період від укладення Тимчасового договору (1922 р.) між СРСР і Чехословаччиною до нормалізації дипломатичних відносин між обома країнами (1934 р.), — значний вклад в історіографію становлення і зміцнення уз пролетарської солідарності між двома братніми народами. Вміщені у збірнику документи сприяють розумінню закономірностей світового революційного процесу, з'ясуванню ролі пролетарського інтернаціоналізму у формуванні об'єктивних факторів соціалістичної революції в капіталістичних країнах.

Рецензований збірник охоплює надзвичайно складний у світовій історії період, який характеризується далішим загостренням і поглибленням першого етапу загальної кризи капіталізму, що розгорталася на фоні великих господарсько-політичних успіхів Країни Рад у будівництві соціалізму і невпинного зростання її авторитету на міжнародній арені.

У томі вміщено 475 документів центральних і місцевих архівів та книгозбирань СРСР і Чехословаччини, основна частина яких публікується вперше. Вони подані в хронологічному порядку. Всі документи належним чином науково опрацьовані, значна частина з них супроводжується докладними науковими коментарями. Цінним є й те, що у коментарях до деяких документів вміщено короткі біографічні довідки про маловідомих політичних і громадських діячів, імена яких згадуються в цих документах (стор. 296, 303, 308 та ін.). В кінці збірника подано іменний покажчик, а також хроніку найважливіших подій суспільно-політичного життя СРСР і Чехословаччини. Збірник видано в СРСР і Чехословаччині відповідно російською і чеською мовами.

Ознайомлення з матеріалами збірника дає можливість виділити два основні напрями радянсько-чехословацького співробітництва: стосунки, що формувалися на

основі офіційно-правової міждержавної програми, та відносини, що склалися між народами обох країн на ґрунті класової солідарності чеських і словацьких трудящих з пролетаріатом першої в світі соціалістичної держави.

Чехословацька буржуазія протягом усього періоду свого панування послідовно проводила імперіалістичну, класово ворожу Радянській країні політику. При здійсненні цього курсу правлячі кола Чехословаччини нашоувувалися на значний опір прогресивних сил на чолі з КПЧ, які вимагали від уряду негайної нормалізації радянсько-чехословацьких відносин, приведення їх у відповідність з державними і національними інтересами в політичній, економічній і культурній сферах суспільного життя обох країн.

Матеріали збірника висвітлюють об'єктивну картину радянсько-чехословацьких відносин міжвоєнного періоду, характер і зміст яких визначала не політика правлячих кіл на чолі з Масариком і Бенешем, а пролетарська солідарність трудящих Чехословаччини з батьківщиною міжнародного пролетаріату. Тільки цим можна пояснити той факт, що в умовах відсутності юридичної основи для нормальних міждержавних відносин співробітництво між народами двох країн в економічній і, особливо, в культурній сфері набуло значного розмаху. Про це свідчать документи, в яких показано боротьбу робітничого класу, всіх прогресивних сил країни, згуртованих навколо КПЧ, за союз і дружбу між народами Радянського Союзу і Чехословаччини.

В основі урядового зовнішньополітичного курсу буржуазної Чехословаччини по відношенню до СРСР були інтереси міжнародної імперіалістичної буржуазії. Засліплені класовою ненавистю до Радянського Союзу, правлячі кола буржуазної Чехословаччини нехтували життєвими інтересами трудящих країни. Документи збірника викривають класову обмеженість і непослідовність буржуазного уряду Чехословаччини, що діяв у повній суперечності з інтересами національно-державного суверенітету.

Матеріали рецензованого збірника дають можливість зробити висновок про те, що факт визнання чехословацьким буржуазним урядом Країни Рад був своєрідним підсумком тих успіхів, яких досягли прогресивні сили на чолі з КПЧ у боротьбі за зміцнення класової, пролетарської солідарності, братерської дружби між народами двох країн, свідченням банкрутства

зовнішньополітичного курсу правлячої чехословацької буржуазії, її капітуляції перед вимогами прогресивних сил. Тому через увесь збірник червоною ниткою проходить думка про провідну роль народних мас як творця історії і міжнародної політики. Вона знаходить своє підтвердження в документах, що показують активне співробітництво народів двох країн в умовах відсутності дипломатичних відносин між ними. Такими є, зокрема, численні прояви міжнародної пролетарської солідарності, виступи на захист СРСР, проти розпалювання імперіалістами нової світової війни, безпосередня участь трудящих Чехословаччини у будівництві основ соціалізму в СРСР. Цим питанням присвячено ряд документів, в яких розповідається про організацію виробничих артілей «Інтергельпо», «Прага-машини», про самовіддану працю робітників Чехословаччини на новобудовах СРСР тощо (стор. 47—49, 91, 112, 115).

Значне місце у збірнику відведено документам, що висвітлюють діяльність прогресивного «Товариства економічного і культурного зближення з новою Росією», товариства «Лівий фронт», створеної і керованої КПЧ «Спілки друзів СРСР» — масової організації трудящих і прогресивних сил Чехословаччини. З цих матеріалів видно, яку велику роботу проводили ці товариства по поширенню серед трудящих Чехословаччини ідей соціалізму, по викриттю наклепів буржуазної пропаганди на радянський соціалістичний лад.

З особливим інтересом читаються документи, присвячені В. І. Леніну. У збірнику вміщено листи трудящих до вождя світового пролетаріату, матеріали про відзначення пам'яті В. І. Леніна, присвоєння його імені вулицям, площам, бібліотекам тощо. Значна частина документів розповідає про святкування трудящими Чехословаччини річниці Великого Жовтня.

Великий революціонізуючий вплив на трудящих Чехословаччини мала пропаганда успіхів соціалістичного будівництва в СРСР,

що здійснювалася КПЧ і прогресивними громадськими організаціями країни. Так, у зверненні ЦК КПЧ «10 років диктатури пролетаріату в Радянському Союзі і дев'ять років панування буржуазії в Чехословаччині» міститься заклик наслідувати приклад робітників і селян Країни Рад, усім стати на захист Радянської держави, боротися всіма засобами проти загрози нової світової війни (стор. 311). У відозві про підготовку до відзначення 15-ї річниці Великого Жовтня ЦК КПЧ закликав усіх членів партії використовувати «...всі можливості для найширшої популяризації соціалістичного будівництва, для викриття буржуазної брехні про Радянський Союз» (стор. 528).

Позитивним, на нашу думку, є опублікування в збірнику значної кількості партійних документів та матеріалів преси КПЧ. Однак слід відзначити, що в радянських обласних архівах, зокрема в Закарпатському, є чимало документів, які свідчать про багатогранні і тісні зв'язки трудящих окремих районів буржуазної Чехословаччини з колективами трудящих, партійними, комсомольськими, профспілковими та іншими громадськими організаціями СРСР тощо. Ці матеріали в збірнику варто було використати більш широко.

Колектив упорядників підготував надзвичайно важливий збірник документів, які розкривають процес становлення і зміцнення радянсько-чехословацького співробітництва в складний період світової історії, коли ленінські принципи мирного співіснування вперше утверджувалися на практиці в міжнародному житті. Це видання буде корисним не лише історикам і спеціалістам в галузі радянсько-чехословацьких зв'язків, а й широкому колу пропагандистських кадрів, які знайдуть у ньому цінні матеріали про життєдайну силу пролетарського інтернаціоналізму — основного фундаменту братерської дружби народів СРСР і Чехословаччини.

Х. М. Олексик (Ужгород)

П. І. Халус.
ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ
ТРУДЯЩИХ СРСР І УГОРЩИНИ
1917—1938 рр.
вид-во «Наукова думка»,
К., 1977, 95 с.

На основі глибокого марксистсько-ленінського аналізу фактів і подій, на конкретному історичному матеріалі у рецензованих книжці, що складається з вступу і трьох розділів, показано формування і розвиток інтернаціональних зв'язків трудящих Країни Рад і Угорщини в 1917—1938 рр.

та вирішальну роль радянських і угорських комуністів у цьому процесі.

Автор вірно визначив роль і значення зарубіжних інтернаціоналістів у здійсненні Великої Жовтневої соціалістичної революції та захисті її завоювань у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Про участь зарубіжних трудящих, що потрапили в російський полон під час першої світової імперіалістичної війни, зокрема, про революційних угорців, які брали участь у боротьбі за владу Рад в Росії, уже багато відомо з праць радянських істориків — П. І. Дроздова, Л. І. Жарова і В. М. Устинова, Л. І. Яковлева, І. М. Гранчака,

М. В. Трояна, М. Ф. Лебовича, а також їх угорських колег Д. Немеша, Е. Ліптаї, А. Йожи і Д. Мілеї, Т. Хайду, А. Шіклоша та інших. Проте у рецензованій праці участь угорців-інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад висвітлено узагальнююче, компактніше, що дає можливість читачеві ґрунтовно ознайомитися з ходом подій, починаючи від братань солдатів на фронтах першої світової війни і кінчаючи розгромом внутрішніх і зовнішніх ворогів молодого Радянської республіки.

Слід підкреслити, що другий і третій розділи книжки є новиною як у радянській, так і в угорській історичній літературі. Так, у першому з них ґрунтовно висвітлено допомогу трудящих і уряду Країни Рад угорським жертвам білого терору в 20—30-х роках ХХ ст., встановлення і зміцнення зв'язків різних верств трудового народу Угорщини з трудящими СРСР, допомогу радянського народу угорським революціонерам у виданні пропагандистської літератури. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує параграф про участь угорців у соціалістичному будівництві в СРСР у міжвоєнний період.

Чільне місце у третьому розділі рецензованої праці займають питання про радянсько-угорські економічні зв'язки, взаємини у галузі науки і освіти, літератури та образотворчого мистецтва в 20—30-х роках ХХ ст.

Автор доходить важливого наукового і політичного висновку про те, що, незважаючи на хортістський фашистський терор, під керівництвом Компартії Угорщини зв'язки між угорським і радянським народом у

20—30-х роках продовжували існувати. Успіхи соціалістичного будівництва в СРСР справляли значний революціонізуючий вплив на угорських трудящих, сприяли зростанню авторитету Країни Рад на міжнародній арені, зміцненню сил миру в усьому світі, піднесенню класової свідомості і організованості трудящих мас у боротьбі за повалення експлуататорського ладу, за перемогу диктатури пролетаріату. Підсумовуючи сказане, слід відзначити, що П. І. Халус успішно справився з поставленим завданням. Рецензована книжка переконливо доводить, що вступ трудящих народної Угорщини в братню сім'ю країн соціалістичної співдружності був не випадковим, а закономірним явищем, результатом багаторічної боротьби угорського трудового народу за мир, соціальний прогрес і національний розквіт.

Рецензована праця, на нашу думку, не позбавлена окремих недоліків. Зокрема, в її вступі чомусь немає аналізу і оцінки внеску попередників у вивчення проблеми. Крім того, не всі питання знайшли в ній своє повне висвітлення, наприклад, радянсько-угорські дипломатичні відносини після 1934 р. Трапляються й орфографічні помилки у написаннях угорською мовою.

У цілому ж рецензоване дослідження має незаперечну цінність. Написане на належному ідейно-теоретичному і науковому рівні, воно стане в нагоді для фахівців-істориків, студентів університетів і педагогічних вузів, лекторів, пропагандистів.

В. В. Хайнас (Ужгород)

Хроніка та інформація

Відзначення 325-річчя возз'єднання України з Росією

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ДО 325-РІЧЧЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

У зв'язку з відзначенням 325-річчя возз'єднання України з Росією Державний історичний музей Української РСР поповнив свою експозицію багатьма новими експонатами, зокрема, тогочасними зразками зброї, документами, речами. Створено нову діараму, що відтворює зустріч донських козаків на Запоріжжі. На картині художників М. Дергуса, С. Репіна, В. Савенкова зображено Переяславську раду, яка 8 січня 1654 р. прийняла історичне рішення про возз'єднання України з Росією.

У музеї експонуються пам'ятні подарунки та привітальні адреси від радянських республік українського народності, надіслані ще в 1954 р. з нагоди святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією.

Унікальними подарунками, зокрема, є Державні герби Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки і Української Радянської Соціалістичної Республіки. Вони виготовлені у Ленінграді з уральської яшми, орлія, гірського кришталю, золотистого топазу, димчатого кварцу, рубінового скла, а також срібла, бронзи, позолоти.

На вічне зберігання музеєві передано велику бронзову меморіальну медаль, у центрі якої міститься зображення: російський посол передає Богдану Хмельницькому документ про возз'єднання України з Росією. Чудові килими і панно — подарунки трудящих радянських республік Середньої Азії та Закавказзя — зберігають національні особливості килимарства Узбецької, Таджикиської, Вірменської РСР.

Серед подарунків є твори живопису і скульптури, високохудожні вироби майстрів народної творчості: вишивані панно, мережива, вироби з фарфору, кристалю, кольорового скла, срібла та ін., загалом понад 100 експонатів.

До 325-річчя возз'єднання України з Росією колектив музею підготував, крім основної експозиції, стаціонарну документально-речову виставку, куди ввійшло понад 300 експонатів, головним чином, з подарунків до 300-річчя возз'єднання України з Росією, які не ввійшли до основної експозиції, та 60-річчя проголошення Радянської влади на Україні. На їх основі експонували і наукові працівники музею проводять оглядові і тематичні екскурсії.

На підприємствах м. Києва, а також у колгоспах і радгоспах підшефних Миронівського, Києво-Святошинського, Вишгородського та інших районів Київської області наукові працівники музею прочитали сотні лекцій, присвячених 325-річчю возз'єднання України з Росією. Під час читання лекцій експонувалася фотодокументальна виставка «Навіки разом», присвячена знаменній даті.

Для подання допомоги музеям республіки у підготовці й проведенні святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією Державний історичний музей підготував і надіслав їм інструктивно-методичний лист, а також: понад 2000 примірників фотодокументів для строрення на місцях виставок.

І. О. Дудник (Київ)

* * *

СИМПОЗІУМ З ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ СРСР

28—30 жовтня 1978 р. у м. Цхалтубо відбувся науковий симпозіум з проблеми «Формування і розвиток національних загонів робітничого класу СРСР в період побудови соціалізму (1921—1937 рр.)». Його

організували Інститут історії СРСР АН СРСР та Інститут історії, археології й етнографії АН Грузинської РСР. У роботі симпозіуму взяли участь спеціалісти з історії робітничого класу академічних установ

історичного профілю союзних і автономних республік, Сибірського відділення АН СРСР, а також деяких вищих учбових закладів. З доповідями на симпозіумі виступили: д-р істор. наук О. А. Матюгін (*Москва*) — «В. І. Ленін про братерство і згуртованість робітників усіх націй СРСР», д-р істор. наук Л. С. Рогачевська (*Москва*) — «Актуальні проблеми вивчення формування і розвитку багатонаціонального робітничого класу в роки соціалістичного будівництва», д-р істор. наук О. З. Ваксер (*Ленінград*) — «Етапи формування єдиного народногосподарського комплексу СРСР і зміцнення багатонаціонального робітничого класу», д-р істор. наук М. В. Натмеладзе (*Тбілісі*) — «Питання інтернаціонального виховання робітничого класу СРСР». Про особливості формування і розвитку робітничого класу Російської Федерації доповіла д-р істор. наук А. В. Митрофанова (*Москва*), Сибіру — д-р істор. наук О. С. Московський (*Новосибірськ*), Калмицької АРСР — С. Д. Таванець (*Еліста*).

З повідомленнями про розвиток робітничого класу України на симпозіумі виступили: д-р істор. наук С. В. Кульчицький (*Київ*), д-р істор. наук З. Г. Ли-

холобова (*Донецьк*) та канд. істор. наук С. М. Сирцова (*Київ*). Про формування і розвиток робітничого класу Білорусії розповів канд. істор. наук В. І. Вишинський (*Мінськ*), Узбекистану — канд. істор. наук К. А. Акимов (*Ташкент*), Казахстану — канд. істор. наук С. Б. Нурмухамедов (*Алма-Ата*), Грузії — канд. істор. наук Н. Г. Датешидзе (*Тбілісі*), Азербайджану — канд. істор. наук А. А. Мамедов (*Баку*), Таджикистану — канд. істор. наук М. А. Лугманов (*Душанбе*), Вірменії — д-р істор. наук А. М. Акопян (*Єреван*), Туркменії — канд. істор. наук М. Я. Язикова (*Ашхабад*).

У доповідях і повідомленнях, а також під час їх обговорення основна увага зверталася на такі питання, як структурні зміни у складі робітничого класу, джерела формування робітничих кадрів на різних етапах соціалістичного будівництва, роль робітничого класу у зміцненні дружби і співробітництва радянських народів. Матеріали симпозіуму будуть використані при створенні дев'ятитомної «Історії робочого класу СРСР».

С. В. Кульчицький (*Київ*)

СТВОРЕННЯ В АН УРСР НАУКОВОЇ РАДИ З ПРОБЛЕМИ «ІСТОРІЯ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 рр.»

З метою координації й більш ефективного дослідження історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Президія Академії наук УРСР прийняла постанову про створення Наукової ради з проблеми «Історія Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.». Організаційно-технічне і фінансове забезпечення роботи ради покладено на Інститут історії АН УРСР. Президія затвердила склад Наукової ради.

Бюро ради

Тронько П. Т. — віце-президент АН УРСР, акад. АН УРСР — голова;

Клоков В. І. — чл.-кор. АН УРСР, зав. відділом історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР — заст. голови;

Кучер В. І. — канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР — учений секретар;

Курас І. Ф. — канд. істор. наук, зав. сектором відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України;

Ковалевський Б. П. — д-р істор. наук, заст. міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР;

Нем'ятий В. М. — канд. істор. наук, керівник проблемної групи з історії Великої

Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Члени ради

Акулов М. Р. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою Сімферопольського державного університету;

Архипов І. В. — лауреат Державної премії УРСР, полковник запасу, консультант Головної редакції Української Радянської Енциклопедії по війсьній науці;

Бабаков О. О. — канд. істор. наук, начальник відділу Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР;

Буцько М. О. — д-р істор. наук, проф. Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ;

Вербіло О. М. — д-р істор. наук, проф., начальник кафедри Військової академії протиповітряної оборони сухопутних військ;

Вольський С. А. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою Одеського інституту інженерів морського флоту;

Григоревич Д. П. — канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України;

Емченко Г. Я. — канд. істор. наук, проф., зав. кафедрою Ворошиловградського машинобудівного інституту;

Замлинський В. О. — канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України;

Коваль В. С. — канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР;

Коваль М. В. — д-р істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР;

Кондуфор Ю. Ю. — д-р істор. наук, проф., директор Інституту історії АН УРСР;

Костриба П. М. — канд. істор. наук, доц., зав. кафедрою Інституту культури Міністерства культури УРСР;

Кравчук М. І. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою Київського медінституту;

Куманьов Г. О. — д-р істор. наук, проф., зав. сектором Інституту історії СРСР АН СРСР;

Мартиненко А. К. — д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою КДУ;

Мултих Г. М. — канд. істор. наук, проф. ВПШ при ЦК Компартії України;

Письменний Г. Г. — д-р істор. наук, проф. КДУ;

Хорошайлов М. Ф. — д-р істор. наук, проф. ВПШ при ЦК Компартії України;

Цимбал Є. І. — д-р істор. наук, проф., зав. лекторською групою Одеського обкому Компартії України;

Юрчук В. І. — чл.-кор. АН УРСР, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

* * *

22 листопада 1978 р. в Інституті історії АН УРСР відбулося організаційне засідання Наукової ради з проблеми «Історія Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.». В роботі засідання взяли участь члени Наукової ради, наукові співробітники відділу історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії, проблемної групи з історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., члени Комісії в справах колишніх партизанів у роки Великої Вітчизняної війни при Президії Верховної Ради УРСР, колишні фронтовики та учасники партизанського руху — всього понад 70 чол.

Засідання відкрив Голова Наукової ради, віце-президент АН УРСР, акад. АН УРСР П. Т. Тронько. У доповіді «Актуальні питання дослідження історії Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.» П. Т. Тронько дав глибокий аналіз стану дослідження цієї проблеми істориками республіки. Він, зокрема, зазначив, що глибоке висвітлення і вивчення джерел могутності Радянського Союзу, закономірностей його перемоги у Великій Вітчизняній війні, узагальнення досвіду діяльності Комуністичної партії — натхненника і організатора боротьби радянського народу з фашистською Німеччиною — мають важливе наукове значення. Доповідач наголосив, що у вивченні цього питання досягнуто значних успіхів, однак є й окремі недоліки. П. Т. Тронько звернув увагу на необхідність глибокого висвітлення ще цілого ряду тем, які мають велике наукове значення. В координації зусиль учених, підкреслив він, важливу роль покликана відіграти щойно створена Наукова рада.

З науковим повідомленням «Стан і перспективи розробки проблеми «Комуністична партія України періоду Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.» виступив керівник проблемної групи з історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, канд. істор. наук В. М. Нем'ятій. Він спинився на характеристиці праць, що вийшли з цього питання останнім часом, розповів про перспективи в розробці і висвітленні названої важливої проблеми.

Зав. сектором історії СРСР періоду Великої Вітчизняної війни Інституту історії СРСР АН СРСР, д-р істор. наук, проф. Г. О. Куманьов у науковому повідомленні «Новітня література з проблеми «Радянський тил у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» відзначив, що в історіографії Великої Вітчизняної війни важливе місце посідає література, присвячена подвигу трудівників радянського тилу, економічній перемозі СРСР над гітлерівською Німеччиною. Тільки протягом 1941—1967 рр. з цієї проблеми було опубліковано понад 2,1 тис. праць, що становить приблизно одну чверть усіх видань з історії війни. Значно розширилася тематика досліджень, вона охоплює не лише кардинальні проблеми, а й інші комплексні питання як у загальносоюзному, так і в локальному масштабах.

Директор ЦДАЖР УРСР В. В. Кузьменко доповів про використання документів з історії Великої Вітчизняної війни, що зберігаються в даному архіві. Зав. Науковим архівом Інституту історії СРСР АН СРСР, ст. наук. співроб. Н. С. Архангородська розповіла про документальні матеріали з історії Великої Вітчизняної

війни, які зберігаються у фондах цього архіву.

Учасники засідання накреслили ряд конкретних заходів, спрямованих на дальше

вивчення найактуальніших питань з даної проблеми.

В. І. Кучер (Київ)

МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

21—22 листопада 1978 р. у м. Вільнюсі відбулася міжреспубліканська наукова конференція, присвячена питанням джерелознавства та історіографії народів прибалтійських республік Союзу РСР. Її організували Прибалтійська секція Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» та Інститут історії АН Литовської РСР. У роботі конференції взяли участь науковці з Литви, Естонії, Латвії, України, а також з міст Москви і Мінська. Делегація нашої республіки була однією з найбільш представницьких. До її складу входили вчені з Києва, Львова і Дніпропетровська.

Академік-секретар Відділення суспільних наук, акад. АН Литовської РСР В. Ю. Нюнка, який відкрив пленарне засідання, підкреслив, що конференція відбувається напередодні 60-річчя встановлення Радянської влади в Литві.

На пленарному засіданні з доповіддю «Радянська археографія — стан і завдання її подальшого розвитку» виступив голова археографічної комісії АН СРСР, д-р істор. наук, проф. С. О. Шмідт. Основним етапам розвитку радянської історіографії у республіках Прибалтики Союзу РСР були присвячені доповіді чл.-кор. АН Естонської РСР К. К. Сійліва, чл.-кор. АН Латвійської РСР А. К. Бірона, заст. директора Інституту історії АН Литовської РСР, д-ра істор. наук М. А. Ючас. В них на багатому фактичному матеріалі показано розвиток історичної науки у прибалтійських республіках за період Радянської влади. Так, Інститут історії АН Литовської РСР опублікував ряд історичних праць з минулого литовського народу, зокрема, «Розмова Литви з Польщею», матеріали з літопису Стрийковського та ін. А колектив науковців, що брав участь у написанні «Історії Вільнюса», було відзначено республіканською премією.

Робота конференції проходила у чотирьох секціях: 1) секція джерелознавства (XIII—XVIII ст.); 2) секція джерелознавства (XVIII—XX ст.); 3) секція історіографії (з найдавніших часів до 1861 р.); 4) секція історіографії (1861 р. — XX ст.). Загалом було обговорено 65 доповідей і

повідомлень, опублікованих у двох випусках*.

Значний інтерес, зокрема, викликали доповіді, прочитані на засіданні першої секції: «Доля архіву Тевтонського ордена» (Ю. М. Юргініс), «Завдання видання і опису Литовської метрики» (А. Л. Хорошкевич, Москва), «Литовські літописи XIV—XVI ст. як джерела з історії України» (С. З. Заремба, Київ), «Джерела з історії Великого князівства Литовського XV—XVI ст. в архіві Сангушек» (М. П. Ковальський, Дніпропетровськ), «Джерела з внутрішньої та зовнішньої торгівлі Білорусії та Литви в XVII—XVIII ст.» (В. І. Мелешко, Мінськ) та ін. В їх обговоренні взяло участь багато вчених, у тому числі д-р істор. наук, проф. М. М. Улащик (Москва), д-р істор. наук А. Л. Хорошкевич (Москва), канд. істор. наук С. З. Заремба (Київ) та ін. Було підкреслено, зокрема, важливість видання «Литовської метрики» та «литовських» або західно-руських літописів, як важливих джерел з історії Литви, Білорусії, України і Росії. Ознайомившись з доповіддю Е. Г. Істоміної (Москва) «Історико-географічні джерела з внутрішніх водних шляхів Прибалтики в другій половині XVIII — початку XIX ст.», учасники конференції висловили ряд пропозицій щодо видання історичного атласу СРСР, а також атласів союзних республік.

Цікавими були доповіді науковців і в інших секціях. Д-р істор. наук В. М. Кабузан (Москва) зупинився на аналізі джерел з етнічного складу населення Прибалтики XIX ст., чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Київ) дав оцінку вкладові вчених Київського університету у вивченні історії Великого князівства Литовського, д-р істор. наук А. В. Санцевич (Київ) зробив огляд публікацій «Українського історичного журналу», в яких висвітлюються питання історії Прибалтики. Відзначаючи, зокрема, великий вклад дореволюційних істориків Київського університету у вивченні історії Великого князівства Литовського, Ф. П. Шевченко висловився за продовження наукових традицій цього вузу, оскільки

* Матеріали міжреспубліканської наукової конференції по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР. Источниковедение,

Вильнюс, 1978; Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР. Историография, Вильнюс, 1978.

розкриття значення і сутності загального і конкретного історії литовського, білоруського і українського народів є одним з важливих завдань, що стоять нині перед радянськими істориками. Ряд практичних пропозицій зробив також А. В. Санцевич.

З повідомленнями на конференції виступили д-р істор. наук Я. Д. Ісаєвич (*Львів*) — «Стародруки друкарень Литви в бібліотеках та музеях Української РСР», Я. Р. Дашкевич (*Львів*) — «Українські історики про Литву (XIX — початок XX ст.)», В. В. Румянцева (*Київ*) — «З історії українсько-литовських

зв'язків у галузі геральдики», О. Я. Мациук (*Львів*) — «Вклад учених прибалтійських республік у розвиток філігранології» та ін.

Підбиваючи підсумки роботи конференції, керівники секцій підкреслили, що доповіді і повідомлення, прочитані на ній, заповнили ряд прогалин у вивченні джерелознавства та історіографії прибалтійських республік, а також визначили ряд малодосліджених і недосліджених проблем, вивчення яких має велике значення для дальшого розвитку радянської історичної науки.

С. З. Заремба (*Київ*)

СИМПОЗИУМ УЧЕНИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН З ПИТАНЬ ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН

З 21 по 23 листопада 1978 р. у Києві проходив симпозиум з проблеми «Етногенез слов'ян», організований Інститутами археології АН СРСР та АН Української РСР. Симпозиум проводився в рамках Міжнародної унії слов'янської археології і був одним із заходів, спрямованих на підготовку IV Міжнародного конгресу слов'янської археології. Крім радянських учених, у його роботі взяли участь представники наукових організацій Чехословаччини, Польщі, Болгарії, НДР, Румунії, Угорщини та Югославії.

На засіданнях симпозиуму було заслухано понад 30 наукових доповідей і повідомлень. С. С. Березанська, І. К. Свешников (СРСР) і Я. Домбровський (ПНР) присвятили свої виступи джерелам слов'ян в археологічних культурах епохи бронзи на територіях Північної України і суміжної Польщі. Про результати лінгвістичних досліджень в галузі походження і виділення слов'янських мов з індоєвропейської мовної групи повідомили О. М. Трубаčov і М. І. Толстой (СРСР) та А. Лампрехт (ЧССР).

Основну частину прочитаних доповідей було присвячено становленню слов'янських культур на території Центральної і Східної Європи в I тис. н. е. Про наявність елементів ранньосередньовічної слов'янської культури пражського типу в пам'ятках IV—V ст., зокрема, повідомив у своєму виступі Б. Хроповський (ЧССР). Доповідь І. Земана (ЧССР) присвячувалася дослідженню слов'янських старожитностей VI ст. н. е. на території Центральної Європи. Л. Гавлік (ЧССР) зробив спробу проаналізувати окремі писемні свідчення про слов'янські племена раннього середньовіччя і на їх основі реконструювати етногенетичні процеси того часу. Характеристика ранньосередньовічної слов'янської культури та її джерел подавалася у допо-

відах В. Шиманського і К. Годловського (ПНР) та В. Д. Барана (СРСР).

«До питань етногенезології» — тема доповіді В. Гензеля (ПНР). Питання етногенезу слов'ян ряд дослідників розглянули на прикладі якоїсь однієї ознаки археологічної культури. Такою ознакою, підкреслювали у своїх виступах В. В. Седов (СРСР) та Г. Золь-Адамкова (ПНР), може бути похоронний обряд, чи домобудівництво, як свідчить повідомлення П. Доната (НДР). Реконструкції господарської діяльності слов'янських племен Центральної Європи було присвячено доповідь І. Плейнерової (ЧССР).

Питання утворення і синхронізації окремих археологічних культур Східної Європи, що передують достовірно слов'янським старожитностям VI—VII ст., і ролі пам'яток київського типу у формуванні таких слов'янських старожитностей, як пенківські і колочинські, висвітлювалися у повідомленнях Н. М. Кравченко, Р. В. Терпиловського, Е. О. Симоновича, Е. А. Горюнова, М. М. Казанського (СРСР). Генезис зарубинецької і черняхівської культур розглядався К. В. Каспаровою, Е. В. Максимовим, П. І. Хавлюком та А. Т. Сміленко (СРСР).

Виявленню пам'яток пражського типу в західних районах СРСР, що датуються часом не пізніше V ст. н. е., присвячувалися виступи радянських учених І. П. Русанової, Б. А. Тимошука, Л. В. Вакуленко та О. М. Приходнюка.

Процес заселення слов'янськими племенами території Центральної і Південної Європи у третій чверті I тис. н. е. висвітлювався у доповідях І. Поуліка (ЧССР), Д. Теодора (СРР), Д. Дмитрова (НРБ), І. Ерделі (УНР), З. Курнаговської (ПНР). Питанням виділення

західної і південної гілок слов'ян, а також ранньофеодальних слов'янських держав присвячувалися доповіді Л. Лециевича (ПНР), Г.-Ю. Брахманна (НДР) та Б. Бабица (СФРЮ).

З окремих питань слов'янського етногенезу на симпозиумі розгорнулася дискусія, яка ще раз переконала в необхідності ком-

плексного підходу до аналізу цієї складної багатогранної проблеми. Зустріч учених-славистів у Києві сприятиме дальшому співробітництву у вивченні давньої і середньовічної історії слов'ян Європи.

С. П. Пачкова (Київ).

Р. В. Терпиловський (Київ)

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В ОДЕСІ

24—26 жовтня 1978 р. в Одесі відбулася республіканська наукова конференція на тему «КПРС на чолі науково-технічного прогресу». Її організували Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та опорна кафедра історії КПРС Одеського державного університету.

У роботі конференції взяли участь 350 наукових працівників і викладачів вузів Української, Молдавської, Грузинської РСР, представники партійних органів, спеціалісти народного господарства.

Вступним словом конференцію відкрив ректор Одеського державного університету, д-р фіз.-мат. наук, проф. В. В. Сердюк.

На пленарному засіданні з доповіддю про діяльність Одеської партійної організації по прискоренню науково-технічного прогресу виступив секретар Одеського міського Компартії України Є. І. Стеценко. У доповіді зав. сектором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, проф. В. В. Косолапова «Науково-технічна політика КПРС на етапі розвинутого соціалістичного суспільства» відзначалося, що науково-технічна політика на сучасному етапі — це довгострокова стратегія розвитку науки і техніки.

Ректор Одеського університету проф. В. В. Сердюк виступив з доповіддю «XXV з'їзд КПРС про науково-технічний потенціал розвинутого соціалізму», в якій показав вклад учених Української РСР у прискорення науково-технічного прогресу. «Науково-технічна революція і світовий революційний процес» — тема доповіді зав. опорною кафедрою історії КПРС Одеського університету, д-ра істор. наук, проф. Н. М. Якулова.

Виступ начальника кафедри історії КПРС Одеського вищого артилерійського училища ім. М. В. Фрунзе, канд. істор. наук, доц. В. Ю. Звєрева було присвячено значенню науково-технічного прогресу для зміцнення оборони Радянської держави, для боротьби за збереження миру в усьому світі.

На пленарному засіданні були заслухані також виступи Героя Соціалістичної Праці, лауреата Державної премії УРСР, депутата Верховної Ради УРСР, делегата

XXV з'їзду КПРС, бригадира докерів Іллічівського морського торгового порту А. А. Барановського про соціалістичне змагання докерів за підвищення ефективності роботи, секретаря парткому Чорноморського пароплавства Н. М. Лебедева про діяльність партійних організацій по впровадженню досягнень науки і техніки на морському транспорті, секретаря парткому Одеського відділення залізничі Г. В. Пловецького про діяльність партійної організації по впровадженню досягнень науки і техніки на залізничі.

На конференції працювали чотири секції: «Питання партійного керівництва підготовкою кадрів в умовах розвинутого соціалізму», «Підвищення ефективності та якості — найголовніший напрямок науково-технічного прогресу», «Діяльність партійних організацій по розвитку соціалістичного змагання і комуністичного ставлення до праці» та «Діяльність партійних організацій по зміцненню зв'язку науки з виробництвом».

У доповідях і повідомленнях доцентів Г. І. Терещенка (Одеський медичний інститут), Л. І. Гордієнка (Дніпропетровський університет), Є. П. Муратчаєвої і А. Л. Піщевського (Одеський університет), Г. В. Ангелова (Одеський технологічний інститут харчової промисловості) та інших було розглянуто актуальні проблеми партійного керівництва підготовки кадрів в умовах науково-технічної революції.

Проф. І. Л. Сабадирьов (Одеська вища партійна школа), доц. П. С. Костик, ст. викладач В. Т. Григоренко (Львівський політехнічний інститут), доц. Л. Ф. Гайдуков (Київський університет), доц. В. І. Светличний (Одеський університет), доц. С. Л. Петліцин (Одеський сільськогосподарський інститут), канд. істор. наук А. Є. Нагайцев (Одеський гідрометеорологічний інститут), ст. викладач Є. І. Дятлов (Одеський університет) та ін. у своїх доповідях і повідомленнях розповіли про діяльність партійних організацій промислових підприємств по підвищенню ефективності та якості роботи як однієї з найважливіших умов прискорення науково-технічного прогресу.

Багатогранну діяльність партійних організацій по розвитку соціалістичного змагання, комуністичного ставлення до праці як однієї з важливих умов прискорення науково-технічного прогресу було проаналізовано у виступах доц. Г. Д. Афіногенова (Одеський політехнічний інститут), доц. Б. А. Капіфольського (Одеський технологічний інститут холодительної промисловості), доц. Н. М. Казанович і ст. викладача Л. Н. Фателевич (Краматорський індустріальний інститут), викладачів Ю. І. Філатова (Донецький політехнічний інститут), В. Я. Берези (Полтавський інженерно-будівельний інститут) та ін.

Про діяльність партійних організацій по зміцненню зв'язку науки з виробництвом, про комплексний підхід у керівництві науково-технічним прогресом говорили у своїх виступах доц. В. В. Козленко (Одеський технологічний інститут холодительної промисловості), доц. А. І. Слюсаренко

(Київський університет), викладач Ф. І. Попеску (Кишинівський педагогічний інститут), проф. Г. Н. Шарлай і доц. М. В. Леонова (Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут), ст. методист Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти Грузинської РСР Т. І. Терунашвілі, доц. Л. П. Латишева (Одеський інженерно-будівельний інститут), доц. Г. С. Воблій (Одеський технологічний інститут холодительної промисловості) та ін. Про неспроможність буржуазних фальсифікацій науково-технічного прогресу в СРСР розповів у своєму виступі доц. М. С. Галицький (Одеський університет).

Всього з доповідями і повідомленнями на пленарному засіданні та секціях виступили 99 учасників конференції.

А. П. Іванов (Одеса),

В. І. Шамко (Одеса)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ УЧЕНИХ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

31 жовтня 1978 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася V наукова конференція молодих науковців, присвячена 60-річчю ВЛКСМ. В роботі конференції взяли участь вчені Інституту історії АН УРСР та Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. Роботою пленарного та секційних засідань конференції керували провідні вчені Інституту історії, члени ради наставників, члени-кореспонденти АН УРСР І. М. Мельникова, В. І. Клоков, доктори істор. наук П. С. Сохань, І. С. Хміль, В. Г. Сарбей, канд. істор. наук І. Ф. Черніков.

Вступним словом конференцію відкрив заст. директора Інституту історії АН УРСР, голова ради наставників, д-р істор. наук П. С. Сохань, який зазначив, що проведення наукових конференцій молодих вчених, присвячених знаменним подіям у житті нашої країни, стало вже доброю традицією в Інституті історії АН УРСР. Зокрема, він наголосив, що конференції, проведені на честь 30-річчя перемоги над фашистською Німеччиною, XXV з'їзду КПРС, 60-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції та ін., сприяли підвищенню науково-теоретичного рівня молодих науковців інституту.

На пленарному засіданні, присвяченому питанням історії та діяльності Ленінського комсомолу, з доповідями виступили О. Д. Бойко — «Боротьба більшовицької партії за створення Комуністичної молодіжної організації»; В. П. Бузало — «З історії Київської Червонопрапорної міської

комсомольської організації»; Н. П. Барановська — «Роль молоді країни в дальшому зміцненні дружби народів СРСР»; канд. істор. наук С. В. Віднянський — «Молодь України в інтернаціональному соціалістичному змаганні з молоддю зарубіжних країн соціалізму».

На секції вітчизняної історії із змістовними повідомленнями виступили В. М. Даниленко — «Співдружність вчених УРСР та РРФСР у розв'язанні наукових і науково-технічних завдань соціалістичного будівництва (1926—1937 рр.)», Ю. В. Сиволоб — «Удосконалення організації соціалістичного змагання областей, районів та міст УРСР у роки дев'ятої п'ятирічки», Т. О. Комаренко — «Соціалістичне змагання трудівників сільського господарства Підмосков'я та Кнйвщини як фактор зміцнення дружби і співробітництва братніх народів в умовах розвинутого соціалізму», В. Ф. Верстюк — «Класова боротьба в ході проведення продовольчої політики в 1919 р.», П. І. Натикач — «До питання про ідеологію народних мас під час селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст. та їх прагнення до возз'єднання України з Росією», О. І. Гуржій — «Становище селянства Лівобережної України в XVIII ст.», О. В. Мельничук — «Роль Московського товариства історії та старожитностей російських у вивченні історії України».

На секції зарубіжної історії були заслухані цікаві повідомлення, присвячені болгарсько-польському економічному співробіт-

ництву (О. В. Петров), радянсько-польському культурному співробітництву (В. Ф. Репринцев), ролі соціологічних досліджень в історичній науці (Т. В. Клиненко). Жваву дискусію викликали повідомлення С. В. Полюка про основні напрями зовнішньої політики Індії, В. С. Плачинди про соціально-економічний розвиток Лівії, А. Ф. Паська про економічне проникнення Китаю в країни Близького Сходу та Н. М. Завойською про участь турецьких робітників-емігрантів у пролетарському русі країн «спільного ринку».

В підведенні підсумків наукової конференції молодих вчених взяли участь заст. директора Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук П. С. Сохань, завідувачі відділами чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, д-р істор. наук І. С. Хміль, канд. істор. наук І. Ф. Черніков, д-р істор. наук В. Г. Сарбей та голова ради молодих вчених Інституту історії АН УРСР, канд. істор. наук С. В. Віднянський.

Н. В. Кривець (Київ)

ВШАНУВАННЯ ПРОФЕСОРА Д. П. ПОЙДИ З НАГОДИ ЙОГО 70-РІЧЧЯ

25 жовтня 1978 р. на історичному факультеті Дніпропетровського держуніверситету відбулося вшанування відомого українського історика, доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника вищої школи УРСР, завідувачого кафедрою історії СРСР і УРСР Дмитра Павловича Пойди з нагоди 70-річчя з дня його народження та 50-річчя наукової, педагогічної і громадської діяльності.

Вступним словом засідання відкрив декан історичного факультету, проф. А. М. Черненко, який розповів про життєвий і творчий шлях ювіляра.

Народився Д. П. Пойда в с. Бородаївських хуторах (нині Верхньодніпровського району Дніпропетровської області) в сім'ї селянина-бідняка. Він був організатором і першим секретарем комсомольського осередку в рідному селі (1926—1930 рр.), а потім секретарем сільської Ради. Член КППС з 1930 р. Того ж року Верхньодніпровський райком Компартії України направив Дмитра Павловича на робітфак до Харкова. Пізніше він навчався на історичному факультеті Харківського педінституту та в Інституті червоної професури (м. Київ). З 1937 р. Д. П. Пойда — на науково-педагогічній роботі в Дніпропетровську. Спочатку він працював старшим викладачем у вечірньому педінституті, а з 1939 р. по 1941 р. — зав. кафедрою історії СРСР державного університету.

В роки війни Д. П. Пойда перебував на партійно-політичній роботі в Радянській Армії.

Після демобілізації, в 1946 р. Дмитро Павлович повертається до Дніпропетровська, де продовжує працювати зав. кафедрою у Вищій партійній школі, потім у Гірничому інституті, а з 1965 р. — зав. кафедрою історії СРСР і УРСР в університеті.

Одночасно з педагогічною діяльністю Д. П. Пойда займався науковою роботою. Він інтенсивно вивчає різноманітні пробле-

ми історії селянського руху на Україні у пореформений період. Зокрема, цій проблемі Дмитро Павлович присвятив свою кандидатську дисертацію «Селянський рух на Катеринославщині в період революційної ситуації в Росії кінця 1850 — початку 1860 років», яку захистив у 1949 р.

Серед багатьох його наукових праць, присвячених актуальним проблемам історії України, особливе місце належить великій монографії «Селянський рух на Правобережній Україні в пореформений період (1866—1900 рр.)», що дістала високу оцінку наукової громадськості. На цю ж тему в 1962 р. Д. П. Пойда захистив докторську дисертацію. Через рік йому було присуджено вчене звання професора.

Під редакцією Дмитра Павловича Пойди видано ряд монографій, навчальних посібників, збірників наукових статей. Він є членом Головної редакційної колегії багатотомної «Історії Української РСР», членом редколегії і автором окремих нарисів 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», «Нарисів історії Дніпропетровської обласної партійної організації» тощо. Під керівництвом Д. П. Пойди підготовлено понад 20 кандидатів наук. Багато років він є головою Вченої ради по присудженню вченого ступеня кандидата наук.

Поряд з науково-педагогічною діяльністю Дмитро Павлович бере активну участь у громадсько-політичному житті. За багаторічну науково-педагогічну, громадсько-політичну роботу, активну участь у боротьбі з фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни Д. П. Пойда нагороджений орденами і медалями, Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. У 1976 р. йому було присвоєно почесне звання Заслуженого працівника вищої школи Української РСР.

Секретар Дніпропетровського обкому Компартії України І. В. Васильєв, який виступив на засіданні, високо оцінив громадсько-політичну роботу професора Д. П.

Пойди, його вклад у підготовку спеціалістів для народної освіти і партійно-пропагандистських кадрів.

Ректор університету, акад. АН УРСР В. І. Мосаковський відзначив роль Д. П. Пойди в організації історичного факультету і кафедри історії СРСР і УРСР.

З словами вітання виступили зав. відділом пропаганди і агітації Жовтневого райкому партії Г. П. Макаров, заст. декана історичного факультету Донецького держуніверситету О. І. Задніпровський, завідувачі кафедрами політекономії і наукового комунізму держуніверситету Ю. А. Карцев і Ф. С. Репринцев, голова обласної науково-методичної ради товариства «Знання», проф. К. І. Позняков, професори В. Я. Борщевський і В. Т. Сиротенко, доц. кафедри історії КППС П. В. Агапов, завідувачі кафедрами загальної історії та історіографії і дже-

релознавства А. С. Зав'ялов і М. П. Ковальський, студентка історичного факультету І. Шакірова, партгрупорг кафедри історії СРСР і УРСР Г. К. Швидько, заст. декана філологічного факультету Н. П. Орлик.

Д. П. Пойду поздоровили зав. кафедрою історії КППС і наукового комунізму Гірничого інституту В. Г. Поставний, зав. кафедрою історії КППС Інституту інженерів залізничного транспорту І. С. Чорновол, зав. кафедрою історії КППС Медичного інституту І. М. Скрипник, доц. кафедри наукового комунізму Інженерно-будівельного інституту М. В. Різницька, доц. кафедри історії КППС Інженерно-будівельного інституту О. О. Овсяннікова, кандидати історичних наук, колишні аспіранти Дмитра Павловича Пойди О. І. Кожухар та І. І. Пономар.

Г. К. Швидько (Дніпропетровськ)

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічний редактор Н. Є. Уханська

Коректор Л. П. Захарченко

Здано до набору 06.12.78. Підп. до друку 29.01.79. БФ 24776. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. 11,2. Обл.-вид. арк. 11,9. Тираж 4770. Зам. К -171

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 1 (214), 1979, январь. (На украинском языке). Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Київ-30, ул. Леніна, 19.

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 8-е, доп. Т. 12. 1975—1977. М., Политиздат, 1978. 606 с.

БРЕЖНЕВ Л. И. — Целина. Воспоминания. М., Политиздат, 1978. 79 с.

ГРОМЫКО А. А. — Важнейшие проблемы современности. Речь на XXXIII сессии Генеральной Ассамблеи ООН 26 сентября 1978 года. М., Политиздат, 1978. 16 с.

КОСЫГИН А. Н. — Творческая сила великих идей Октября. Доклад на торжественном заседании, посвященном 61-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции, в Кремлевском Дворце съездов 4 ноября 1978 года. М., Политиздат, 1978. 30 с.

КУНАЕВ Д. А. — Избранные речи и статьи. М., Политиздат, 1978. 511 с.

Актуальные проблемы разоружения. М., «Наука», 1978. 175 с.

БАРАНОВИЧ С. М. — Інтернаціоналістсько-патріотичне виховання трудящих. К., «Наукова думка», 1978. 125 с.

Великий Октябрь. История, историография, источниковедение. Сборник статей. М., «Наука», 1978. 311 с.

ГОВДЯ П. І., КОВАЛЕНКО О. М. — Передвижники і Україна. К., «Мистецтво», 1978. 118 с.

Дальнейшая разработка в документах КПСС ленинской аграрной политики и ее осуществление в условиях развитого социализма. Респ. межвед. науч. сборник. К., «Вища школа», 1978. 150 с. (Науч. труды по истории КПСС. Вып. 94).

ДАНЧЕНКО Н. И. — Общественные организации СССР в условиях развитого социализма. К., «Наукова думка», 1978. 235 с.

Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 3. Июнь 1934 г.—март 1939 г. М., «Наука», 1978. 647 с.

ДЯКИН В. С. — Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907—1911 гг. Л., «Наука», 1978. 246 с.

ЕФИМЕНКО Г. Г., КРАСНИКОВ В. М., НОВОМИНСКИЙ А. Н. — Высшая школа Украинской ССР. Успехи, проблемы развития. К., «Вища школа», 1978. 327 с.

ЖАБОРЮК А. А. — Український живопис доби середньовіччя. Київ—Одеса, «Вища школа», 1978. 199 с.

Зметені вітром історії. Збірник статей, нарисів, памфлетів. К., «Дніпро», 1978. 245 с.

Из истории Великого Октября и последующих социалистических революций. М., «Наука», 1978. 542 с.

История Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины. Изд. 3-е, доп. К., «Молодь», 1978. 774 с.

История национально-освободительной борьбы народов Африки в новейшее время. М., «Наука», 1978. 615 с.

История социалистической экономики СССР. В 7-ми т. Т. 5. Советская экономика накануне и в период Великой Отечественной войны. 1938—1945 гг. М., «Наука», 1978. 565 с.

КАРЕВ Г. А. — Одесса — город-герой. М., Воениздат, 1978. 176 с.

КЛОКОВ В. И. — Боевое содружество славянских народов во второй мировой войне. Доклад на VIII Международном съезде славистов [Загреб—Любляна, сентябрь 1978 г.]. К., «Наукова думка», 1978. 22 с.

КОЛИБАНОВ В. А., СТЕПАНЕНКО В. О. — Світ капіталізму: депресія сімдесятих років. К., 1978. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

КПРС і розвиток науково-технічної революції на селі. К., Політвидав України, 1978. 159 с.

КУРНОСОВ Ю. О. — Конституційні напрями зовнішньої політики СРСР. К., 1978. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

МЕЛЬНИКОВА И. Н., КУЛИНИЧ И. М., КАЛЕНИЧЕНКО П. М. — Культурное сотрудничество славянских стран на современном этапе. Доклад на VIII Международном съезде славистов [Загреб—Любляна, сентябрь 1978 г.]. К., «Наукова думка», 1978. 34 с.

Многостороннее сотрудничество академий наук социалистических стран. Сборник статей и документов. М., «Наука», 1978. 264 с.

Нас вдохновляла революция. Воспоминания ветеранов гражданской войны. Изд. 2-е. К., Политиздат Украины, 1978. 230 с.

ОЗЕРОВ Л. С. — Дело трудящихся всех стран. Международная солидарность трудящихся СССР и зарубежных стран в период строительства социализма в СССР. М., Политиздат, 1978. 214 с.

ПОКЛАД Б. И. — Внешняя политика народной Польши. М., «Международные отношения», 1978. 256 с.

Славный путь Ленинского комсомола. История ВЛКСМ. Изд. 2-е, перераб. и доп. М., «Молодая гвардия», 1978. 590 с.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг. Т. 3. Конференция представителей СССР, США и Великобритании в Думбартон—Оксе. [21 августа—28 сентября 1944 г.]. Сборник документов. М., Политиздат, 1978. 294 с.

СОХАНЬ П. С. — Национально-освободительная борьба южнославянских народов

в 70-х годах XIX в. и общественность Ук-
раины. Доклад на VIII Международном
съезде славистов [Загреб—Любляна, сен-
тябрь 1978 г.]. К., «Наукова думка», 1978.
34 с.

Статистический ежегодник стран—чле-
нов Совета Экономической Взаимопомо-
щи. 1978. М., «Статистика», 1978. 479 с.

УСЫЧЕНКО Ю. — Одесса. Страницы ге-
роической защиты и освобождения горо-
да-героя. 1941—1944. М., Политиздат, 1978.
174 с.

ЯНКОВА З. А. — Советская женщина. Со-
циальный портрет. М., Политиздат, 1978.
159 с.